ГАРТ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА КРИТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ВСЕ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ ПРОЛЕ ТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

№ 6—7 ЖОВТЕНЬ — ЛИСТОПАД 1927

РЕДАГУЮТЬ: В. КОРЯК, І. КУЛИК, І. МИКИТЕНКО, В. СОСЮРА, П. УСЕНКО, М. ДОЛЕНҐО, В. ЮРИНЕЦЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Укрголовліт № 1735 1927. Зам. 123. Тир. 1000

ЗМІСТ

В. СОСЮРА

І знову,
і знову,
і знову
на тлі огнянім небокраю,
над восторженим морем облич
лунає
клич!
На схід і на захід
за ґрати
летить він, о прапору шовк!
„Жовтень
десятий
прийшов!“
Слово і крок і стяг
чітко, упевнено, дзвінко.
Скільки нових досягнень,
фабрик,
заводів,
будинків!
„Любий товаришу, здрастуй!
Пам'ятаєш сніги, фронти?..
Були ж в одній частині
я й ти“.
І тепло стискаються руки:
я — поет, він — шахтьор.
Скільки зор
і на небі й на бруку!
Сходять на трибуни, лунає рупор,
майдани дзвенять,
і у морі оркестрів чітко і глухо —
ать,
два!
ать!..

Вали, за валами вал,
юрби залляли дороги. . .
Інтернаціонал,
„Смело, товарищи, в ногу! . .“
   А вгорі аеро, як золоті жуки. . .
   О, блажен хто нової ери,
      побачив лик!
Немає місця зраді
ні печалі безмовній, —
ми зараз підсумовуємо
нашу радість.
   Ми — діти краси й відплати,
   на наших знаменах і гнів і любов.
         Жовтень
               десятий
                     прийшов.

І. Ю. КУЛИК

ЧОРНА ЕПОПЕЯ

(Фраґменти)

Частина перша

САМБО

Самбо, як такий.

Скільки у вулиці шумів...
Скільки у вітра хмар...
Скільки у сонця розпечено жовтих п'явок...
        Прокляття вам всім!
Я, Самбо чорний і голий,
Я, Самбо голий і чорний,
Сім раз по сім
        і по безліч років,
Сім раз по сім
        і по безліч акрів
Ці зкоцюрблені пальці пололи
Білу, як ваша шкіра, бавовну,
Жовтий, як ваше злото, маїс
По плантаціях Каліфорнії.
        Я, Самбо, все зніс.
Сонце жовтими п'явками
Виссало кісток моїх сік.
Захлинались беззвучно і гавкали
У шлунку голодні пси.
Я, Самбо, не плакав,
Не просив,—
Я звик.
. . . .
Я, Самбо, у пранетрах
        Флориди
Сім раз по сім
        і по безліч років,
Сім раз по сім
        і по безліч акрів
Викорчував пнів —

І мені не набридло,
І я не сатанів.
І сім раз по безліч хмар
Вітер у мене жбурляв,
І сім раз по безліч дощів
Вимивало кістки мої з мняса.
І корчило серед корчів
Жовтою пропасницею
У слоті
По миршавих пампасах
Обох Каролін і Дакот.
А я, Самбо, мирно марив,
Я і моя вся раса.

. . . .

Вулиці Чікаґо розпанаханими шумами
Випантеличували поплутане шмаття мого мозку.
Я, Самбо, грузчиком на возі.
Самбо вейтер[1]) в обжорці.
Самбо ґрум.
Самбо нічний дозорець.
Самбо, запльований фіґляр,
У балагані
Зашкварює
Джіґ[2]) і чечітку
Під
Ідійотський сточеревний реґіт
І ляскіт мерзенний поличників.
Самбо
І вся його раса.
Сім раз по сім
        і по безліч років —
                і вічно.
— Прокляття
        вам
                всім!

Самбо в лісі. Старий пане-дубе, твій час надійшов —
        Зім-зам-зіп-зум!
Зрубаю тебе я, посічу на дрова —
        Бім-бам-біфф-бум!
Птахи по вітах, шукайте нових гнізд —
        Зім-зам-зіп-зум!

---

[1]) Офіціянт.
[2]) Ірландський національний танок.

Старий пане - дубе, підеш на заріз —
    Бім - бам - біфф - бум!
Білим треба палива — холод, вітер свище —
    Зім - зам - зіп - зум!
Підноси ж сокиру, чорний, вище, вище —
    Бім - бам - біфф - бум!
Старий пане - дубе, не зітхай з образи —
    Зім - зам - зіп - зум!
Ми дерева ріжем, білі ріжуть нас...
    Бім - бам - біфф - бум!

Самбо і добра пані.

Моя стара пані так мені казала
(ой, хоч казала, ой, та ще мало!):
Бідний мій Самбо, ти в неволі зріс
(ой, чорний Самбо, знай — сапай маїс!).
Та як я сконаю — будеш ти на волі
(ой, повертайся, — сапка у стодолі!).
Вже ж і постаріла, вже ж і полисіла
(ой, працювати вже мені не сила!),
А таки живуча, таки не вмира
(ой, стара пані, помирать пора!)...
Вже померла пані, вже подохла — амба!
(ой, нема волі та для тебе, Самбо!),
Бо панич зостався — будеш мій льокай
(ой, чорний Самбо, краще утікай!).

Самбо втік.

Біжи, біжи, неґре, патруль доганяє,
Біжи, біжи, неґре, — вже ранок іскри креше;
Біжи, біжи, неґре, патруль доганяє,
Біжи, біжи, неґре, — може, ще й втечеш!
    Цей неґр біг,
    Цей неґр летів,
    Шлюбний свій чобіт
    Цей неґр загубив.
    Цей неґр летів
    І втік таки —
    Подер сорочку
    На два шматки.
І біг же цей неґр, і біг же він здорово,
Та головою в шершневе гніздо,
На паркан —
            через лан —
                        І шукай — пропаще!
Білий також хутко біг, але мурин — краще!

Частина друга

ФОРТ БЛАУНТ

Самбо та инші.

Самбо був не один, з ним іще душ із двадцять
(Може й більше) чорних рабів та рабинь.
Всі бажали волі й усі любили працю, —
Самбо і всі з ним разом.
Самбо був не один.

Ліричний відступ та балада.

Ех, річко Аппалячікола!
Ех, річко Аппалячікола!
На лівому березі й досі руїни...
І ти не забудеш —
І ми не забудем —
ніколи —
ніколи —
ніколи —
(Ех, річко Аппалячікола!)
Кров хлостала із жил, як з іржавої ринви!..

Може б треба про це баладу,
Та я не вмію, не втну.
... Будували форт не на розраду,
Будували на війну.

І стояв той форт для незламних кагорт,
Боронили свій край патріоти,
Засівали крізь мох олив'яний горох
На десанти британської флоти.

І точилась борня. Не бувало бо дня,
Щоб не дихали смертю гармати;
По лісах, по корчах лютував дикий жах,
Та героїв не міг подолати.

Проти велетнів тих хто змагатися міг?
Хто схилити міг зоряні стяги?
І під клекіт вітрил (бо забракло вже сил),
Брит утік із країни відваги.

І поет записав про відвагу тих лав
До анналів довічної слави.
І вже спокій настав. І хоч відблиск заграв
Заховали на згарищу трави,

Та не скаже трава. І не рік і не два
Вже Форт-Блаунт стояв спорожнілий.
Згасли в баштах вогні. Тільки круки рясні
Доїдали десь кинуте тіло.

Тільки кістку десь гриз у норі своїй лис
Та зализував краплі незтерті.
Форт бадиллям заріс. Оточив його ліс:
Поквитались з людиною нетрі.

Ось воно ніби й балада, —
Віддали данину — й позбулися.
... Будували форт не на розраду —
І не втікачам на притулок...

Ех, річко Аппалячікола!
Ех, річко Аппалячікола!
Від Форт-Блаунта й досі руїни...
І ти не забудеш —
І ми не забудем —
ніколи —
ніколи —
ніколи —
(Ех, річко Аппалячікола!)
Кров хлостала із жил, як з іржавої ринви!..

Як закладали муринську комуну.

Самбо промовив:
— Житло.
Неґри гукнули:
— Спочинок!
— Тут закладемо село
На згарищах і руїнах.

Бастійонів цих не розвалимо, —
Хай нас боронять од звіря;
Нетрі дадуть нам палива,
Їжі, волі та миру.

Хто ж із чорними може рівнятись
У праці та в плодовитості:
Де оселилося двадцять,
Згодом стало триста.

Декого з перших вже з'їла черва,
Инші черги очікували, —
Та бруньки вже буяли голічерва,
Як предки — щасливі й дикі.

Ворог один у них —
звір.
Одна турбота —
голод.

Зброя —
в руках топір
І в жилах —
сила й молодість.

Самбові казки.

. . . І тільки ночами глупими
Чорнішими за колір муринської шкіри
Від самбових казок страхітніх
По тростинових халупах
Трусилися діти:
Десь такі страшні й такі білі-білі
(Як старого Самбо волосся)
Икли — гостріш, як сокири.
Рук нема зовсім
(і ніг):
На правому рамені —
батіг,
На лівому —
батіг.
З носа й рота дим,
Голос — як грім,
Або ні, такий, як у того, що в лісі виє, —
Ууувааа! уууувааа!
Очі такі, що як глипнув —
тут тобі й крес.
Біжать (бо ж без ніг) — на колесах,
Не втікти й не сховатися.
А може й не так:
ратиці,
Роги і хвіст,
І на тілі — біла вовна.
Вгледить де чорного —
Так і з'їсть,
Тільки хрум-хрум на зубах!
Особливо ж дітей, що не слухають старших
Та бігають далеко у ліс.
. . . А може й даремно застрашують,
Їм аби слухатись — звісно . . .
Діти не вірили й старі забували.
Тільки часом — занилють багрові борозни,
Що батожне вирило рало —
І шкіру дубив мороз.

Ех, річко Аппалячікола!
Ех, річко Аппалячікола!

Од комуни муринської й досі руїни...
І ти не забудеш —
І ми не забудем —
ніколи —
ніколи —
ніколи —
(Ех, річко Аппалячікола!)....
Кров хлистала із жил, як з іржавої ринви!

Схема: дуже проста і дуже суха.

Скільки таємниць,
Стільки ж і ключів —
Можна про все дізнатися.
У білих рушниці,
У білих гармати,
І білим шкода втікачів.
І білим шкода землі —
І білі дуже обурені.
А проте — у білих є уряд,
А в уряда є кораблі,
А на кораблях — матроси
Замітають кльошами палуби.
І те, що батьки проґавили,
Можна синам надолужить.
Схема, як бачите, проста.
Навіть дуже.

Експедиція.

Гукнемо ж ура і ще тричі ура
Лейтенантові славному Лумі!
Корабель на вітрилах, мов ластівка, грав
І місце мав вільне у трюмі.

Команда на диво — усі молодці,
Готові хоч в пекло чи й далі,
І штурман упевнено-твердо в руці
Стискав своє коло штурвальне.

З-за обрію форт їм на зустріч поплив;
Вже звузився в річці фарватер;
І на земляні порохняві вали
Зиркнули хижо гармати.

Рукою махнув лейтенант — і за дно
Вчепилася котвиця цупко,
Й дванадцять матросів (всі весла в одно!)
Помчала до берега шлюпка.

Діти побачили білих,
Думали: не так вже й страшно.
Та старші, крижаним жахом вражені,
Метушливо до берега бігли.

Післанцям наказ був:
не гаятись
І слів не тратити зайвих.
Мовили коротко:
— Вертайтеся
Кожний до свого хазяїна.
Даремно пручатися: стане бо
Сил, щоб на порох вас зтерти
І за всіх незломно Самбо:
— Ніж неволя —
краще
смерть!

Перший обстріл. Назад поїхала шлюпка.
Знов рукою махнув лейтенант —
І над метушливою командою
Запахло порохом і трупом.

Плювком розлютоване гирло
В блакить непорушно заглибилось
І комусь необачному гріб
У валі земляному вирило.

Заревло, завило, заахало,
Затрусило баштами й стінами...
— Самбо, ти ж наш патріярх, —
Порадь, що робити, скажи нам!
— Самбо —
жах!
— Самбо, —
гинемо!
... Що міг сказати їм Самбо,
Що міг порадити?
Сам бо
Знав він так небагато...
Молодь волала:
— Зброї!
— Стрілами їх — за вогні!
Й ремствувала збентеженим роєм.
Але Самбо мовив:
— Ні.

Не нам із білими змагатися...
Але в білих — є бог.
Смиренно закличемо, браття,
Його на підмогу.

Збентежена, жахом знесилена,
Клякнула юрба — заголосила:
— Я маю крила,
Ти маєш крила,
Всі божі діти мають крила!..[1])
Серця передчуттями рила
Безнадійність слів незрозумілих...

Й не дала молитва ради, —
Дали земляні вали;
Над вечір стихла кононада,
Вибухова припинилася злива, —
Будували бо форт не на розраду,
Й не легко 'го було валити.

У форті.

Ніч. Тиша у форті така зловтішна.
Ніч. Пітьма по хатинах така зловісна.
Ніч. Тиша. Пітьма.
Лиш чутно — беззвучно кришиться
Надії вутлий лист...

А на кораблі.

А на кораблі
Світло сяє весело,
І ліхтар на плесі
Вузликів наплів.

Грає в річці рій
Золотих комах...
Ну ж і хлопець аховий
Штурман Джон Макрі.

Лисий боцман Мік —
Аж упріла лисина
(Як чардак не трісне?) —
Одбиває джіґ.

А п'яниця кук[2])
За музику сходить,
І йому не шкода
Ані уст, ні рук.

---

[1]) З муринської релігійної пісні.
[2]) Кухар.

А ще юнґа Джім, —
Ну й мастак на вибрики!
І не треба кубрика
Сонним вартовим.

А як гомін стих —
Скупчилися старші:
— Нумо ще, товаришу,
Втнем пісень старих!

Знов на сцену кук,
І виводить довго
Спів про Шенандоа,
Про його дочку.

Пісня про славного вождя Шенандоа та його красуню-дочку.

Місурі річка широка — не зміриш —
Егой ти, бистра річко!
Над нею шатра червоношкірих —
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Ех, закохався купець в індіянці —
Егой ти, бистра річко!
Човна вантажив дарунками вранці —
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

— О, Шенандоа, віддай мені дочку, —
Егой, ти бистра річко!
Віддам усе, що є у човночку, —
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Та вождь відкинув дарунки й долари:
Егой ти, бистра річко!
— Моя дочка купцям не до пари!
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Та от приплив один янкі-шкіпер —
Егой ти, бистра річко!
Пришвартував до шатрів його кліпер —
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Води з вогнем вождеві дав бочку —
Егой ти, бистра річко!
І через річку завіз його дочку...
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Минули сни горілчані злотні —
Егой ти, бистра річко!

Дочки нема — вождь дуже самотній...
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

І я сумна, без батька, без мами,—
Егой ти, бистра річко!
Чи ж вас забуду я, рідні віґвами?..
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі...

Другий обстріл.

Раптом все завмерло, все затихло:
На палубі — лейтенант.
Здається — навіть бриз по вантах
Кинув дихати.

— Кук, стопники,— на кухню, жваво!
Разводіть вогні по топках, по горнах!
Смашну й багату страву,
Пектимемо, варитимем для чорних!

І ніхто не зрозумів мети
(Хоч напружилось кожне вухо),—
Нащо в печі, на кухні
Гарматні кулі пекти?

Чи ж і так вони не загартовані?
Хіба що для пожежі?
Так всі ж бо кулі лягали зовні,
Чи по валах земляних теж...

Ну, часом далі там трохи,
Але ж — не досягали хат.
... Тільки один лейтенант
Знав за пороховий льох...

Чітка команда. Послух — як завше.
— По місцях,— нумер, фойерверкер!
— Готуйсь!
— Є!
— Вогонь!
— Є!
І як бевкне —
Метеором ніч перетявши!..
Другий... третій гулко торохнув —
Недосяг — перекинув — от-от влучить!
Мить — напруження неминучого...
Вибух! Пекло! Є! У льох!
— На човни! По дванадцять! В атаку!
— Не жаліть чорношкірих собак!

Апотеоза.

... Ех, та що вже розмазувать —
Хіба це новина, чи вперше?
Душ із двісті вибухом зразу,
Баґнетами добили решту...

Вертали матроси з розправи
З головами долі в задумі...
— Гукайте ж ура і ще тричі ура
Лейтенантові славному Лумі!..

Ех, річко Аппалячікола!
Ех, річко Аппалячікола!
На лівому березі й досі руїни...
І ти не забудеш,
І ми не забудем —
ніколи —
ніколи —
ніколи —
(Ех, річко Аппалячікола!)
Кров червона із чорних жил —
як з їржавої ринви!..

Речеве зауваження.

Справедливість вимагає зазначити:
Не всіх перебили чорних,—
Лишилось живих душ із двадцять —
Їх віддали хазяям законним.

Ще одне.

Ще одна (другорядна) деталь:
Постановою Конгреса — дар,—
Лейтенантові Лумі — медаль.
Команді — п'ять тисяч доларів.

Частина третя

ДЖОН БРАУН

Тіло Джона Брауна.

Тіло Джона Брауна зотліло у труні,
Тіло Джона Брауна зотліло у труні,
Тіло Джона Брауна зотліло у труні,
А душа пішла у рай!

Слава, слава, алілуя!
Слава, слава, алілуя!
Слава, слава, алілуя!
А душа пішла в рай!

Лицеміри! Лицеміри! Лицеміри!
Це ж ви, це ж ви його вбили!
А кістки струхлявілі вирили
Для „бізнесу" й похвальби...

Це ж ви йому карк виголили,
Це ж ви намилили зашморг.
Ще й скроні його не застигли,
Як почався ганебний ваш торг.

Білий загинув за чорних!
Білий зрадив білих!
Але стежку давно вже проторено
До могили з кістками зотлілими.

Придавили ідійотським каменем,
Понакаляли речень та дат —
Й прибуткове видовище роками
Притягає повій та салдатів.

Жваво йде торгівля сувенірами.
Псалми гугняві тлін могили крають:
— Тіло Джона Брауна зотліло у труні,
А душа пішла у рай...

Злочин Джона Брауна.

Джон Браун, старик жилавий,
Міцногрудий, з бородою патлатою,
Вдарив повстанськими лавами
На південних плантаторів.

З Джона Брауна не був філософ
І не був із нього співець,
Але слів його злотні розсипі
Стільки принадили серць.

Слова були прості й наївні
Й не можна було в них не вірити:
— Невже бути людям нерівними
Тільки за колір шкіри?

Коли гнобить людина людину —
Треба зброєю нищити ґрати!
І селяни ферми покинули
Й за ним пішли вмірати.

Инші за злото.

Инші боролись за злото,
За життя без турботних годин,
А Браун звик до роботи —
Браун був селянин.

Руки, роз'їдені потом,
Звиклим рухом звели карабин.
А инші — пішли за злото,
За життя без турботних годин.

Що сказав і чого не сказав Уіттієр.

Як у полон Джон Браун попав
(Вже чекав із мотуззям кат) —
Він промовив:
— Не хочу попа,
Що гнобителям служить і кадить;

А як треба — складуть молитов
Чорні рабині й їх діти — за джонову душу.
— Варта! Кроком руш!
— Рушниці напоготов!

Біля брами — рабиня з дитиною.
І в душі його дрогнула струнка:
Браун мимо дозорців ринувся
Й припав до немовляти поцілунком.

... Ах, все це сказав уже Уіттієр
Та й инші переспівували не раз...
Чогож ж так глузливо вітер
Шматує озеро Пласід?

Джоне Брауне, згинув на марно
Твій наївний, сільський героїзм:
Стільки років кров'ю забарвлено,
А люде — нерівні й різні.

А твоя дурнувата віра
У Республіку Рівних майбутню
Дала торговцям сувенірами
Постійний легкий прибуток.

І ще на тобі заробляτимуть
Писарі псалмів та віршів,
А раби й кайдани й ґрати
В твоїм краї й нині незгірші...

МИХАЙЛО КОЗОРІС

ПО КАМ'ЯНІЙ СТЕЖЦІ [1])

Весна й літо поклали на плечі села великі труди, великі муки.

Від світанку до вечора, в погоду й непогоду, як палить сонце й як лл'є дощ, — все з зігненою спиною, з оком у скибу, з надією в майбутнє.

А тепер осінь кидає холодний лист на рану, що роз'ятрилася ще за літа й за працею не мала часу загоїтися, — витягає з неї накип і засипляє беззубим ротом: ш-ш-ш...

І перед хатою і в садку, де догоряє кривавий лист, і над потоком, де верби радяться гуртом, і в лісі, що застиг на обрію, — всюди чути тільки шелест.

Дрімає подвір'я, дрімають надуті копиці соломи, дрімають діряві клуні й повітки, дрімає старий віз на трьох колесах з опущеним на землю дишлем.

І дід на призьбі дрімає. Спер на руках голову, замучену не так літами, як злиднями, а вона хитається то в один, то в другий бік.

А як сковзнеться несподівано з рук, дід схоплюється, прищулює очі, дивиться на захід, де плавиться останній шматок золота, і посміхається до нього холодною усмішкою.

Село переходить на відпочинок. Загальний сонливий, спокійний настрій розбивають далекі, тверді, ритмічні удари.

Ніби десь далеко йде бій і гупають гармати. Це на панському тоці найманці вибивають зі стогів гори зерна.

Дивляться на ці гори й думають, що в них це зерно в драних мішечках тулиться в кутку в коморі.

Бух, бух, бух...

Витягнені постаті хитаються, розмахують руками, танцюють якийсь старовинний, примітивний танець, а там знову чвірка, а там знову.

---

[1]) Оповіданню присуджено другу премію на конкурсі НКО УСРР до 10 роковин Жовтневої революції.

У розгарі роботи молотильники оглядаються позад себе й перекидаються словами, якось так поквапно, уривано, півголосом, немов крали б їх самі у себе і ховали скоро від людського ока.

А від часу до часу вийде з-за стогів годована фігура на коротких ногах, кине собачим поглядом з-під насуплених брів, постоїть, покрутить грубою мордою й знову покотиться поза стоги.

За ним у слід летять сердечні побажання молотильників:

— „Аби ті шляк трафив“!

Як тільки щез економ, молотильники знову перешіптують:

— А ти прийдеш?

— Бігме.

— Памятай.

— А коли?

— В десять. А знаєш де?

— Де?

— На борсукових ямах.

Бух, бух. Ціпи луплять, аж солому рвуть билнями до гори.

— А буде багато?

— Побачиш... Ти що, баба, що кортячка розбирає?

— Хлопці. Тільки язик на колодку, а то голова не твоя. Знаєшь — хлопський параграф.

— Тсс... Вже знову несе чорт економа.

Ціпи дужче гупають по снопах, а з них іде якийсь глухий зойк, мов з розбитих печінок, біжить у розтіч і б'є головою в високі панські стоги.

Через хвилину:

— Петре, от-тут якби нехотячи кинути огарок... Було б...

Петро посміхається й скалить великі білі зуби.

— Кортить?.. Ну, лиш говори багато.

А тимчасом сонце сховалося за сірою плахтою, що розмотується ніби з чорної скрині, — з дубового лісу ген на краю кругозору.

А старий під хатою оперся плічми об стіну й дрімає солодко.

Молотильники докінчують роботу й поглядають на небо.

— Чи не схоче вночі хляпнути: дивіть, як закурило над лісом?

Петро звязав ціпа й пустився додому. Як ввійшов на подвір'я, застав батька на призьбі.

Він дрімав, сперши голову на руках.

— Тату, а вам уже місця нема? Дивіть, вже темніє. Йдіть у хату.

Старий зірвався, кліпав сонними очима:

— Ти вже?

— Або не пора? Рук уже не чую.

Син ішов наперед, а батько за ним. На сухих батькових ногах бовталися широкі білі штани, мов вітрила в спокійний час.

В хаті на лаві біля мисника поралась молода ґаздиня. Мила обідняшній посуд.

— А скільки, Петре, кіп?..— цікавився батько.

Сів перед вікном, а останки денного світла на гранях його профілю гралися блідою смужкою.

— Скільки кіп? А я що, не мав роботи рахувати ще панські копи?.. Нехай сам рахує... Скільки могли, стільки й вибили. Може, боїтеся, що йому не вистарчить?

— А зерно гарне?

— Звичайно, як на панському. Хіба не мало на чому вибуяти... Земля — перша кляса.

— А ти б, Петре, при обрахунку взяв дві-три ґеделетки [1]) на насіння, бо на нашому тільки плїва, а муки зовсім немає,— заговорила жінка.

Петро мовчав.

— От бачите,— говорила до батька.— Він усе так, немов би йому хто рота затулив... Ні бе, ні ме... Сказав би чи сяк, чи так, чи чорте, чи бісе, а він понурить голову та й тільки. От казала я йому ще від зелених свят, що Дмитрів Іван хоче продати свого півморга. Це ж нам як під пахою... Тільки від нашого через дорогу. А він ходить, як води в рот набрав, і хоч би вам півслова. І недорого хотів. А нині вже лисий Олекса завдаток дав. Так, як з рук вирвав...

— Чого ти, жінко, від мене хочеш?.. Не знаю, де ти у нас така премудра взялася. Та я про того півморга ще раніше знав, як ти. Гадаєш, він не сидів мені кісткою в горлі. Але питаю тебе, моя ґаздине, за що я мав купити? Га?.. Та я своїми мозолями не можу вам шматка хліба заробити. Диви, пісний борщ тевкаєте,— диви, хлопцеві дванадцять минуло, а ми його в найми. А ти мені: купуй півморга. Та то, жінко, гроші, а не феник, чи два... А звідки я їх візьму?

— А люди якось дають собі раду, з останнього стягаються. Та у нас троє дітей, а завтра ще перед нами... А що ти їм даси?.. Ти їм тато, чи ні?..

— Що я їм дам?.. Диви, відрубаю одному одну руку, а другому другу,— хай бере...

Витягав обгорілі жилаві руки й пхав жінці перед очі.

— А сам піду калікою хліба жебрати і, може, вам ще принесу. А то все одно не можу ними на вас заробити. Може, ранами випрошу.

---

[1]) Міра (біля $1^1/_2$ пуда).

— Та ти, Петре, не говори пусте,— втихомирював батько. — Свої руки ти собі тримай, бо хлоп без рук, як віл без ноги. На ніщо не годиться, хиба на ковбан. А землі треба хапатися. Нам тепер за землю, як вовкам у різдві за добичу. Біжить їх десять за одним зайцем. Він їх не нагодує... Але добре хоч лапку хрупнути, аби не млоїло так у пустому шлунку. Так бідний чоловік за землею рветься.

— Хто може, той рветься, а хто не може, той тільки облизується,— зауважив Петро.

— А тобі треба було купити. Треба було продати останню корову, підсвинка, треба було вхопити в кого в позику. Я вже всі людські плоти оббігала, всі межі, всі кропиви позрізувала, але аби я мала зубами гризти землю, аби я мала рити, як крот, нехай би, аби тільки було купити.

— Та що ти, жінко, дурне мелеш... Останню корову з поміж дітей?..

— Ти, Петре, дай їй спокій. Вона жінка й серце у неї до дітей м'якше, чим у нас. Дітям, правда, треба коровки, молочка, але без землі вони погинуть, як воші на трупі... А без молока вони будуть якось глипіти. Як ти їм батько, то ти маєш своїм дітям дати землі. Хай буде стільки, щоб вони лише привикли на ній, але маєш дати. Бо без землі твоя дитина ніщо: вона так, як собака без ґазди, що її женуть від кожного порогу. На панський хліб твоя дитина не піде: там вона пропаде. Заробітків нема. У нас є тільки ґуральні, а в них по десять п'яних „другів“ [1]) та й лазні в містечках з двома лазнянниками, що воду черпають. Та й усі вони ходять з голими задами, а нігтями воші з голови вичісують. А як я здихав з голоду й нагріб тобі цими покорченими пальцями півтора морги, то ти маєш так само здихати з голоду й напорпати своїм дітям. Бо то вже така наша хлопська практика, що плодиш дітей їм на біду, а собі на журу. Але як ти пускаєш їх у світ, то маєш дати кожному під паху по скибі землі, аби мали на чому виплодити своїх дітей та й на чому самі поздихати.

— Нема чого хлопові нині триматися землі. Цеж чиста холера. Дивіться, тату, на що наші ґаздівства зійшли. Всі ми драбами стали. Всі до одного. Чим рік, тим гірше. Ще за моєї пам'яти були сякі-такі ґазди в селі... А тепер що? Як прийде весна, всі з голоду здихають. Ні, треба нашому братові иншої прахтики шукати. Бо як ви робите ціле літо, то ви тільки й думаєте, як би те, що ще не вродилося, віднести в місто й продати. А ви не маєте права думати, що будете сами та й ваші діти їсти, бо вас друть з усіх боків. Хіба, аби панів яка холера забрала та й аби всі землі забрали хлопи, тоді, може, було б легше. А так, краще йти світ за очі, чим паршивіти тут на морґові.

---

[1]) Бродяг.

— Яка там мара панів забере? — зідхав батько.

— Їх не так легко „здзембелуєш“ [1]).

— Те ще, тату, побачимо. Он, кажуть, на Вкраїні...

— Тихше, Петре, — вповинала жінка, — а то ще яка біда почує.

— Та що... Нехай. Терпцю вже не стає...

Жінка підійшла до вікна, виглянула на двір.

— А там Ануння вже корову пригнала. Чи не буде вночі дощу, бо якісь хмари пролітають... — говорила.

Взяла дійницю з лави й пішла на двір. Петро сидів мовчки біля стола з опущеною головою. Щось хотіло вирватися в нього з грудей, а він не знав, чи закусити зуби й тримати в собі, чи випустити. Непривітлива хатня темрява робила думки ще чорнішими, викликала якусь боязнь, якесь нестримне тремтіння.

Петро струснув головою, зірвався на рівні ноги й пішов до печи. Найшов сірника, засвітив невеличку лямпу й поставив її на примурку біля печи.

На голому припічку лежав дволітній хлопчина лицем ниць, і з розплющеного рота текла слина. Петро взяв жінчину стару спенцерину, склав і підсунув дитині під голову. На серці зробилося відрадніше. Мимоволі зародилася думка, який цей язичок світла маленький, а яку силу темноти поборов... Хто його знає, може, й наша справа візьме так верх.

— Я маю вам, тату, щось сказати, — заговорив раптом, немов перемагав себе.

— А що там? Може, знову яка напасть?

Петро підійшов до дверей і зачинив.

— Тільки ви, тату, нікому ні півслова.

Батько дивився переляканими очима.

Був певний, що вже якась нова біда.

— Що таке? — питав напошепки.

— Як ви гадаєте, тут у нас є організація на панів?

— На панів?..

— На панів... Така, аби вибити всіх і забрати землю... Так, як на Україні...

— Ніби такі більшовники?

— Ніби такі...

— Хто його знає... Поки хлопське візьме верх, то пани нам добре намнуть боки...

Мовчанка.

— Ну, та й що? — питав шепотом батько.

— Та нічого. Сьогодні збираються на борсукових ямах в 10 годин. Має бути якийсь чужий чоловік... Загадували й мені прийти.

---

[1]) Загнуздаєш.

— А ти що?..

— Та піду... Але я тільки вам кажу, аби ви знали, бо всяко може бути. Тільки Марії — ні півслова.

Немов плиту викотив і втомився. Сів біля стола й замовк. В хаті було тихо. Батькові очі впали на круглі латки на колінах, що з-під них вирізувались кості, мов патики.

По хвилі:

— А я сказав би тобі щось, Петре, тільки аби ти не гнівався.

— Що, кажіть.

— Знаєш, ще тоді, як мене вибирали виборцем і як я ходив голосувати в місто й пани пхали нам п'ятки в руки, а жандарми — кольби [1]) під бік, то вже тоді думав я собі, що колись мусить зайти якась пошесть чи холера на тих панів. Тільки нам, хлопам, так тяжко взятися до цього, бо пани так сponівірали [2]) бідний нарід, що за п'ятку він готов рідного батька продати. І я цього боюся... От, кажуть, що в Струкові заарештували п'ятнадцять парубків, та й у Погребному арештували, та й чув я, як у газетах пишуть, що від нашого хлопа тріщать мури в криміналах. Якби ти був ще парубком, або якби ти казав мені, що сьогодні збираються всі хлопи робити кінець, що вже буде або-або, то я не тримав би тебе й сказав би: йди в добру годину. Але ти кажеш, що йдеш тільки на раду, — а я цього боюсь. Бо я знаю, що я раз звірився перед найліпшим товаришем, що на другий день піду на вибори в п'ять годин ранку, аби мене по дорозі не ловили панські посіпаки й не відбирали картки. І ніхто більше не знав. А мене ранком побережники перехопили під дубиною й такої парні всипали, що я тиждень відлежав. Від того часу я вже нікому не вірю.

Батько замовк і дивився в землю. Ціла навала чорних споминів з тих років, коли він ще був рухливим і відомим в громадському житті, хлинули на нього, мов з холодної печери. Він це вже пережив, витерпів і тепер відходить, мов огарок, нікому не потрібний.

А син не його вдачі, він благий [3]), але хрунем він не буде... Андріїв син? Ні, ніколи!

Потім він говорив далі:

— А в тебе й жінка й троє дітей, і я на твоїй шиї... Як що сталось би, то погинемо, як миші в слоту.

— А що ж, не йти?.. — сперечався син.

— Не можна... А коли б ще що сталося, на мене підозріння. Юда, та й годі.

— Піти-то мусиш, — погоджувався батько. — Коли загадували, то від хати мусить хтось бути. Знаєш що?.. Я піду. Я вислухаю там

[1]) Приклади.

[2]) Звели на ніщо.

[3]) М'якої вдачі.

все й розкажу тобі по правді. Андрія Ковальчука знають... А ти будь дома. Візьми собі свідка до хати та й лягай і кажи, що тебе коле в боці. А мені все одно, чи який рік пересидіти ще на цій лаві, або на призьбі, чи в криміналі. А як прийде вже або-або, то підеш ти, а я лишуся в хаті, бо мої руки вже зовсім не годяться.

Рипнули двері. Батько замовк. Війшла Марія з дійницею, а за нею дівчина.

Старий повернувся до вікна, вдавав байдужого, а син вийшов до сіней і на патемки немов чогось шукав.

Жінка процідила молоко, накидала у велику миску обідняшної кулешні, налляла свіжого молока й кликала вечеряти... Будила хлопчину, але він спав, мов камінь.

Вечеряли мовчки, тільки часом дерев'яна ложка вдарила об край миски. А батько за думками не бачив миски. То ткне ложку не туди, то рука повисне в половині дороги до вуст, труситься й хляпає молоком по столі.

— Дуже ви, тату, вже спати хочете,— говорила молодиця.

— Ні, дочко, я виспався на призьбі. Я думаю, що буду вночі робити, бо знаю, що не засну.

А син тільки глипнув на батька й опустив очі в миску. Як скінчили вечеряти й як Марія зібрала ложки, щоб помити, війшла сусіда.

— Добрий вечер... Ой, бачу, що даром прийшла.

— А що таке? — питала Марія.

— Думала, що у вас топиться й хотіла просити теплої води на розчину.

— Ходіть ближче, сідайте, чого в порозі стали?

— Гірке наше сидіння. Десь той час так скоро втікає, що й сама не знаєш, за що хапатися. А я чула, Петре, що ви в дворі молотите?

— Та молочу вже тиждень.

— Хоче й мій Іван піти... Молотив між людьми й більше нема, Най іде... Добре що-небудь зароботити, хоч на сіль та нафту.

— Про мене, хай іде... Панських стогів вистарчить.

В той час батько вдягнув драного сіряка й узяв шапку.

— А ви куди, тату? — питала здивована невістка.

— Як би в мене були гроші, пішов би в коршму посидіти, з людьми побалакати,— казав посміхаючись.

— Колись ходив у читальню. Тепер пани замкнули: не треба хлопові. Куди ж? Тільки в коршму. Але грошей у мене нема, то я поїду трохи з кониною на ніч. Цілий день вистоялась у стайні... Хай трохи з росою похрупає. Все одно спати не хочеться. Весь день вихірився на призьбі.

— Ви, нанашку[1]), певно, у панські конюшини, що в стогах на полі. Там можна добре попасти,— жартувала сусіда.

— Е, ні! Мої кості вже порохняві на економські бучки. Знайдемо й без цього.

Пішов на двір. Як сінні двері рипнули за батьком, Петро скопився, пустився до порога, але перед самими дверима станув, потім повернувся до печи, шукав сірників на примурку й закурював. А потім пішов до ліжка, сів і почав скидати з ніг капці.

Андрій їхав селом. ..

Село збиралося на сон. В деяких хатах кліпали в останнє дрібні світляні очі й тухли. А де-не-де між деревами й плотами блимали ще вогники, мов світляки в лісі.

— Та й чи подумав би хто,— міркував старий,— що під тими перебакереними, тихими стріхами стільки муки зібралося. І як той хлоп все це на своїх плечах виносить? Ні, колись мусить бути край... Або, або...

З панського двору загомоніла труба нічного сторожа. Вона так різко й несподівано вдарила старого по вухах, що він аж здригнувся.

— Тьфу на тебе, щоб ти здох... Як заводить. І вночі нема йому спокою, тільки виє, мов собака, на бідне село.

От така крихта білих стін там на горбі, така, що селові на один нюх, та й здавила ціле село за горло й не дає хвилини попусту.

Нема „рихту" на світі. Колись розбійники жили по горах і лісах, і жандарми полювали на них, як на вовків. А тепер сидять собі по дворах, і нема на них права. А труба не втихала, термосила селом, не давала заснути похиленим стріхам...

На полі тягло холодним вітром. Старий віддихнув. А поле було пусте, нахмарене. Хоч би тобі тінь чоловіка.

Андрій вибирав такі місця, де найменше сподівався кого-небудь зустрінути. Їхав впоперек через посіви.

— Калічу тебе, стебло людське,— думав Андрій,— але мене ціле життя калічуть, і я мовчу. Будь і ти вибачне, бо не з примхи бриду в темну ніч. А, може, з цього твойого болю й мойого блукання буде хлопам гарний політок...

Міркував, що ще рано, що треба підіждати. В долині над потоком зліз, спутав коняку й пустив. Сам скулився під межею, запхав голову в сірячину, а хрупання коня нагадало йому ті часи, коли вибирався з хлопцями на ніч. Попадало тоді панським конюшинам.

Щось зашелестіло. Андрій висунув голову з сіряка, оглянувся довкола. Було пусто, темно. Це вітер на межі грався сухим бур'яном.

---

[1]) Хресний батьку.

А темрява немов підступала все ближче, немов зсувала чорні стіни до його. Робилося тісно, важко, щось ловило за очі й горішні повіки осувалися вниз. Андрій підіймав їх з великим напруженням, немов боровся з кимсь невидимим, що хотів повалити його тут під межею й протримати до ранку.

— А може?..— промайнула думка.— Може б лягти й заснути до ранку, а потім...— А що скажеш синові! Будеш брехати? От старигн, сажень до гробу, а на брехню пускається... Ей, старигане, старигане!..— сам себе ганьбив.

А хрупання коняки робилося вже тихше, все дальше.

Аж ось здалеку прикотився через темні поля якийсь шум... Кожної хвилини робився голосніший. У пітьмі далеко між деревами блиснули світла. Вони пливли скоро, зливалися в золоту річку й щезли в лісі.

— Еге, вже „парсонка“ [1]) пішла, вже пів до десятої... Пора, діду, збиратися,— говорив сам до себе.

Відшукав коня, розпутував, приговорював півголосом, мов до людини:

— Тебе, Лисаку, добре тут попасти б цілу ніч. Та де, коли дід рихтується кудись, не дає тобі спокою, не може дати.

Ніч має своє право: людям сон, а вовкам воля. Але що зробиш, як настав такий час, що людям вже поночі спати не можна. Запалили цісарі з панами світ з усіх чотирьох кінців, хочуть викурити нас, як борсуків з ями. А ми не хочемо датися й скачемо стрім головою в огонь. Або проб'ємося, або поздихаємо.

Сів на коня, вдарив мотузком по боках. Кінь тюпав через загони, наближався до темної лісової стіни, що стояла чорна, пасмуриста, мов тюрма. А в лісі їхав повільно, пробирався поміж корчі.

— Стій, хто їде? — півголосом, але рішуче питав хтось.

Андрій задержав коня, оглянувся, але нікого не бачив.

— Хто? — питаю.

Голос був якийсь знайомий, але дід не міг пригадати, чий саме.

— Та свій,— говорив з докором.

— Хто свій?..

— Ковальчук, — прошепотів тихіше.

— Петро?

— Хіба не бачиш, що не Петро.

З-поміж корчів вилізла якась фігура з шапкою, насуненою на очі.

— А ви, діду, чого? — питав здивовано.

— Петро захорів, не міг.

— Не міг, то не міг, а вам чого?

---

[1]) Особовий поїзд.

Андрієві робилось образливо . . . Він уже до нічого, нікому непотрібний. Прийшли молоді й сами роблять свою роботу . . . А ти не мішайся.

Говорив немов побіджений:

— Та щоб перед людьми сорому не було. Коли загадували, щоб вийти, то мусив хтось від хати бути.

— Було б ще Марію виправити,— сердився невідомий.

— А ти, парубче, чи хто ти такий, не сварися, бо я тобі не Марія . . . Ти ще без штанів бігав, як я мав з людьми різні справи та й вмів тримати язика за зубами. Ти ж мене знаєш . . .

— Знати, то знаю,— говорив невідомий лагідніше,— але ви своє відбули й вам тепер на печі лежати, а не поночі швендятись.

— А ти, парубче, хочеш прогнати мене, як дитину, що пхається, куди не слід. Хочеш мені на стару голову кинути сором до гробової дошки?

— Та як хочете, то йдіть . . . Поверніть наліво, ще яких двісті кроків. Тільки, діду, у нас такий параграф, що ви нікого не знаєте й вас ніхто, якщо до чого.

— Я тако й не знаю . . . Диви, говорю й не знаю з ким, та й не хочу знати.— Дід рушив далі.

Позад його ще хтось надійшов, а потім ще хтось з боку. Пускав їх наперед, а сам їхав за ними.

Вище борсукових ям був невеличкий горбок . . . Там збиралися. Лежали, сиділи на землі під деревами, дехто стояв, а дехто сновигав поміж деревами. Були й на конях. Всі мовчали . . . Було темно, і старий не міг нікого впізнати. Не підступав ближче, щоб знову не допитували.

Зліз з коня й не знав, чи прив'язати його до дерева, чи спутати й пустити пасти. Рішився на перше. Потім присів під деревом, чекав, аж хтось підійшов й говорив пошепки, аби сходилися в гурт.

Під деревом стояло два чоловіка, а решта обступила їх довкола.

— Може, почнемо?— питав незнайомий голос.

— Можна,— відповіло декілька.

— Товариші, поки почне говорити чужий товариш, що приїхав до нас здалеку, я хотів би сказати декілька слів.

Андрій насторожив вуха. Стояв крайнім і через голови не бачив майже бесідника, але пізнав його по голосі.

— Це Когутів Василь, що ще до війни організував січі, був потім на війні, а тепер бив бриндзю, як усі инші.

— Між нами, може, є дехто, що перший раз, і не знає, чого ми зійшлися, чого ми хочемо. Хоча мені здається, що про це багато й говорить не треба, бо кожний з нас сам добре відчуває це. Тільки в тому біда, що досі ми сиділи в себе на лаві чи на печі й ковали цього червяка у своєму серці, а тепер ми вже більше не

хочемо його ховати й хочемо спільними силами вирвати не тільки із себе, але й з серця всього бідного селянства.

Я хочу говорити до вас, як до братів, як до товаришів. Я сам думав роками, не одну ніч не спав, висох на скипку [1]) та й не міг сам знайти ради. А тепер я маю радити вас усіх, бо ви мене знаєте, а я вас та й однакові ми багачі, що від різдва починаємо що-дня тугіше стягати очкурі [2]) на животі. Порадьте мені, товариші любі, що мені робити?

У мене є п'ять хлопців і я не знаю, як їм раду дати. Чи мені їх годувати на панських жовнірів, аби їх пани погнали в окопи й порізали, як баранів, або аби вернули колись додому каліками, як порубані пеньки; чи віддати мені їх у форналі, аби кожному підпанкові заглядали в очі, мов собаки, та й аби лизали їм руки, як котрий копне або вперіщить палицею; чи мені пустити їх попід чужі плоти з торбами ще замолоду,— скажіть, люди добрі, бо я зовсім дурний, бо мені щось памороки забило й я не знаю, що мені з ними діяти? Є в мене, як сами знаєте, два морги й хата з двома вікнами та й корова, що їй вже двадцятий рік, та й три курки в моєї ґаздині.

Хотів би я своїх хлопців колись зробити ґаздами, та не знаю, як поділити між ними ці достатки. Бо як дам двом, то трьом не стане, а дам усім, то нікому нічого не буде, а вбити їх я не маю ні сили, ні права, а вони хочуть їсти, та й попри них ще я з жінкою . . .

Бесідник замовк на хвилину.

— От, бачите, який я рахунок вам задав. Але ви міркуєте собі десь в голові:

— Який ти, Василю, премудрий. Ніби ми не можемо тобі такого самого завдати, і я, і я, і десятий, і сотий. Можемо . . .

Правда, що так скажете? А я маю вас питати: А де ж ділася земля, що хлоп не має з чого шматка хліба добути?— Чи її хто вкрав, чи вона скорчилась від старости, — що сталося, що ми живемо на землі, порпаємося весь вік у землі й не маємо землі?..

Земля, товариші, є, але вона панська, є ліси, але вони панські й скарбові, є ріки, але вони панські й скарбові, а в хлопа тільки мозіль. І з цього мозіля він не може вижити, бо з його першу пайку бере пан, а ми тільки останнім мусимо контентуватися [3]). А рада є тільки одна... Треба, аби пани віддали нам землю, що її заграбували від наших дідів, аби не фаринили нею, бо земля має для всіх хліб родити та й всі мають його їсти.

---

[1]) Тріску.

[2]) Шнур, що стягає штани.

[3]) Вдоволятися.

Але як ми підемо до панів, поклонимося низенько та й скажемо це, то вони будуть ходити по мя'ких килимах у світлицях та й будуть говорити:

— Як ви, хлопи, подуріли, то вас всіх треба послати до піярів [1]). А як ви при здоровому розумі таке говорите, то треба покликати жандармів, аби вас закували та й погнали в кримінал.

Є один рятунок... Треба їх заставити, аби віддали землю.

Або земля біднякові, або смерть...

От чого ми зібралися...

Останні слова промовив різкіше.

Андрій слухав і йому здавалося, що це говорить не хтось инший, що це він сам. Якась невидима рука вигортає ці слова з самого дна його накипілого серця й розкидає їх тут поміж людей в темному лісі. Вони вже давно зародилися в нього, ще як він був повний сили й енергії, як його кости трималися ще ціпко разом і рухались так плавно, як колеса в новому возі.

Але він не міг вилляти їх, не міг передати чужим вухам, щоб сколихнути довкола себе зневіру та безсилля. Вони немов мусили лежати каменюкою в серці й гнути його все нижче й нижче. А тепер вони вилетіли, як ті птахи з вирію, і несуть надію, розбуркують кров.

— Це ти, Василю, мої слова вигортаєш, — хотів крикнути Андрій.

Мої рідні, що я їх у своїх грудях виносив, викохав. Ех, коли б так дужчі руки, він перший би...

Якийсь шум, тупіт...

Всі насторожились.

— Тікайте, жандарми! — кидає хтось, що влетів задиханий в гурт.

Як купка горобців, що на вулиці дзюбає розсипане зерно, зривається нагло, коли впаде між них камінь з руки збиточного хлопця, так розкотився гурт на всі сторони.

Андрій кинувся до коня, відв'язував дрижачими руками. З гурту вже нікого не було, як видряпався на коня й почвалав у глибину лісу.

Позаду лунали накликування, десь впав вистріл... А він прав коня по боках і гнав наосліп.

Виїхав на стежку. Перед ним втікав хтось, шкутульгав, як загвозджена коняка. Як Андрій минав його, той зловився рукою коневі за гриву й благав:

— Андрію, рятуйте... Не можу... Пробив ногу.

— Василю, це ви?

— Я, Андрію... Як зловлять, пропаду...

---

[1]) Психіятричної лікарні.

Андрія мов обухом вдарив. Йому здавалося, що з розпачливих Василевих очей простягаються до його руки пʼятерьох дітей, такі сухі, порепані, жилаві, й благають: рятуйте батька...

Він немов безвільно, немов, як колись при війську, з приказу зсунувся з коня, зловив за ногу Василя, викинув на коня й вдарив з усієї сили по клубі кулаком. Кінь рвануся й погнав.

Хвилину стояв Андрій нерішуче, немов хотів сісти на тому місці й дожидати долі. Він що лише тепер освідомив собі своє безвихідне становище. Але в ту мить інстинктивно завернув зі стежки й кинувся між дерева. Ноги дрижали, задуха розпирала легені, тамувала віддих. Добував рештки сил. Біг поміж найгустіші корчі, аби сховатися. Раптом не стало під ногами ґрунту, і він полетів униз. Впав на щось мʼяке... Мацає довкола, оглядається. Чує — під ним купа листя, трухляве ломаччя, по боках вогкуваті стіни.

Зрозумів, що це певно одна з ям, яких багато в лісі ще з військових часів. Намацав внизу заглублення, над яким звисало густо коріння, заліз у самісінький куток, загріб отвір листями й припав напів живий.

А лісом йшов гомін, лунали рідко стріли. Чекав...

Був певний, що ось-ось міцна рука зловить його за обшивку й витягне з ями, мов червяка з дірки, й будуть місити ногами й кольбами ломити старі кости. А він буде їм казати: — Прошу вас, панове жандарми, не ведіть мене до кріміналу, бо я порядний ґазда й ні одної години не був в арешті. Як маю здихати за панські збитки, то хай здохну тут, бо я ґазда, та й мені треба на ґрунті вмирати.

Він всі десять пальців впялив глибоко в землю й зціпив їх, немов боявся, щоб його від неї не відділили.

А з глибини землі тихою річкою вливався в його руки холод, не той, що від його дрижать усі кости. Це був такий, що розливав спокій, що втихомирював розбуркані нерви, що впливав так, як холодна повʼязка на розболілу голову. Вертала рівновага, розгублені, сполохані думки вертали в гурт і укладалися так спокійно, як перелякані злою собакою вівці, коли вона відбігла вже далеко. Почув, що земля говорить до нього. Немов би стара мати встала з гробу, поклала холодні руки на його гаряче чоло й виливає струмок тихих, розумних слів, — так вона говорила:

— Притулися до мене, Андрійку, добре, не бійся... Ми старі знайомі... Як ти тільки зсунувся з маминого подолка, я вже тоді брала тебе на свої руки. А як ти хлопчиною лежав горілиць на толоці, як летів думками за тими біленькими баранчиками, що по небі снувалися, й думав, як би дістатися до них, — памʼятаєш?

А я тримала тоді свою руку тобі під головою й була певна, що ти ще прийдеш до мене, що склониш свою голову на мої руки,

але вже не таку кучеряву, не таку буйну. Я знаю, що ти все любив мене, що тобі не було життя без мене, що ти любив мене, як рідну маму. Я знаю, що ти ніколи не відступав від мене, пильнував і в день, і вночі. А я годувала тебе своїми грудьми. Але як тобі мало до рота попадало, як ти не раз і не два був голоден,— не моя вина, бо дужчі виривали тобі з губ мої груди. Я чула не раз, як ти пищав, немов мале порося, як йому друге вирве мамину цицьку, але ти не вмів відвоювати, лиш заводив.

А тепер ти знову прийшов до мене, а твоє серце повне скарг і болю, що то ти його призбирав за ціле життя. Тепер нема вже для тебе білих баранчиків, тільки навислі хмари котяться темною валкою, й старі кости трясуться від немочи.

Тепер, може б, ти й хотів відвоювати своє місце, але твої сили, мов павутиння. Летить нитка, а звязати нею не звяжеш. Як у батіг тріснув, так все пропало: і життя, і сила — все. А тепер ти лягай так, як мамі на подолок, і спи спокійно, бо моя рука на тобі й ніхто не має до тебе права.

Витягнув задеревілу руку й потирав нею чоло. Не міг збагнути, що це робиться. Чи це його сон бере й йому таке плутається в голові, чи ще вернуло його марно страчене життя, згадує колишні хвилі й скаржиться, що розсипалося так, як осінній лист, спражений морозом.

Було бажання заснути раз на все у цьому далекому, тихому кутку, де пахло сирою землею і прілим листом.

А в лісі ганявся хтось, було чути десь недалеко кроки, але Андрієві байдуже. Він був такий спокійний, немов би лежав коло маминої пазухи.

Минула година, дві...

Холод сирої землі добирався що-раз глибше. Андрій розгорнув листя й виглянув. Високо над деревами мерехтіли золоті цятки... Випогодилось... В лісі було тихо.

Не важився ще вилізти. Лісовий сум, окутаний плахтою ночи лякав його. Минув ще деякий час.

Довкола спокій, мертво...

Виліз обережно з кутка, станув, випрямився, хруснули кости. Пробував видряпатись з ями. Ловився за коріння, опирав носами капців об стіни... Оглядався, наслухував — нічого підозрілого не було. Виліз, сів у корчах, притаївся. Чи не хрусне де сухе ломаччя під ногою, чи не висунеться де ворожа постать? — Не було нікого...

Потихенько, навшпиньках став пробиратись від дерева до дерева.

Ставав знову під стовбурами, оглядався, наслухував. Ішов так обережно. немов би десь спала мала дитина, а він боїться розбудити її. Пробирався знайомими місцями. Хотів вийти з другого боку

села, аби через городи дібратися додому. Майже на краю лісу тріснув десь сухий патик, немов щось зашелестіло. Завмер, затаїв у собі віддих. Стояв добру хвилину. Нічого більше не чути. Може, де заєць...

Андрій вийшов на край лісу, переліз через межовий окіп і пірнув у простір одкритих, темних піль, мов кинений камінь в широке плесо.

В міру того, як приближувався додому, опановував його неспокій.

Хто знає?.. Може, там чекають жандарми на його. Може, сина забрали й повели? Підкрадався обережно, як злодій до чужої комори. Наподвір'ю тихо... Зайшов з боку під вікно... В хаті темно, спокійно. Підслухував Чув виразно, як син хропів у хаті. Відлягло від серця. Пішов до стайні... Лисак стояв прив'язаний до жолобу, перебирав недоїдки. Погладив напотемки коня по спині.

— Ґазда Василь не кинув скотини так собі.

Набрав з кутка конюшини, підкинув коневі...

— Ти, небого, змахався сьогодні, підкріпісь, — бурмотів до коня.

Пустився до дверей, — вернувся. Пощо будити? — думав... Ляжу тут, до ранку недалеко. Розгріб конюшину й, як стояв, ліг, мов на м'яку подушку. Хотів повернутися до стіни, щоб заснути...

Відчиняються двері, блиснула маленька ліхтарня — на порозі стояв жандарм...

Андрій сидів у комірці. Вікна не було, тільки маленький проріз над дверима з двома залізними прутами впоперек.

Жандармський допит ішов цілий день і ніч з усіма „переконуючими фізичними“ засобами, але наслідків не було... Всі „засоби“ падали, немов на глину. Андрій мовчав, ніби йому мову відняло. Він не знав, чи арештували ще кого й що говорити, а звірськість жандармів довела його до тої межі, коли одиноким бажанням людини, це — аби її скоріше вбили.

І він мовчав, не відповідав навіть, коли питали, яке його прізвище.

На другий день ввійшов знову жандарм. Він посміхався й приніс білу, блискучу пляшку з горілкою й булку. Поклав це все в кутку, бо ні стола, ні стільця не було, і вийшов. Як зачинились двері, Андрій хотів у першій хвилині кинутись на пляшку й випити все до каплі, хотів впитися до безтями, аби забути і біль, і ганьбу.

Але вмить переміг себе. Відійшов у кут, сперся об стіну й дивився в проріз, звідки бігла смуга світла. Стояв, мов божевільний, з широко одкритими очима й ротом, у якому засохла слина від спраги й голоду.

Що його катували на допиті, це тільки боліло, а те, що його хочуть купить за пляшку горілки, паморочило розум. Поволі осунувся на підлогу, поклав голову на колінах, обхопив її обома руками, бо боявся, що розскочиться в тріски. Як через деякий час пізніше жандарм знову заглянув у комірку, пляшка й булка стояли нерухані, а Андрій сидів скорчений в кутку.

На заклик жандарма він не рушився й жандарм не знав, чи він спить, чи він не хоче відзиватися.

— Той хлоп, як глина. Міси його, а він не чує. Може, він збожеволів? Не може бути, аби такий старий, здохлий і так затявся. Горілки ані не рушив. Як хлоп на горілку не злакомився, то воно щось не теє. Ще, чого доброго, аби не здохнув...

Так говорив жандарм, що допитував Андрія, комендантові...

— Чорт з ним. Здохне, то здохне...

— А, може б, його відправити... Нехай там з ним роблять, що хотять.

— Ви вже стратили надію дізнатися від його?

— Боюся, аби в руках не здох. Там кости ледве тримаються.

— То беріть підводу й везіть.

Як прийшов жандарм і сказав виходити, Андрій розгубився, не вірив, думав, що його ведуть на нову катівню. Встав, тремтів на цілому тілі, а зуби сікли, мов підчас пропасниці.

Через відчинені двері вливалася ціла ріка світла разом з цвіріньканням горобців і лаєм сільських собак. Вона ловила блискучими руками в свої обійми й тягнула всією силою на двір. А, може... може, пускають на волю? — шепнула раптом думка, що виросла так несподівано, як блиск грому. — Але, як побачив у жандарма ланцюжки в руці, виходив похилений, згорблений.

Надворі погідний день вдарив його лице блиском. Мусив прищурити очі.

А село стояло усміхнене, з-за плотів підглядали білі хати невеличкими вікнами, десь на вулиці кричала качка проразливо, немов би на ціле село вона була одна ґаздиня.

Нічого в селі не змінилося, все йшло своїм звичайним ладом, тільки він... Щось вкололо під самим серцем. Мусив придавити рукою...

Перед фірткою підвода... Сидження з в'язки соломи, накрите рядниною. Як Андрій виліз на воза, жандарм закував йому руки, а потім залишив ґвера[1]) на возі й побіг до кімнати.

— Кого ще арештували? — запитав, як жандарм щез у сінях.

— Нікого, — кинув підводчик через плече, необертаючись. — А дуже вас били?

[1]) Ґвинтівку.

— Щоб їх так господь побив.

Андрій випрямився й оглянувся довкола. Подвір'я й вулиця були пусті. Люди, мабуть, умисне поховались, аби не пекти його своїми поглядами. Але він був певний, що вони дивляться, тільки поховались за плотами, за дверми і він не може їх бачити.

Жандарм вийшов поквапно. Йшов червоний, джигорний, мов півень. В руках ніс якийсь клунок й кинув Андрієві на коліна.

— Син приніс учора,—буркнув.

Андрій мацнув одною рукою, розмотав. Була чиста сорочка, штани й шмат хліба. Хотів притулити до вуст і цілувати. Це ж частина його дома, від його дитини. Вона пахла чимсь вільним, рідним. З цього клунка переливалося якесь тепло на його старече серце й заставляло битись живіше й більше бадьоро.

— А все-таки не відцурались мене,—думав.

Був переконаний, що й село не ганьбить його, бо він не вкрав і не вбив нікого. З трудом відломив шматок хліба й гриз зі смаком, бо це не арештантський, це від його дітей.

А підвода котилася поміж плотами, що тісно стиснули запорошену вулицю. Плоти, хати, дерева втікали назад, лишалися, немов злякалися жандарма. А потім село одірвалося від них, присіло на шляху, мов утомлений мандрівник, а перед ними розтелило поле свою плахту сорокату від дрібних різнокольорових латок.

Як під'їхали до міста, Андрієві здавалося, що високі доми дряпаються один другому на плечі, аби вже здалека побачити, чи везуть його.

Які вони цікаві на хлопську біду. Роззявили тисячі ротів, аби проковтнути його старі кістки.

От так вони нас проковтують, оці панські міста, день-в-день і все стоять з одкритою пелькою, голодні, ненаситні,—міркував.

В місті на обох боках вулиці проходжувались вигряджені люди, сміялись білі, як папірчик, пані й грубі, животасті пани, а доми стояли вишикувані й причепурені, як вояки на параді. Вулиці чисті, великі вікна блищать, набиті всяким добром.

Все втішне, шумне, багате.

Йому пригадався голод на селі, згадав себе в драній сірячині з ланцюжками на руках. Чому воно так? Що він зробив? Пішов у ліс послухати ради?

Ці думки пронизували його гострими ножами... Перед ними гнали вулицею стадо корів, телят і волів. Вони йшли запорошені, розбігались на боки, але погоничі зганяли їх батогами до купи.

Ця різнокольорова, рухлива валка мала одну спільну прикмету — опущені вниз голови з мутними очима.

І тепер Андрій немов зрозумів, чому воно так...

Це велике, пишне місто, де сміється й прогулюється стільки панів, могло вирости й жити тільки чужою кривдою.

Андрій затулив очі... Не хотів дивитися, не міг дивитися.

Широкі поля, що він ними їхав, глаїли[1]) його біль, а місто вбивало йому терня в серце.

Як підвода задержалась перед високим муром з малою, але добре кованою фірткою, жандарм розкував йому руки, зіскочив з воза й казав йому злізти. Зсунувся з воза, але зразу не міг устояти на ногах, бо потерпли. Мусів обіруч триматися полудрабка. А потім взяв клунок, сказав погоничеві: „бувайте" й пішов наперед жандарма до фіртки.

Жандарм постукав, хтось виглянув через кватирку, а потім фіртка відчинилася і Андрій побачив перший тюремний будинок, обсаджений деревами з квітниками напереді, а до нього вела кам'яна стежка.

— Привів вам ще одного бандита, — говорив жандарм до тюремщиків.

— Це старе доробало, він також бандит? — питали, кепкуючи...

А Андрій понурив голову, прикусив губи й мовчки ледве волік ногами. Йшов по кам'яній стежці, а кожний крок гупав його, мов довбнею в тімя. Міркував: скільки це таких, як він, пройшло цією кам'яною стежкою, а вона рівна і гладка й нічого по ній не пізнати.

Скільки болю, скільки розпуки впало на її сіре лице, а вона закусила зуби, замкнула рота й мовчить так само, як він, бо й багато через нього прокотилося горя, як по цій стежці.

— Десь, певно, на тебе хлопи каміння лупали, десь, певно, хлопи тебе мурували й ти полюбила їх,势 —

Зайшли в перший будинок у канцелярію. Жандарм передав папери, полагодив формальности й вийшов. А тюремщик обшукав Андрія, а потім вивів з канцелярії й казав йти за ним.

— Цей перший будинок це для панів, тому такий прибраний, — говорила думка.

Підійшли до другого муру, знову з залізною фірткою, що з скрипом відчинилася перед ними й проковтнула. Опинився на справжньому тюремному подвір'ї.

Внизу був камінь, а на ньому високі довгі сірі муровані скрині з безліччю чорних заґратованих вікон. За тими ґратами у тьмі біліли де-не-де якісь ясніші плями.

— А це вже для хлопів, — міркував.

Увійшли в довгий, півтемний коридор, що низьким склепінням, ніби коліном, надавлював на груди, а кожний крок відзивався

[1]) Заспокоювали.

далеким лунким гомоном. По кам'яних сходах пішли наверх. Скрізь залізо й колодки завбільшки пів людської голови.

— От де залізо, — думав Андрій, — тому ми їздимо на селі без обручів на колесах.

Станули перед брамою із залізних прутів. Тюремщик вдарив ключем по ґраті й різкий гомін сколихнув пустку. Звідкись доходив невиразний шум, але грубелезні мури придушували його своєю вагою. З камери вийшов ключник, одчинив браму.

— В сорок п'яту — гукнув тюремщик і вернувся.

Зачинилася за Андрієм ця третя брама. Чомусь пригадались йому ті часи, коли баба оповідала йому, малому, казки про якісь брами, що одкривалися сами, а зачинялись за людиною навіки. Це були страшні брами, що йому ночами снились.

А тепер на яві закриваються за ним теж брами. Чи відчиняться вони, чи може будуть такі непроходимі, як в казці?

Здавалося, що попав в підземелля, де по обох боках німіють чорні входи гробниць.

Станули біля одних дверей. Ключник відчинив колодку, відсунув з гуком засуву, одкрив до половини двері й штовхнув Андрія до середини. А потім двері з тріском зачинились. Стояв біля порога, мов вкопаний. Перед ним — велика кімната. На двох вікнах на ґратах гасло проміння заходячого сонця. А в кімнаті кишіло від народу, як від червяків на гнилому м'ясі. На причах, на підлозі — всюди повно. На хвилину затих гамір. Очі всіх обернулись до старого. А він тремтів, стояв безпорадно й не знав, що йому робити.

— Чого це ви, батьку, стоїте під дверима? — питав молодик у міському вбранні. — Не бійтеся: тут всі такі самі розбійники, як ви.

Взяв діда за лікоть й потягнув у камеру.

— Ану, товариство, зробіть місце дідові!

Нарід заметушився. На підлозі порушились клунки, кожухи сіряки.

— Куди це ви старого — на землю? — кричав хтось з гурту. — Давайте його на причу! Він на цементі задубіє.

— Ей, ти, кавалер! — гукав той сам до молодого сільського парубка. — В тебе кожух — злізай на підлогу! Скоріше, чуєш?

— Давайте сюди діда...

Зробили місце на краю причі.

Дід присів, притулив на колінах сорочку й штани, що передав син, опустив голову, а сльози вперто лізли до очей Але він всією силою гамував їх, бо соромно було перед молодими.

Як темніло в камері, до Андрія присівся той молодий в міському вбранні й говорив:

— Ви, діду, будьте обережні, що і з ким говорите. Тому рижому й тому в військовій блузі не маєте нічого говорити по правді,

бо це шпіони жандармські. А решта — свої люди і не потребуєте їх боятися. А як вам що потрібно, то кажіть.

— Та мені нічого не потрібно, тільки, може б, де води трохи. А то в мене порція хліба, що син передав, і не можу їсти: в роті геть засохло. Може, розмочив би... Я два дні нічого в роті не мав.

Молодик пропав у гурті й через хвилину приніс кварту води й шматок ковбаси. Андрій поклав хліб і ковбасу на коліна й поволі пережовував їжу й запивав водою.

— А що це за такий годний [1]) хлопець? — питав сусіду.

— Це студент, заарештували за політику, а він тут політику робить... Таку тут школу відкрив, куди. Гадаєте, боїться? Ні... як у своїй хаті.

— А він з яких?.. — питав обережно.

— Та хлопський син з Кривенького.

— Диви! — дивувався Андрій.

— Значить, з наших... А то хто його знає, з ким говориш... Годний хлопець...

А, як вечером всі полягали, Андрій дивився на шматок місячного неба, що всміхався за вікном, а думки не давали спокою.

Думав про Петра, про лисака, про малого внука Василька—чи поклали його спати на припічку, чи на дідовому місці, думав — хто пішов на варту на ніч, бо на нього черга припадала; а потім затулював очі, хотів заснути. Але це йому не вдавалося, бо нові думки немов з усіх темних кутів налітали на нього хмарою, як чорний ворон в-осени на пареницю.

Чого це ці люди лежать тут покотом, мов поліна в лісі? Чого їх сюди зігнали? Аби вони були або злодії, або розбійники, але вони на таких не виглядають. Та хай би цей нарід не тратив тут марно часу на те, аби його тут воші гризли, хай би йшов працювати на хліб.

Вони не злодії, ні... Вони хліба хочуть. Дайте їм хліба, а вони будуть такими ґаздами, що раз. А як їм не дають хліба, то вони будуть скалити зуби, як ті вовки. Будуть рвати живцем мясо, бо голод не жартує. Та хай усі пани зробляться жандармами, хай всі свої доми перемінять у тюрми хай зберуть усе залізо і всі ґрати з цілого світу, нічого не поможе, бо голод дужчий і від жандармів і від тюрм і він повбиває і жандармів, порозбиває тюрми, а тоді буде те, що робиться з стадом овець, як кічня голодних вовків на них нападе.

І як це воно в світі, що одних тримають тут на цементі, на голих дошках, на голоді за ґратами та мурами, а другі там собі гуляють, бавляться, сміються, п'ють і не в думці їм навіть, що тут робиться?..

Хай собі...

[1]) Добрий, чесний.

А ця тут рана буде ятритися, буде гнити, поки не повалить цих ладів догори ногами.

Сусід, що лежав біля Андрія, також не міг заснути. Він зідхав раз-по-раз і обертався то на один, то на другий бік.

— Чого це ви, ґаздо, так зідхаєте? — спитав Андрій, — аби перебити думки, що не давали спокою.

— Чого зідхаю? — шептав сусід.

— Ой, ґаздику любий, якби ви знали мою біду! Та я тут від самої весни й сам не знаю за що. Лишив дома жінку й четверо дітей, а п'яте вже наставилось і не знаю, чи вони там ще живі, чи вигибли вже, як ті миші в слоту... Як вони дають собі там раду без мене? Та як я був дома й гарував від ранку до вечора, та й не могли на днину відпекатись біди. А тепер без мене то їм десь амінь. Як вони обвеснувались, чи зібрали що, чи будуть мати на зиму хоч чим око запорошити, — хто його знає?..

— А до вас не приходить ніхто?

— Думаєте, що пускають?.. Де там... Не пускають нікого. Під слідством, не можна. За весь час приніс мені ключник три рази по хлібині... А хто передав, не знаю. Гадаєте, що я можу той хліб їсти? Він мені гірше каменя, бо як це з дому, то я знаю, що вони там тиждень пісним борщем контентувались, аби мені до криміналу буханя передати. Та й вже хочу, аби або здох і не знав, що є якийсь проклятий світ та й мучені люди на ньому, або хай би вже раз вирвався з цих проклятих мурів, щоб піти знову гарувати на тому гіркому ґаздівстві, бо аж сюди чую, як там голодні діти ревуть за мною й крають мені тут серце. А я не можу їм порадити ані за макове зерно

— Іване, — сердився хтось на причі, — а перестань там отченаші шептати, бо, бігме, не можу через вас заснути

Іван замовк, а Андрій повернувся знову до вікна.

Цей шматок ясного неба нагадував йому тихий вечір там дома, тому очі тягнулись до нього.

А через де-який час шматок неба немов спускався нижче, втискався в вузьке вікно, залазив до камери, лягав побіч Андрія, вкривав голубим покривалом й нашіптував щось до вуха, але Андрій не чув вже цього, бо втома поборола вперті думки й поклала важку руку на його очі.

Як Петро йшов у неділю з церкви, його на городах на стежці дігнав Василь.

— А як ваш старий, чули що?

— Нічого ще не знаю... Може, на цім тижні поїду до міста... Знаєте, не можу знайти собі місця. І вдень, і вночі стоїть мені тато перед очима та й ганьбить мене:

— Добре ти, синку, мене вирихтував на старість. Через твій дурний розум я в кримінальники пішов. Бо треба було мені розповідати старому та й пускати його кудись поночі. Як він там згниє в кримінал, то це такий гріх на мою душу, що жадним способом його з себе не скину.

— А, знаєте, Петре, що я маю вам сказати... Та це не через вас, а через мене. Чому через вас?..

— Бачите, ваш тато може був би втік тоді вночі на коні, а я його затримав. Треба було мені піти тоді босому. Все аби на біду... Як я втікав, просадив ногу на якусь тріску. А ту якраз ваш старий доганяє мене... Я прошуся, — думаю сяду з ним і якось втечемо, бо я не міг вже дальше бігти. А він висадив мене на коня, вдарив його, кінь побіг, а він остався. Я згаряча не розібрався, що сталося, аж як від'їхав шмат, немов мене щось по голові вдарило: чого я старого лишив? Хотів вернутись, але де його напотемки в лісі шукати?..

Прийшлося дальше втікати. Як я завів вашого коня в стайню, вернувся знову через городи, бо боявся йти вулицею. Сів у вербах біля криниці, аби помити ногу і зав'язати, і думаю собі: не піду додому, бо, може, там жандарми вже чекають на мене. Заліз я в корч і сплю-не сплю, чекаю, аби до ранку. Над ранком вже чую — хтось іде. Я притаївся, дивлюся, але між деревами темно й не пізнати. Аж коли поминув верби й вийшов на вашу стежку, я догадався, що це ваш тато...

Мені аж на серці легше стало, що він виховався в лісі, що через мене не попав у біду. Хотів дігнати його й подякувати, але так, як коли б мені хтось сказав: нехай, ще хто побачить. Не встиг я сісти, коли чую, ще хтось йде. Дивлюсь, хтось сунеться попід верби, ніби скрадається, і на вашу стежку. Жандарм... Я задерев... Пропав чоловік і нічого не вдієш... Я один та ще скалічений, хати близько, а в руках нема нічого.

— Скаржився тато Ількові, як возив у місто, що жандарм дуже побив... Переказував мені якось Ілько.

— Ми це знаємо. Те саме казала Петрова Марія, що в коменданта служить... Чула, як жандарми між собою говорили.

Але, Петре, аби я з цього місця не рушився, що тому жандармові, Пшипюрковському, це даром не пройде. Тільки ви мовчіть. А ту маєте від наших трохи грошей, маєте купити харчів й передати старому. Дехто боїться, аби ваш тато не виговорився, але я знаю сторого Андрія Ковальчука.

Напротів надходив гурт жінок. Говорили голосно, а котрась реготалась так, що було чути на другий кінець села.

Василь повернув наліво й пішов на свій город.

Для Андрія кожний день починався й погасав з однією думкою. Чи будуть допитувати, чи засудять? Він уважав себе правим. Він нічого злого не зробив. Він нікого не вбив, нічого не вкрав. Пішов послухати. Правда, він ходив вночі... Це тільки тому, що їм взагалі не дають збиратись. Колись сходились в читальні, а тепер зась — невільно.

Він розумів, що коли б його судили по хлопському праву, то йому не спав би волос з голови. Але він знає добре, що допитувати й судити будуть його пани, а може й не самі пани, а тільки підпанки і вони підуть за панською лінією і через це буде йому біда.

Що лише тепер він зрозумів, що є два права: одно хлопське, а друге — панське, але написане тільки одно, панське, бо хлоп темний та й його право має бути в потемках і воно таке саме затуркане й замучене, як бідний хлоп.

Йому нема голосу — й кінець.

Дивувався, як це він досі цього не бачив. Воно ж таке ясне, що й сліпий мусить це бачити.

Гай, гай... Як підеш по цій кам'яній стежці такий невеличкий шматок, то таке чоловікові в голову лізе, що ніколи й не снилося.

Сидів цілими днями на причі або стояв біля вікна, а в голові клубились думки, мов пара над казаном. Одно йому в тюрмі подобалося, що тут були всі рівні. Не було ні хлопів, ні панів, і один з другим ділився, як з рідним братом. А як сказав слово, то можна було присягнути.

— А я не раз нарікав, що нема правди на світі, а вона в криміналі,— міркував.

Він бачив, що камера назовні ніби спокійна, ніби байдужа, деколи навіть лунала сміхом, який тут між ґратами набирав якоїсь особливої краски. Але він знав добре, що в душі вона кипить від зненависти, що дрижить перед гадкою про майбутнє.

Він бачив це, коли розглядав кожного арештованого зокрема, коли вдивлявся в поорані чола, в посоловілі очі з хвилявим мигтінням, коли замічав неспокійний рух не то острах, як в замок, що при дверях, цокав ключ на коридорі.

— Може на мене?

Ця думка прошибала всіх зразу. Андрій відчував на собі, скільки то разів вона потрясла вже ним, як осінній вітер безлистним деревом. Так нагло, так болюче.

Мало було тих, що в таку хвилю держали спокійно голову догори. Бо ніхто тут добра не сподівався.

Довгий час він не міг розуміти одного явища.

Як його привели і як він з порога кинув оком на камеру, йому здавалося, що для нього нема вже місця: так було набито. А з того часу ведуть і ведуть свіжих, і ніхто про це не думає, чи є місце, чи ні.

Відчиняються двері, людину вштовхують до середини, а ти собі шукай пристановища. І десь ці люди приміщуються. Не росте ж камера?..

Аж коли він через деякий час приглянувся уважніше до себе й до своїх сусідів, зауважив, що у них систематично заникає м'ясо, морщиться шкіра, а кості з кожним днем вилазять наверх. Та й від чого тому м'ясові триматися? Від того шматка хліба та від шальки[1]) тої зупи, що потім гуркотить в животі, як літом в хмарах перед бурею.

Тепер він зрозумів.

Тепер було йому ясно, що вони на панських хлібах посідаються так, як свіжі копиці на полі. Тільки копиці доходять до певної міри й на тому кінець. А для них ця „міра" хто зна коли й де скінчиться.

А вони причиняють нових й причиняють...

Одного дня питав Андрій того молодика, що в міському вбранні:

— Скажіть, як люди говорять, коли покличуть їх до слідчого? Чи вони говорять правду, чи брешуть?..

Молодик посміхнувся з такої дідової добродушности.

— А вас ще ніколи не судили?

— Ні...

— Ні за що?..

— Ні за що... Я дуже боявся суду. Радше полу від біди відрізати, ніж до суду.

— А по-вашому, діду Андрію, треба правду там говорити, чи ні? От уявіть собі — вас кличуть завтра рано до слідчого. І як ви?

Дід хвилину мовчав, немов шукав виходу.

— Та, правда, — це свята річ, повинні люди її шанувати. Але що робити, як тою правдою та заріжеш другого? Коли б воно у світі все робилось по правді, то тоді треба правду казати.

— В тому-то й ціла справа, коли б по справедливості. Але ж біда, що її нема, що пани перевернули все догори ногами. Хіба вас по справедливості сюди замкнули? Хіба це по справедливості, що ви весь вік жадні були шматка хліба? От тому-то приходиться нам говорити по нашій правді, а вони хай собі думають по своїй.

— А як ви гадаєте, коли мене покличуть до слідчого? — питав з затаєною тривогою.

— Хто його знає... Тут усе робиться не по закону, а по панській волі. Декого кличуть через декілька тижнів, декого — через місяць-два, а декого і півроку не питають. Тут нічого не вгадаєте. Треба чекати, поки сил стає, а не стане, — їм із-за цього журби нема.

Він чекав, як казав сусідові — „спустився на божу волю".

---

[1]) Котьолок.

Андрієві не дали навіть поснідати.

— Вибирайся до суду! — верещав ключник.

Вигнали його й ще трьох на коридор. Двох парубків і один в середньому віці. Всі — селяни. Обступили їх тут канвоїри — один спереду, а два ззаду і повели. Глухо гомоніли коридори від їхнього ходу, кожний крок верещав десять раз в різних кутах.

В'язні йшли з опущеною головою. Що-крок приближувалися до загадки, яка на ціле життя могла рішити їхню долю... Вони розуміли, що тепер важне кожне найменше слово, що кожне з них будуть брати в чуткі пальці, на чутку вагу, оглядати з кожного боку, як золотник підозрілу цінність.

Як одчинилась остання залізна фіртка й закрилася потім за ними глухо, вони опинилися в иншому світі.

Там були сутінки, мовчання, тремтіння, голод і похилені голови, а тут — рух, гамір, сміх, світло. І все це відмежовано тільки одною стіною.

Арештанти несвідомо випростовувались, немов хотіли пристосуватись до нового оточення. На них з усіх боків падали допитливі, цікаві, а деколи й погірдливі погляди.

Їм треба було дивитися прямо перед себе, нікого не бачити, а що-найменше вдавати, що нікого не бачать. Тільки, як де просунулась під мурами сільська сірячина чи кожух, очі мимоволі бігли в той бік, як до чогось близького...

Надворі було вже холодно, хоч ясно; наближалася зима. Холодне повітря вдиралося різко в легені привиклі до затухлої температури.

Слідчого ще не було. Вони чекали в невеличкій кімнаті. Сиділи чотирі німі постаті, немов би чекали на страту. Тільки конвоїри від часу до часу перекидувались словами, що грубо падали в кімнатну тишу. Через велике чисте вікно вливалося світло, але воно падало мов мертве побіч в'язнів, не захоплювало їх зовсім, і їхні обличчя були захмарені, постаті згорблені, а очі пригаслі, бо знали, що це сторонній гість, який з цікавости прибіг поглянути на них і який скоро від них втече, відцурається.

Вже Андрія повели...

В невеличкій чистій кімнаті за зеленим столом сиділо щось маленьке, худощаве, з довгою, мов диня, головою. Вона немов була відразу причеплена до плечей і спиралася низом на горб, що підіймав вгору блузу й відтягав назад комір.

А це маленьке кинуло з-за очок двома палючими іскрами на Андрієве лице, і він мусів мимоволі обтерти його рукавом, бо здавалося, що на ньому вертиться щось, як муравель.

А потім погляд слідчого впав на папери, поскакав по них, мов наполохана миша, а потім знову їдке усміхнення скочило з-за очок і мацало Андрія по лиці, руках, грудях — цілого.

Андрій стояв біля дверей. Прищулив очі й слідкував за кожним рухом слідчого... Тому, що все це було для його нове, звернув увагу на найменшу дрібницю, мов дитина.

Йому ясно було, що перед ним сидить такий маленький павучок, з довгими сухими лапками, що вміє скоро перемотувати павутиння й делікатно закидувати ледве замітні ниточки то за ніжку, то за крильце, скоро, нечутко, поки не оповине, мов малу дитину, а потім сяде на груди й вп'ється в саме серце.

Бачив, що тут все немов підготовлено для того, аби ловити, обплутувати. Кожна річ мала якесь спеціяльне призначення, якусь ролю. І ця шахва з паперами, такими важними, надутими, немов би в них була вся мудрість, і ця кімната всміхається нудко-ввічливо, як сам слідчий, і той орел рочепірений на стіні, що наставив гострі кігті й роззявив дзьоба, ніби грозить: ану не повинуйся, зараз роздеру, — і той зелений стіл, на якому, здавалось би, сидить сама правда, що все знає й відгадує і цей чоловічок в додаток до всього, що вертиться, мов мавпеня в клітці.

Вони десь так незамітно зачепляться нігтиком за людину й будуть сотати й сотати, поки всього не висотають. Чоловічок, ніби шукав чогось між паперами, а потім раптом підняв голову, посміхнувся кисло й заговорив хрипло, пискливим голосом:

— Як позиваєтесь, ґаздо?.. .

— Андрій Ковальчук...

— Так, гаразд Ан-дрій Ко-валь-чук. — Совав скоро сухою рукою по папері, щось нотував.

— Добре, так... А що це ви, діду, нездужаєте, що у вас такий поганий вигляд? Вам додому б, а не тут у мурах сидіти.

— Це вже він нитку закинув, — думає Андрій. І йому здається, що він по вузькій платві має перейти понад прірвою, що з боків будуть його тручати, але він має йти просто, не дивитися під ноги, лиш на конець платви і йти рівно-рівно, бо инакше загибіль.

— Нездужаю, прошу пана судді, старий вже, ледве на ногах держусь, — говорив покірливо.

— Тяжку боротьбу треба мені відбувати на старі літа, раз на все життя. Або він мене, або я його, — говорила думка.

— А скільки вам років?

— Шістдесят, прошу пана.

— Рівно?

— Хто його знає, може ще який причинок, та це байдуже. Слідчий знову сував скоро рукою по папері.

— Ви жонаті?

— Ні, вдовець, — вже вісім років..

— Так, сами остались на старі літа? А діти у вас є?

— Один син, а двоє померло.

— Так... А дуже хочете додому?

— Це він мені вже баки забиває, — думав нишком Андрій.

— Я просив би вашої ласки, аби мене пустили й не мучили невинно.

— Невинно, кажете?..— й поглянув з-під чола.

— Побачимо, ви тільки по правді говоріть, а ми вас... Нам тут таких старих дідів зовсім не потрібно. Зробили дурницю, треба каятись. Ви тільки по правді. — Підсміхався противною усмішкою.

— А скажіть мені, діду, чому ви не хотіли тоді нічого говорити, як вас жандарм питав? Тут написано, що ви не хотіли відповідати, що ви вперті. А я бачу, що ви порядний й розумний ґазда.

— Бо мене, прошу пана...

В тій хвилині ввійшов до канцелярії високий, білявий чоловік з невеличкою гострою борідкою, старанно одягнутий.

Слідчий схопився з крісла й задріботів декілька кроків. Вони привітались і стали перешіптуватись на вухо. Андрій почув тільки останні два слова: — це він...

Після цього високий поглянув допитливо на Андрія.

— Добре, так, — продовжував слідчий, — ви не хотіли відповідати, але чому?..

— Бо мене жандарми місили, як болото.

Андрій ізсунув з плечей сірячину, стягнув сорочку з однієї руки і з відкритими грудьми й плечима підійшов до столу.

— Ви тільки дивіться, бачите ці жовті плями? Це від жандармів.

— Одягніться, що за комедія? — кричав слідчий.

— Тут наш прокурор, а ви якісь комедії показуєте. Старий чоловік і такі дурниці робить.

— Я, прошу пана, відповідаю на ваші запитання. Ви питаєте мене, чому я не хотів говорити, я вам кажу, що мене били, не давали їсти, зав'язували рота, аби не кричав. Я прошу, аби записати це у протоколі, аби суд та й пан прокурор знали, яких гарних жандармів мають.

Натягав сорочку, застібав сірячину.

— Нічого, діду, — говорив слідчий спокійніше, — пан прокурор чує.

— А тепер будемо дальше балакати, бо шкода часу. Скажіть нам, але по правді, ви того вечора ходили в ліс?

— Ходив, прошу пана.

Очі слідчого блиснули іскрою і він кинув поглядом на прокурора.

— Так, добре, ходили... А, скажіть, ви сами туди йшли, чи з ким другим?

— Сам ходив...

— А в котрому лісі ви були, в панському, чи в громадському?..

— У громадському...

— А ви пізно туди пішли?

— Пізно, десь коло півночи.

— А може трохи раніше? У вас дома є годинник?

— Ні, нема.

— Значить, ви не можете точно сказати години.

— Не можу, прошу пана.

— Значить, це було вночі.

— Так, вночі.

— А скажіть, — вмішався прокурор, — хто вам казав туди йти, хто вас кликав?

— Ніхто...

— Ніхто?.. — питав здивовано слідчий.

— Та ніхто...

— А як ви туди попали?

— Сам пішов...

— А хто ж вам сказав?..

— Ніхто, я сам...

Слідчий знову переглянувся з прокурором. Він, бачив, що муха пручається, норовиться, що урвала одну другу нитку його тонкої пряжі і цілий лабіринт сильок построєний наперед по плану, готов розвалитися. Тому треба прясти ще тонше, ще непомітніше. Коли жандарми не взяли його кулаками, то криком його не возьмеш...

— А скажіть, діду, як у вас в селі людям живеться?

— Лучше не говорить... Так само, як у инших.

— Що, погані роки, нема врожаю?

— Який там урожай. Тепер тільки урожай на біду та нужду.

— А з вашим паном ви мали які зносини?

— Хто, я?.. Та що у мене може бути з паном?

— А в дворі ви не працювали?

— Я?.. Або хиба пан такий дурний, аби такого діда, як я, брав на роботу? Та він вибирає самих молодих, здорових, як бугаїв, а на таких як я, то економ навіть не дивиться.

— То ви ніколи в дворі не працювали?

— Чому, працював, як у мене були здорові руки. Так працював, що не раз ціла сорочка була мокра. Але це вже давно, яких пятнадцять років.

— Скажіть, там у вашому селі люди люблять пана?

— Чи люблять?.. Так само, як пан людей, акуратно так само.

— Так... значить у вас з паном непорозумінь не було. А тоді вечором, як ви йшли в ліс, то ви йшли голіруч, чи брали що з собою?..

— Сокиру брав...

— Сокиру? — слідчий глипнув на прокурора й записував на папері.

— А скажіть, ви добре знаєте той ліс, що біля вашого села?

— Як не знати... Та я його від хлопця ще ввесь сходив.

— А знаєте, де є борсукові ями?

— Знаю...

— А тоді вечором ви були коло цих ям?

— Цього докладно не можу сказати. Було темно і я добрий шмат лісу сходив.

— А вас там много зійшлося?

— Де, прошу пана?

— Ну, в лісі, десь там коло борсукових ям...

— Коли?

— Та тієї ночи, як вас арештували.

— Я ж сам був у лісі.

— Як сам?.. Ви сами говорили, що були там у лісі...

— Та був, прошу пана, ходив, але сам.

— Та як сам?..

— Ви дайте мені розповісти все з кінця, а то ви мене то звідси, то звідти смикаєте і не можу вам усього розповісти. Це було так. Зломився у нас дишель. Ходжу я по подвір'ю й не можу дивитися на його, як він запоров носом в землю.

— А для чого тут дишель? — питав слідчий.

— Для того, бо через його вся біда пішла. Ви тільки мені дайте все розповісти з кінця.

Слідчий прищулив вуха. Йому неприємно було в присутності прокурора, який цікавився цією справою, бо пан з того села був його кревним, — що цей дід так одним махом розбив йому його план. Але він мимо того не тратив надії, бо міркував, що вивів діда на добрий шлях, дід розійшовся, розбалакався, а тепер треба дати йому волю, нехай сам котиться в сільце.

— Ну, говоріть, говоріть...

— Ото ж, я кажу, — побачив я той дишель і міркую собі, що треба б нового. Але де його взяти? Як би у мене були гроші, пішов би до штельмаха. Але у мене грошей не було. Отож міркую собі, що нічого иншого не пораджу, тільки треба піти в ліс і вирубати один або й два, аби було про запас на всякий випадок.

Йти вдень небезпечно. Може побачити хто, та ще посадять, або оштрафують. Треба йти вночі.

— А чого ж діду ви ходили? У вас є прецінь син, він молодий, — питав слідчий.

— Він молотив у дворі й як прийде в вечер, паде, як камінь. Куди йому по ночі, як він намахається цілий день ціпом? Зрештою

він у мене такий лепський [1]), що куди йому. Він як був би знав, то й мене не пустив би. А я й так нічого не роблю, то хоч цю дрібницю справлю.

Взяв я сокиру, запхав ззаду за пояс тай пішов. Приходжу в ліс, темно, нічого не бачу, ходжу по корчах, мацаю кожне тонше дерево, чи добре, чи рівне. Нарешті знайшов якусь берізку, мац за пояс, — а сокири нема. Батеньку рідний, що мені робити? Мене син з'їсть за сокиру. А вона десь певно в корчах зачепилась за гілляку й висунулась. Вертаю я, ходжу, стратив багато часу, але темно й нічого не видно. Вернувся я додому без нічого. Приходжу, пробую сінні двері, зачинені. Не хотів я нікого будити, а до ранку було вже недалеко, пішов у стайню й ліг біля коня.

Думаю собі, схоплюся рано й побіжу в ліс, може вдень скоріше знайду. А тут входить до стайні жандарм, тай кує мені руки, тай на постерунок, тай б'є...

Я думав, що це за те, що ходив у ліс за дишлем, а тут мене чіпляють до якоїсь банди.

Слідчий поглянув розгублено на прокурора, а його побілілі губи дрижали нервово.

— Ви, діду, не крутіть, бо тут вам не діти з вами балакають, — говорить піднесеним голосом прокурор.

— Ви були в лісі?

— Був...

— Вас арештував жандарм?..

— Арештував... Але він арештував мене дома.

— Але він пише в протоколі, що слідкував за вами з самого лісу.

— Може бути, але я не бачив його. А як би я був на тих ямах, що то каже пан слідчий, то чому він мене там не арештував?

І слідчий і прокурор взяли діда в перехресний вогонь запитань, але дід уперто говорив, що він сказав все по правді і більше нічого не знає.

— Ви, діду, не бійтесь, — вговорював прокурор, — нам таких, як ви, не треба, ми випустили б вас. Ми даємо ще нагороду, як нам по правді розповісти. А то завелись розбишаки, що хлопам голову затуманюють, і як що до чого, то вони зникають. А нам не хлопа, а тих розбишаків треба. От тому ви не крутіть, лише говоріть по правді.

Андрій слухав цих слів, а потім засукав на одній і другій руці рукава, витягнув сухі, тремтячі руки, й говорив:

— Люди добрі, та ви подивіться на ці руки. Та й куди мені з ними в ліс, у якісь банди? Та кому вони потрібні, на що можуть пригодитися? Що я можу ними кому зробити? Та мені з ними під церкву, хліба просити.

---

[1]) Добрячий.

Ну, хотів украсти з лісу на дишель тай не вдалося. Пропала сокира навіки. А більше я вам нічого не скажу, хоч мене ріжте, хоч мене вішайте, бо нічо не знаю.

Прокурор і слідчий мовчки переглянулись. Прокурор махнув зрезиґновано рукою, прощався й говорив пошепки слідчому:

— Треба, аби жандарми попрацювали ще енергійно в селі... Може нападуть на який слід. А тоді ми з його витягнемо все. А може помилка. Може жандармерія замість перепілки та зловила горобця? Треба потримати, побачимо. — Пішов.

А слідчий покликав з сусідньої кімнати писаря й подиктував йому протокола, спитав Андрія, чи так він говорив.

Андрій кивнув головою, нашкрябав під протоколом щось ніби „Ковальчук“ і вийшов.

Замикав двері з вражінням, що скинув з себе великий тягар у тій кімнаті й тепер став такий легкий, що землі під собою не чує.

Минув місяць... Андрій дожидав кожного дня. Як тільки ключ вдарив в замок, він повертав очі до дверей, підіймався, як птах що хоче злетіти й ждав... Але його не викликали.

Надворі був мороз, в камері холодно. Він цілими днями лежав на причі, накинувши на себе сірячину. А вночі скручувався як червяк, тиснувся до сусіди, але не міг нагрітися.

Камера з кожним днем загнивалась більше, мов вода в калабані... Не було чим дихати... А вікон не відчиняли, бо боялись холоду.

Як приводили нових людей, вони приносили з собою запах свіжого повітря й признаки крови на червоних обличчях. Але через день-два, тиждень все це пропадало, вони покривались брудом, заростали щетинястим волоссям, а кров с лиця зникала й вони ставали такі блідо-жовті, як другі.

А ті, що їх виводили звідци, були подібні до старців, що на роздоріжжі руку простягають.

Андрій чув, як кожного дня зникали з його тіла останки сили й був переконаний, що через неділю — дві, як вранці встануть арештанти, то на його місці застануть купку холодних костей. І він не побачить вже ніколи ні свойого села, ні сина, ні внуків і нікому не вискаже того болю, що накипів у грудях.

— Уже мені, Іване, недовго тут бути з вами. Уже мене винесуть звідци, бо я вже зійшов „на ніц“ — говорив Андрій до сусіди, як полягали в вечер.

— Їди нема, сну нема, повітря нема й тепла нема... Нема як жити.

Як я тут застигну, то передайте синові, що я йому дуже файно дякую, що він мене не відцурався, й що передавав мені білий хліб

та ковбасу. Але скажіть, що той білий хліб пахнув мені міським, торговицьким вітром, а ковбаса нагадувала, що він її не їсть навіть на великдень.

А як би він був передав мені домашнього хліба, то він був би запах мені моїм полем, де цілий свій вік запорпав, і тою піччю, що гріла мене, моїх дітей і внуків.

Та хай передасть тим, що він сам знає, що Андрій Ковальчук не хрунь, та як, може, буде їм колись легше дихати, то хай дадуть милостиню за мою душу каліці або старцеві, то мені буде легше в гробі, що люди згадують мене добрим словом.

А як мене запорпають тут десь у місті, як собаку, на чужій землі, то хай принесе мені хоч мішечок глини з того поля, що на „Загірках", бо воно у мене найстарше й найдавніше, ще від діда, та хай насипле мені в головах, аби я бачив її до кінця світу, бо дуже мені за нею банно буде.

Тай передайте синові, що я ніколи не нарікав на нього, аби не клав собі якого тягару на душу, та й що мені дуже хотілося перед смертю поцілувати його і його дітей, але господь не дав мені такої паски й мушу тут в криміналі погибати та й більше їх не бачити.

А жінці своїй Марії хай скаже, що годна ґаздиня, бо файно пильнує мені сина й внуків тай файно їй дякую. І хай наплодить ще йому багато хлопців таких, як дуб'я, бо міцних хлопів ще буде колись потрібно.

Хотів я йому це написати, але знаю, що письма звідци не пустять, а ці слова застигли б мені на язиці, й важко було б мені лежати з ними в гробі...

— А ви, діду Андрію, не добирайте собі такого туску до серця, бо це нічого не варто та й не потрібно, бо від цього тільки серце тріскає та й розум пропадає.

Не вічно хлопам сідити по кріміналах і не вічно панам панувати. Ви возьміть собі якусь иншу думку в голову, таку легшу, аби вам чорним крилом світу не заступала. А ваші слова я спам'ятаю, як отченаші — як сам не передам, то другим перекажу.

Бо ваше слово має дійти до вашої хати та й до вашої дитини, бо хата без ґаздівського слова нічо, а ґаздівське слово без хати. А тепер присуньтеся до мене, возьміть собі полу від мойого кожуха та накрийте хоч плечі, аби вам мороз не бігав мурашками та й аби затулили хоч трохи очі.

І замовкло в камері, тільки в кутку тускло блистіла лямпа, як більмо на невидющому оці . . . .

. . . .

Дід Андрій з дня на день дожидав або смерти, або волі, але все здавалось йому, що останній смерть перегородила дорогу косою.

* * *

— Андрій Ковальчук...

— Гир[1]), — крикнув старим військовим звичаєм і схопився з причі.

— Забирайся!..

Дід стояв остовпілий, не міг рушитись.

— Діду, що, закам'янів там? Забирай манатки й марш! — кричав ключник.

— Куди, по що? — питав хтось з гурту.

— А вам що до того? Не ваша справа! — сердився ключник.

— Скоріше, діду, скоріше... Чого трусишся? Дякуй, старий, богові, підеш додому.

А під Андрієм задилькотіли ноги, не міг устояти... Не знав, чи це сон, чи це жарт.

Але ключник прийшов до його й зловив за руку:

— Рухайся, діду!..

А Андрій, немов у гарячці, шукав шапки, застібав дрижачими руками сірячину й казав:

— Бувайте мені, Іване, здорові та й дякую вам за сусідство й бувайте мені здорові вся компанія.

А ключник тримав його за руку повище ліктя й виводив з камери.

Оглянувся ще раз на порозі, кивнув сивою головою й так дуже жалко зробилось йому тих людей, що тут оставались.

А за ним закрились тяжкі двері, і він лишив, їх як мерців у гробі.

На його перші кроки відізвався пустий коридор далеким гомоном.

Ішов, а серце немов розколов хтось надвоє. Одна половина вертала в камеру, до тих, що там остались, дуже хотіла б забрати їх з собою, а друга бігла вперед, була вже за містом і поспішала тим шляхом, що то верби вздовж його похилили чубаті голови.

В канцелярії дали йому такого папірця, що мав відчинити перед ним тюремну браму.

Колись давно, як продав був пару бичків за сто ринських [2]), то гроші ці цілу дорогу тримав у руці в пазусі. Боявся таку суму згубити. А тепер цього папірця він так сціпив в кулаці, що ніхто зубами не зміг би йому вирвати.

Вийшов з канцелярії на подвір'я. Там, де росли квіти, як його сюди привели, тепер гора снігу такого білого й блискучого, що мусив очі заплющувати. Все було в снігу, тільки одна кам'яна стежка

---

[1]) Тут (з німецької).

[2]) Карбованців.

що бігла від брами, немов проїла сніг і чорніла жалібною плахтою й чекала на нові жертви. Андрій боявся на неї ступити, зійшов на бік й чалапав по коліна в снігу.

— Аби ти провалилась, аби на тебе не ступила нога порядного ґазди, — бурмотів сердито.

Як зачинилася остання брама, Андрій станув на вулиці й не знав, що з ним робиться. Йому все ще здавалося, що це сон, що він пробудиться раптом і все це пропаде, щезне й останеться тільки болючий спогад.

Але як поперед його очі проїхав якийсь ґазда, що сидів на колінах на санях, крутив з усієї сили пужалом над головою й верещав що духу:

— Но-о-о... сива, но-о-о-о, бодай тя холєра розперла. — Тоді Андрій впевнився, що він дійсно вільний, що він на вулиці. Але, як пройшов кільканадцять кроків, січневий мороз, що непривичною холодною струєю вливався в легені й добирався з усіх боків під стару сірячку, витверезив його від хвилювання й розсіяности і що лише тепер він зауважив, що сонце вже над заходом й що надворі доволі холодно. Куди йому тепер іти?.. Додому дві милі з накладом — пізно. Куди дітися на ніч у такий мороз?..

А який сьогодні день?.. Не міг пригадати.

— Диви, вже дні забув за тими мурами, — бідкався.

Підійшов до якогось чоловіка, питав, який день.

— Четвер...

— Четвер, ага-а... Виходить — завтра торг, повинні бути з села люди... Куди — пішки по снігах борикатися дві милі з накладом, не дотягну. Та й у такій одежині — заков'язну й конець... Але де тут переночувати?.. — розмовляв сам з собою.

Рішив, що нема иншої ради, що треба вернутися в тюрму переночувати, а рано вибратись.

Вернувся... Стукав кулаком у залізну браму. Через відчинену кватирку червоне, вусате лице сердилось.

— Тобі, діду, якого чорта, що забув?

— Не забув, ласкавий пане, а, бачите, вечір недалеко, а додому далеко. Куди я тепер піду? Переночуйте мене ще одну ніч. а завтра я заберуся.

— Ти, діду, здурів, чи що?.. Нерадий, що випустили?.. Та як тебе випустили, то й на минуту назад не приймуть. Йди, забирайся!..

Кватирка сердито зачинилась.

Дід постояв хвилину нерішуче, а потім повернув до міста й пішов по скрипливому снігу.

— І куди мені тепер дітися?

Ця думка засіла в голові й натискала каменюкою.

Раптом лице в діда прояснилося, блиснула надія в очах.

Пригадав, що в його є тут знайомий Іцко, до якого він колись заїжджав, як треба було ночувати в місті.

— Тільки до його, бо більше нікого нема, — чей не вижене?

І він сміливіше потупотів зашкорублими капцями в напрямку до торговиці, де був Іцків заїзний дім.

Торговиця говорила вже крикливими голосами й маячила різнокольоровими плямами, як Андрій вийшов від Іцка. Не спішив, бо надворі на морозі чекати на підводу холодно. Дуже хотілося зустрінути сина... Буде пробиратись поміж людей, прийде близько й скаже: Петре!..

А Петро буде дивитися великими очима й з одкритого рота впаде:

— Ви вже?..

А може буде стидатися, що такий рештантюга до його приплентався?

І серце стискалось, почував себе винним перед сином.

— А це що?

Зігнувся й підняв з-поміж соломинок гною білий гріш.

— Диви, дурничка... І не знайшов би, коли б у кримінал і не був. Акурат, як сліпій курці просо. Десь певно якийсь бідняк згубив, бо в бідного й кешеня дірява. І що мені з ним робити?

Оглядав з обох боків.

Диви, така дрібниця, а вона тішить чоловіка. Не купиш за неї ні коня, ні корови, хіба обарінок [1]) або булку, а вона якусь веселість дає.

Дуже народ на дурницю ласий зробився, бо з тої тяжкої роботи стільки хісна, що тільки живіт корчиться. Купив булку й сховав у пазуху.

— Аби ти, діду, не гадав, що сам попасешся на людській кривді, ні! Розділю порівно — половину Василькові, а половину Аннуні, аби пам'ятали, коли дід з криміналу вернув.

Підходив до підвід... Дивився, пізнавав по конях, бо ґазда може піти куди, а конина все на місці. Знав усіх коней в селі. Всіх тих буланих, каштанів, сивих. Вони всі на його очах талапили ногами в-осени в сільському болоті на вулиці, а літом збивали таку куряву, що світу не видно.

Ген-ген побачив двох невеличких, животастих каштанів з лисими мордами.

— Бігме, Миколині...

Зрадів, пробирався поміж сани. Коло саней стояла Миколиха,

---

[1]) Бублик.

а Микола поправляв щось коло шлиї й посторонків. Підійшов близько:

— Доброго здоровля . . . — Дід ткнув рукою шапку на голові й стояв.

— Пробачте, діду, — говорила живо молодиця, — що не маю що дати. Мало що вивезли й уже всі гроші розтратили.

А Андрій ймився ломаки, що торчала ззаду в санях, одкрив рота, хотів щось відповісти, але слова замерзли в горлі. Аж через хвилину насилу промовив:

— Явдохо, та це я . . .

Не міг більше говорити й кліпав раз-по-раз очима, бо сльози пхалися наверх, а він заганяв їх глибоко, аби люди не бачили.

— Ай, ай . . . Та це дід Андрій . . . А я, бігме, вас не впізнала. Мамко ж моя рідна, що з вами зробили! Та будьте, діду Андрію, вибачні, бо я гадала . . .

— Миколо, Миколо, диви, то дід Андрій!

Микола виглянув з-за кінського хвоста.

— Та невже . . .

Йшов до діда здивований.

— А Петра нема? . .

— Нема, не виїхав . . . А що ж ви робите?

— Прийшов просити тебе, аби підвіз. Вчора випустили. Думав, знайду Петра.

— Та чого, підвезу . . . Ми зараз, тільки коні доїдять. Тепер такі торги, на годину. Вивезеш вузлик фасолі, ґелетку картоплі, кілька покладків, купиш нафти, соли й гарнець [1]) муки кукурудзяної, та й цілий торг.

— А ви, діду, сідайте на сани, та встроміть ноги в солому, бо закостенієте.

— Миколо, десь у тебе був порожній мішок, хай дід ноги обмотають, а то вони в таких капченятах, що ноги повідпадають.

Давав дідові мішка.

— Дуже ви, діду, вітром підшиті. Замерзнете, поки в село.

Зняв стару гуню, що була перекинена через кінські хребти, і натягав на діда.

З гуні війнуло кінським потом. Андрій втягав глибоко в легені, як щось близьке, за чим він довго банував. Брав у руку стебла сіна, клав у рот, жував і любувався їхнім солодкуватим запахом. Все це живо воскресило в його пам'яті той невеличкий домашній світ, бідний, але рідний, те господарство, за яким він так тужив.

Сів на санях, а Явдоха витягнула з соломи вузлика, розвивала шматок чорного хліба, грудку сира й головку цибулі й клала дідові на коліна.

---

[1]) Міра ¼ ґелетки.

— Перекусіть, діду, бо додому далеко.

Дідові випогоджувались очі ... Сир ... Коли він його їв?.. Вже не пам'ятає ... Лишив свою пам'ять за тими мурами ... Пропала ... Руки з хлібом тряслись, сир розсипався дрібними грудочками по сивій, щетинястій бороді, а цибуля гризла в очі. Але дід їв із смаком, і йому здавалося, немов то він на своїх санях, а біля його син і невістка.

А вчора він був у криміналі й світу не бачив.

Микола забрав баламута [1]) від коней і поклав на сани. А потім взяв рукою за кінець дишля, сіпав коня за зубила й гейкав так, що люди розскакувались як опарені.

— Моцний у вас, ґаздо, голос,— говорили,—лиш у дротарі б вам..

А як виїхали на дорогу, Микола вискочив на сани, зателіпав віжками, і конята потупотіли.

Минали низькі передміські хати з поломаними парканами й кришами та з чорними деревами, що позгинались над ними й позаломлювали розпачливо руки над їхньою нуждою. А як виїхали на безкраї, білі полотнища піль, здавалося дідові, що в його виросли крила і він летить тихо над цими полями як птаха, що вертає в старе гніздо ...

— А що в селі нового чувати? — питав дід, перебиваючи думки.

— Що нового?.. Хліба в людей уже нема, камера дров не видає, у горбатого Івана кінь згиб ...

— От той чорний?

— А я ... Так пропав, як плюнути.

— Шкода ... добрий кінь.

— Як не шкода!.. Або він за що другого купить. Тепер народ на гарнець муки бідний, а коня купити?.. Куди!..

— А як там Петро?..

— Нічого ... Там того тижня їздив з ним у ліс. Возили клепки до школи. А, знаєте, діду, скажу вам новину.

— Яку?

— Жандарма Пшепюрковського вже нема.

— А де?..

— Де?..—Микола хвилину мовчав, немов надумувався.

— Знаєте, діду, так подівся, що й рідна мама не знайде.

— Помер?

— Десь на тиждень до Михайла знайшли його коло розбитої корчми, недалеко від корчів. Приїздила комісія, пороли як свиню.

— Та й що?..

— Знайшли кулю. Казали, що коло него лежав його револьвер з одним вистріленим патроном.

— Ніби сам застрілився?

---

[1]) Опалку.

— Хто його знає!.. А нам що?.. Досить, що нема... Жандарми гоняли по селі як скажені, допитували, обіцяли гроші й нічо... замовкло.

— І нікого не арештували?..

— А кого?.. Не знайшли... Ніхто нічо не знає. А тепер у селі тихо... Кажуть, що на весні війна буде й що всіх хлопів поарештують й будуть заганяти як худобу в колючу загороду... Там, у болоті, будуть їх і тримати.

— А люди що?..

— Байдуже. Кажуть, що до весни може ще пани свою Польщу проциндрять. А я кажу — проциндрять чи ні, а війна нам, діду Андрію, непотрібна. Цісарська нас уже з торбами пустила, а панська у гріб зажене.

— Хто його знає, кого!.. Або нас, або може їх... Знаєш, Миколо, хлоп — то так як сито... Через него вся біда на світі мусить перевіятись. А сито дреться на остатку, і як воно подреться, то тоді конець, бо таке вродиться, що й не жни.

— А без них ми будемо хліб їсти, а вони без нас ні, ой, ні...

— Ваша правда, діду. Та й я гадаю, що як панам нема роботи, як їм скучно, то хай один другому пальцем шолопає, аби роботу мав. Бо хлоп від коси й ціпа рук не чує, а вони ще йому ґвера пхають, йди та здихай за них.

Під'їздили до свойого села. Білі хвости диму теліпались над закуреними снігом стріхами. Десь тільки край плота або стріхи чорнів. А на горбку, де вітер звіяв сніг, Андрій зліз з саней, відлупав ногою грудку замерзлої землі, брав у руку й ніс обережно, мов дитина шматок цукру, як дістане від мами.

А вона колола його морозом у руку, а дідові здавалося, що це відриваються від неї дрібні частини й залазять шпильками в тіло. Вона затирала в пам'яті діда Андрія — кримінальника, воскресала Андрія — парубка, того голосного колись на вулиці, а потім Настуню з чорними, мов уголь, очима, що загорілими руками стискала за шию, як вужевками, і палила поглядом, а потім Андрія — ґазду з чорнобровою ґаздинею й дрібними дітьми, а потім Андрія — діда, самітнього вдівця, похиленого життям та злиднями. Він бачив себе в ній мов у зеркалі.

— Та й банував я за тобою, та й тягнула ти мене до себе, та й палила ти моє серце за тими замками. А я гадав, що ніколи вже тебе не побачу. А ти така, як та пишна, гарна дівка, що всіх манить своїм ясним поглядом, що всім сміється дівоцькою красою, але не дає до себе приступити.

— Не любиш ти, красуне, хлопа, б'єш його по зубах, як дівка паршивого парубка, а панам широко розкрила груди й годуєш, ллєш їм, аж по бороді тече.

— А ти не пали мойого серця, не сердь мене, бо як звалюся на тебе, як впаду на твої повні груди, то вже ніколи мене не скинеш. Будемо спати разом довгу ніч.

Микола слухав і гадав, що дідові там трохи розум скривило.

— Та й чого це ви, діду Андрію, так промовляєте над нею, як над небіжкою.

— Ти, Миколо, не знаєш... Через неї люди вовками поробились, перегризають собі горло... Що тобі!.. Ти ще не йшов по кам'яній стежці...

Підносив грудку до вуст, хотів її гризти й цілувати.

А вона була червона, як хлопська кров, бо її окривавлювало заходяще сонце.

20/VIII — 27 р.

ДМИТРО ЗАГУЛ

ГЕЛІОПОЛІС

Де в сивій млі холодних літ
Спинився скандинавський ґлетчер,
І північний, одвічний лід
Розлився як бурхлива те́чінь,
Де вбогий, темний троґлодіт
Лякливо зустрічав свій вечір, —
Тут народився давній міт
Про дивні, незвичайні речі.
Що саме тут, на цій землі,
Де льодовець лишив чорнозем,
Такий придатний для ріллі
На ярину та буйну о́зим,
Де сонця промені в імлі
Не ставлять опору морозам, —
Засвітить соняшні вогні
Людини переможній розум.
Дніпра непереможній шум
І рев над ребрами граніту
Розхвилював безодню дум
І віру, працею зогріту,
У поступ і в рухливий ум
Людей сподіваного світу,
Яких догадливий дикун
Намітив десь у нетрях міту,
Де чорна ніч і сіра тьма,
В краю, що називався Ґерра,
Де вбогі на думки й слова
Тинялися сини Кімера,
Де сонце й променю нема,
За хибним поглядом Гомера,
Там починається нова,
Для всіх людей щаслива ера.

Дніпре! Ти що-дня мілієш,
Ти мілієш день-у-день,
І співати вже не вмієш
Переможницьких пісень.
Стар єси і старомоден,
Невеселий Бористен,
Що збагнути вже не годен,
Як потужно ми ростем.
Бористене мілководний!
Чи такі ж то голоси
Костянтин Багрянородний
Чув у давнішні часи?
Не таку співав ти славу,
Рокотавши громом вод
Молодому Святославу,
Що ходив на Цар-город!
Дніпре, Русичів Словуто!
Ви, пороги голосні!
Переспівано й забуто
Стародавні вже пісні.
Закричала над степами
Не навала лютих орд, —
То гудків, моторів ґами
Заглушили твій акорд.

Котить сонний Дніпро
віками зажурені води,
аж доки гранітні пороги
не розгойдають його.

І схаменеться старий,
прокинеться, очі підводить:
хто ж це такий, що посмів
стати мені на шляху?

А!.. Це ж ребра Карпат,
відлоги, пороги, забори,
що супроти діда старого
стали, шикуються в ряд.

Скільки вже їх не гризуть
могутні, розбурхані води,
щоб гомінкому руслу
вирівнять, вигладить путь!

Але ще й досі вони
примушують сердитись діда
так само, як було в віках
сивої старовини.

Ми допоможем тобі,
знесилений, стомлений Дніпре!
вільно покотиш у світ
хвилі глибинні свої.

Млинами крутити — не важко!
Що таке вбогий млин?
Дніпре! Ти покрути
Сотні динамо-машин!

Луки залляти — не штука!
Дніпре! Ти заливай
Ясним, соняшним світлом
Ніччю цілий наш край!

Човни гойдати — дурниця!
В них дерев'яні носи.
Через пороги до моря
Ти кораблі понеси!

Буркать камінням — дрібниця!
Ти сильним напором вод
Розбуркай на вище і краще
Наш заробітній народ!

Про давнє шуміти — набридло!
Дніпре! Ти зашуми
Про вільне і славне майбутнє,
Що зараз будуємо ми!

Проконнезійський Аристей,
Поет, священник і мандрівник,
Чимало розповів речей
Таких, до жаху неймовірних,
Про неймовірний край оцей,
Якому вже й не знайдеш рівних,
Бо з „Арімаспових“ вістей
Багато до безглуздя дивних.

А що сказав би цей дивак
Про нашу „варварську країну“;

„Країну скитів", якби так
Прийшлося вченому Елліну
Побути на оцих степах?
Яку б смішну він скорчив міну?
Тепер чи потяг чи літак
Його злякав би до загину.

Тепер на ввесь оцей простір,
На древню Скитію імлисту
Засяє мілійоном зір
Веселих ліхтарів намисто,
Звідсіль розілле вздовж і вшир
Свою енергію вогнисту
Людини гордий архитвір —
Величне, електричне місто.

ІВ. ЛЕ

КАМІННИЙ МІРОШНИК

І. ВДАЧА

Минули, проплинули кілька років. А здалося, що віками їх треба лічити. І пройшли. Настало щось нове, не таке, як ті дні, тепер ідуть роки, як вічність. А згадувати й про їх все ж хочеться, бо ми родилися в ті роки.

Сумне, сумне було початком.

Неначе неприкаяна душа Остапова блукала самотньою в чагарниках. Хто казав, що ягоди якісь збирає він, щоб шлункові голодному хоч щось подати. А декому здалося, що Остап ума лишився після смерти Пріськи та дочки. Ходили всякі чутки про Остапа.

А голод брав своє. Що-дня вмирали слабші від найслабших. Їх виряджали здоровіші, рідні, а сусіди тільки слухали сухе, обридле бряжчання дзвонів, слухали байдуже, як зарані жданий присуд. Вони дзвонили по покойниках, неначе кликали все, що ще могло жити, кому ще треба було жити.

Все, що можна було зробити, зроблено. Заміняно за макухи та за просо останню сорочку без латок. Тепер залишилося безкраї ці два тижні до врожаю терпляче ждати. Ждати, щоб, може, вскочивши в чергу, вмерти, аби не слухати оце стогнання щербатих дзвонів, цієї останньої розплати за байдуже вмирання з голоду.

Пріська з дівчинкою теж сиділи тоді на призьбі проти сонця й услухалися в щоденний сум голодного села. І мати, і дочка були по-своєму ще молоді. Їм вмирати було рано ще, надто рано. І мати, і дочка ще недавнечко діждалися свого батька й чоловіка Остапа з полону. Повернувся ранньою весною разом з ластівками. Якою радістю впоїв він душі дружини та дочки. Вони сім рік його чекали з Німеччини. Дочка з матерніх слів любила й жадала, як жадають діти свого батька...

Сиділи й знов чекали, доки привезе наміняного хліба, привезе хоч крихотку, щоб болі в шлунку лише на тиждень хоч занімить, а там зіжнеться свій... і... врятовано життя. Бо його так мало, воно таке цінне, його треба, ой, як треба рятувати.

Потім лягли обидві серед хати, на старій околотині з стріхи, що сусідський парубок уніс. Лягли, і не встали, доки не привіз Остап тих мрійних крихот. А все ж чекали.

Привіз. На плечах приніс. Сухий та жовтий сам. Німецький одяг, що був на ньому, як їхав, проміняв, і в самій сорочці та в кашкеті повернувся. А таки ж приніс — півтора пуда гречки та дев'ять фунтів картоплі. І це було невиміряне багатство.

Заходивсь варити картоплю „в мундерах". Ще й не докипіла гаразд — уніс ледве живим істотам. І знав же, що треба бути обережним, що хорим з голоду не можна давати недоварену картоплю. А може так прийшлося... Ні, не йшлося. Можна б зварити юшечку,— можна б ще врятувати дорогих йому істот.

Ох, як він помилився. Яка жорстока неминучість такої нікчемної, такої маленької помилки. Зварив картоплю, неначе сам хотів, щоб цим, щоб цією допомогою розлучити себе з ними...

Обох в один день і в одній труні поховав за півтора пуда виміняної гречки. За півтора пуда тоді й його б живого і, мабуть, ще з десяток на придачу поховали б. Така дешева робоча сила, і так багато їх ховали в той час.

Отоді й пішов Остап у чагарники, під гору. Посидів дома днів ізо три, поблукав по городу, ніби шукаючи когось, на попелищах риючись. Понасипала ж їх Пріська по всьому городі, без ладу, по закутках. Підійде до кучі старого, давнього вже попелу, зірве дорідну лободину, що зросла на диво спеці, та й сидить, додивляється, розгортає. Жовтий приспілий сам. Чого він там шукає? А потім зник. Побачили його в чагарниках селяни, подивилися, як блукає він там один, смутний, обірваний, і вирішили, що тронувся Остап. Ума тронувся.

Сусідський парубок ходив по глід зелений ще в ті ж густі, підгірні чагарники. Бачив, як Остап сидів під скелями, що вилізли з провалля, як обварена кістка з м'яса. Сидів і тер камінці об скелю. Ніби кремняшки обточував майстерно. А поруч, у казанку стояла недоварена ще картопля, що лишилася після смерти дружини та дочки. Підійшов до нього парубок, подивився мовчки й не привітався. Боявся, щоб не розбудити дикунське щось в Остапові, щоб не розбудити його одиноких, може божевільних, мрій.

— Голодуємо здря! — промовив Остап болізним голосом, показавши очима на свою роботу. Чи то на камінці, що схожі були на картоплю в казанку, чи може на борошенце, що натерлося від них на плоській скелі. Парубок не зрозумів. Пішов. Остап махнув безнадійно рукою, неначе й зарані знав, чому так квапився парубок його лишити як трапного. Зла посмішка, і знов таж праця, неначе покута якась.

Додому і не вертався Остап Залізний. Дзвони не переставали дзвонити, вже загальним дзвоном. Цей дзвін котився і попід гору,

ніби повідь сумна. Збирався Остап на найвищу острюху і слухав оце стогнання голодного, з безсилля вмираючого люду. Слухав, виміряючи очима широкі степи поза селом. Блідніли вже ниви з приспілим житом; золотилися живущі надії, а дзвони дзвонили. Ніби хтось справляв той „пир серед чуми“, і оце трембити бреніли останніми акордами життя.

— Чи то ж той піп умре?— запитала думка Остапова.— Чи наміняв він за не останню рясу півтора пуда гречки, щоб справити похорон? Чи почуває він, що дзвін оцей сумне, сумне говорить? Як то задзвонять дзвони по попові?..

В нерозлуці з ним були оці чорненькі дірчаті камінці й казанок з пов'ялою картоплею. Її помігно меншало, а камінців та борошенця з них прибавлялося...

Як то задзвонять дзвони по попові надміру хотілося почути Остапові в такі хвилини суму. Чомусь здавалося, що коли б ці дзвони задзвонили, то, мабуть, задзвонили б востаннє. Усяке мерещилося заклопотаному в камінцях Остапові. І потім, коли знов спускався до плескатої кручі і знов приймався енергійно шліфувати свої камінці, він забувався про все. Навіть забував про невблаганне хрипіння дзвонів, і про химерне бажання дзвонів, про попів переставав думати.

Аж із першим снопом зеленкуватого жита повернувся до господи й Остап Залізний. Приніс снопа того, мабуть, на полі чужім нарваного, і виставив проти сонця дозрівати. На вікнах і на лаві понакладав своїх камінців, що з чагарника понаносив. На столі насипав якоїсь сірої порохні. Мабуть, тертий камінь зібрав за ввесь час перебування в чагарниках. На кучах попелу порився ще та лободу, що так розполонилася на попелищі, присипав оцим камінним борошенцем та поливав водою. Як святощі які. І, мов би, лиш оця робота лишилася йому втіхою після жорстокої втрати.

Придивлялися на цю роботу сусіди й кивали співчутливо головами.

— Пропав чоловік, зажурився. Оттаким розумним з Німеччини повернувся, і на тобі: лихо стряслося, і не витримав. Сказано, розумному важче пережити лихо...

Якось у першу неділю після зажинків ще зеленкуватого жита, коли, нарешті, замовк набридлий дзвін, сусіди вирішили зайти поговорити з мовчазним Остапом. Дуже він їм у око вкинувся, а власні турботи ніби полегкістю повіяні з оцим недозрілим житом. Шлунок не порожній, і голова заспокоїлася.

Гадали, що злякають його гуртом. І нарочито, по одному, по двоє в двір заходили й сідали обережненько на призьбі. Остап виминав підсушені колоски жита на ряднину й на диво всім весело привітався.

— Ну, що ж, значить, таки спаслися! першим почав таки ж Остап. Від несподіванки гуляльники розгубилися. Вони чекали застати божевільного, а перед ними справжнісінький, отой же, що знали раніш, Остап. Його виснажене обличчя не вражало тією жовтою мертвячиною, що відбивалася на кожному з рештки сусідів. Воно болізно, але грало надійним живцем, а очі розумно й тепло віталися до кожного. Це був справжній Остап.

— А ми, знаєш, Остапе Даниловичу, записали вже тебе...

— В покойники? — докінчив почату Федором Удовиченком фразу.

— Та майже в покойники... Так, ти, бач...

— Облиште, Федоре, — обережно хтось спиняв з боку. Але Остап гаразд зрозумів.

— У божевільні? — перепитав він, і, відхнувши, засміявся ледве помітною усмішкою. Ця усмішка говорила, що Остапа не здивуєш цим. Він ще тоді, як ішов у чагарники, то знав, що скажуть сусіди. Він знав своїх односелян не гірше, як сам себе. Останні сумніви в сусідів зникли. Перед ними живісінький Остап, ще ніби розумніший аніж він був до цього страшного літа. Його ж так мало бачили у вічі односеляни, як він повернувся з полону. Двоє-троє слів загальних кидали йому з-за перелазу, а так, як зараз, так уперше.

І балачки почалися. Почалися й пішли заразом, бо багато треба було чого говорити, давно неговореного. Спочатку несміливо якось, неначе прибираючи пристойнішої форми, а далі, як вода, полилися з загальнозмішаним лементом. І серед нього все більш, та сміліш прорізувався Остапів таки голос. А тема балачок відома: про голодовку всім хотілося по-своєму розповісти та взнати думку иншого. Звісно, за цей тяжкий час, коли без міци люд не міг над чимсь працювати, працювалося над страшною розгадкою лихоліття. І яка ж розгадка прийшла б одинокому, замкнутому в нужденне голодування селянинові. Євангелія. Воно прийшло з пророчествами, прокляттями та долею...

— Дурниці ото все — повірте мені! Ей же совісти, дурниці. Євангелія зовсім про друге говорить Її написано не для того, щоб що-дня невдачі наші там у незрозумілих тих словах розгадувати...

— Аджеж сказано: мор і глад...

— Сказано-то воно вірно. У Євангелії це дійсно сказано, що мор і глад там кимсь і за щось посилається. Та чого ж не посилається його на Німеччину або на Америку, — заперечував Остап. — Он я був у Німеччині понад шість років. Я бачив там таких же як і в нас нужденних селян, і вони ходять молитися по церквах і, мабуть, не скажу вже достотно, а все ж, мабуть, таки читають і Євангелію, хоч зрідка, та не забуваються вони за ниву. В них

нива перш за все. Ото їх основне Євангелія. Ми кінчаємо свої обов'язки тим, що вкинемо в неї так-сяк зерно, та й роди боже. А німець до бога з такою справою не лізе. Цю справу він тільки собі, своїм рукам, довіряє. Він будує заводи, розвиває культуру, угноює її, землю.

— Культурою?..

— Еге ж! Культурою таки, культурою угноює. Я працював три роки на фосфатнім заводі. Що-дня там вироблялося тисячі пудів камінного угноєння, тисячі пудів, і все...

— Камінного? — Декілька голосів запитало разом, ніби вхопившись за догадку про Остапове блукання з камінцями. Остап розповів їм про свої досліди в часи загального сумування. Розповів їм про свої надії, про свої мрії.

— Я вирішив, що ми сами поклали в домовину своїх рідних. Не можна ж так віддавати на голодну смерть молоду дружину та дочку.

— Невже ж не можна господарювання хоч напівнімецького, відклавши євангелія на дні відпочинку, на гулящі дні, а може і зовсім у архів, замінивши його книжками про пекучі наші потреби, про голод...

Неначе найшло щось на Остапа. Він розряжався від довгої самотности і, заволодівши гуртом, розгортав перед ним життя, як воно є в нас, як воно є в культурних людей. Пережитий жах примушував дослухатись, про що говорить Остап, а уміле наведення фактів робило його промову живою, зрозумілою і надто бажаною. Таких розмов селяни мало коли чули. Їхній цикл розмов — це лайка за що слід і не слід, за лозину з сусідом, за півня, що перелетить найвищу лісу, за все. А це ж нова розмова. Сильна розмова. І слухалося її, мабуть, вперше на життя...

Вже аж над вечір розходилися вимучені голодовкою селяни з Остапового двору. Розходилися й усе між собою купочками докінчували цікаву розмову. Неначе запалене багаття догоряло в оцих зворушених головах. Кожна купочка мала Остапових прихильників і опонентів, задихувалися немічні, а сперечалися, вирішували...

Вирішували пропозицію Остапову, щоб тартака громадського поставити під горою та молоти камінь на угноєння виснаженої землі. Таку чудну пропозицію подав Остап. І про неї довелося говорити оцим заснаділим у нужді головам.

II. ПРИСМЕРКИ

Аж пролинуло з того часу добрих три роки. Багато за цей час втекло в Дніпрі води, багато й думок та вирішень усяких пройшло в Халайдаївських селян. Ще в жнива голодного року та під молотьбу говорив люд про те, що засушливих років зряду буде аж 16, та потроху опановувала ними більше сита думка. Треба було ове-

чата знов заводити, і корівчину, і конячку. Та й з одягом же розбазарувалися. Не до 16 тут вигаданих кимсь років голодовки. Коли ж родить земля, родить же вона як слід неначе. Навіть про рідних, що під сумний неугавний дзвін їх виряджалося на гробки,— і про них забули вже гаразд. Швидко звикається в селі.

Тільки Остап не забувався своєї вигадки. Він вірив у 16 років. І також знав, що їх може бути далеко, далеко більше. Тому ходив на збори селян і кожен раз виступав з своєю пропозицією — молоти камінь на задобрення землі, а коли нечуле громадянство почало сміятися з такої вигадки, бо обридла вже вона їм — Остап замовк. Замовк для того, щоб мовчки довести те, в чому він так переконаний. Три роки він працював на фосфоритнім заводі у німців. Тисячами пудів кидав цей завод камінне борошно на торг. І брали німці. Брали, як перець. Його не ставало. Завод вишукував каменю, потрібного для цього, бо поклади було вичерпано з поверхні. Лізли вглиб, затрачали кошти, мололи, мололи, мололи камінь, щоб родив той хліб. І він родив. Його уміли німці по двісті пудів з десятини брати...

Ще в ту ж осінь Остап посіяв сто сажень озимої пшениці на підсіві свого камінного борошна. Вибрав на своїй паї найнижчу балочку, де до цього часу майже нічого не родило, бо солончак. Засіяв. А дома в горщечках сіяв усякі культури. Назносив каміння з-під гори, неначе кавунів з баштану. Що-дня й що-вечора сидить та молотком розбиває, а потім перетирає каменем об камінь і збирає, як скряга золото, оте камінне борошно. За зиму півхатини понамелював. Ізвівся ввесь, неначе голодовка ще тяглася.

Бо вона таки й була в Остапа. Покійна Пріська посіяла свою пайку чужими руками. З половини все Юхим Зажеря поробив. А скільки ж його, коли всього одним-одна десятина. Привезли Остапові 17 пудів жита та два вози соломи. Оце і ввесь урожай. Повіряти хіба його підеш? В його руках, він сам зробив, він сам одважив і привіз. Так будь вдячний хоч за це.

Сімнадцять пудів з десятини!..

— Покинь, Остапе Даниловичу, оті дурощі, бо з голоду здохнеш,— радили сусіди. Де таки видано, щоб з каміння та хліб їсти.

Остап ще сперечався на початку, не хотів здаватися заразом. А далі вже й не говорив ні з ким про це. Тільки сам собі оце замурчить під носом, поливаючи в горщечках свої висадки, замурчить, неначе переконує себе.

Надійшла весна. Жито в Остапа вийшло все. Їсти знов нічого. На полі не бачив, як росла озимина, а в горщечках пшениця та жито росли хоч і зелено, та все ж невесело, не цвіли й пропали.

— З холоду, з темряви — вирішував Остап. А на солончаку те ж саме...

Сніг уже розтав зовсім, люди виїхали сіяти ярину. Думав і Остап засіяти рештку землі, та нічим же. Пішов знов до Юхима, свого половинника, щоб той йому посіяв. Було це якось у неділю, після теплого Олексія. Виснажений Остап у драному одязі пішов вулицею і чув як сміялися гулянники з нього.

— Камінний мірошник!..

— Ха-ха-ха!..

Ніби сама собою сміючись говорила вулиця. Небагато крови було в Остапа, та й та вся у голову йому вдарила. Чому вони сміються?— озирнувся й душі не бачив, щоб дивилася на нього. Вони зле кепкують, а Остапові з цього неначе ножем тупим хтось різав його без усякої провини.

У Юхима був обід з гостями. На покуті сидів дебеленький з чорною густою косою батюшка, неначе з гривою дорідного лева. Він сидів самовпевнено й важко. Поруч вмостилася Дев'ятчина вдова Уляна, розчервоніла з самогону, а очі неначе оце тільки ополіскані петрівчаною росою. Сиділи поза столом і родичі Юхимові з Столипинських хуторів. По дягані всі у святчаний одяг, а молодиці новим вирізуванням та пошиванками, як на виставці, висвічували. Тільки в Уляни Дев'ятчихи ради посту червоні квітки та жовтогарячі поворозки на новім очіпку. А з-під очіпка прорізувався, як личкований крам, ще дівоцький проділь у косах.

Остап ще з дверей хотів повертати й тікать. Він забувся, що є на світі якісь розкоші й не гадав побачити за рік після голодування таких блискучих, безпечних людей. Йому здавалося, що всі, отак, як він, працюють над чимсь уперто і ледве-ледве вдовольняють своє зголодніле тіло.

Господар Юхим Уласович спинив Остапа. Як не як, а все ж учена людина В Німеччині п'ять років жив, говорить по їхньому, з учителями про щось видимо спільне инколи говорить.

— Чого це ви, Остапе, заходьте! Хіба ми, хай бог милує, як? Заходьте та... Може ж і не обідали досі... Варить же в вас нема кому. Заходьте!..— Брав Остапа за порваний рукав і втяг у хату.

— Оце, не сподівався заважати. Не знав, пробачте... По ділу я до вас, Юхиме Власовичу...

— Після, після про діло! Все в вас діло. І в празники, коли з людьми душу одвести, ви... Мабуть, про камінне борошно?..

Гості зареготалися нестримано. Навіть піп неначе картопля та закипала у порожній бочці, тихо й упевнено засміявся собі в уста.

Отак раптом. Мелькнуло було в Остапа вилаятись. Вилаятись, щоб душу одвести й піти геть. Чого він прийшов до них? Він не знав, що йому, обірваному, до них ходити в свято небезпечно. Але стримався. Піп йому в око кинувся: чому в і н сміється? Невже ж таки так смішно?

— І вам, батюшко, чудно?

— А мені б чого? Це діло людське — сміх. А я ж людина, — і здається підшукував якогось влучнішого дотепу до самого себе, щоб сміх отой на всіх перекинути.

— Дивно! Дуже дивно . . . — дивився Остап прикро на спітнілий, нестомлений вид попа. Він був дужий, молодий. І згадалися торішні дзвони. Як сьогодні пам'ятає. Він сидить на найвищій острісі. Поруч казанок з п'ятьма картоплинами, камінці та борошенце, а понизу, як повідь сумна, — дзвони. Безугавні брязкучі дзвони . . .

— Як то задзвонять дзвони по попові — вертілося в голові тодішнє.

— Чому ж дивно? Справді, ви зробилися камінним мірошником з якоїсь химерної вигадки. Ви розумієте й сами, що це не тільки мені смішно, а, мабуть, і вам.

— Мені не смішно! Та й ви, гадаю, знаєте й не смішний бік цієї справи. Ви ж, коли не помиляюсь, людина вчена. Мабуть, знаєте, що наука про це каже, книжки . . .

— Книжки? — перепитав піп, якось особливо поважно, неначе Остап нагадуванням про них забруднив їх священний зміст. — В книжках говориться: „Кто із вас просящему у вас хлеба подаст камень . . .“ Ось, що говорять книжки! Камінь не хліб! А ви ж хочете голодному каменя подати. То хіба це для людини не сміх? А тим більш для мене.

Остап окинув оком ситий стіл з пляшками. Перебіг по веселих аж насмішкуватих гостях і знов перевів очі на попа.

„ . . . Як задзвонять дзвони . . .“, мішалося зі злістю в голові.

— Дійсно, сюди ще каменю не стає подати, — і не доказав. Закрутилася малокровна голова.

— Він божевільний! . . — пояснив піп здивованим гостям, коли Остап, ухопившись за край стола, замовк на півслові, і лиш якесь сичання виривалося з вуст. Разів скільки він спробував побачити щось кругом себе, та його посоловілі, ніби скляні очі, нічого не бачили. Не бачили вони людей. Якась потвора миготіла, а людей . . .

Юхим узяв об руку Остапа й вивів надвір. Свіже повітря вплинуло на нього краще, він міцніше став на ноги. Оглянувся на Юхима, хотів подякувати, бо таки за таку ласку, за свіже повітря, він йому щиро був вдячний. Але, коли забачив слиняву, п'яну посмішку, неначе на губах завмерло:

— Камінний мірошник.

Мовчки рушив із двору. Тут йому робити більш нічого.

Отак кортіло Остапові побачити людину. Таки справжню людину, щоб з нею поговорити, порадитись, вилити їй свої печалі, почути слово співчуття, допомоги. Бодай співчуття в такий скрутний задля Остапа час. Він один нудьгував із своїми мріями, кохався

в своїх камінцях, і зневіра холодною гадючкою вкрадалася инколи й до нього в душу.

Вже скільки день Остап збирав у себе на полицях цвілі сухарі — недоїдки. Перевірив востаннє картоплю, що з осени виміняв за кучку полови.

— Скудно скрізь. Зовсім скудно. Живеш, неначе на виселенні... І хіба живеш?.. А живуть же.

І знов звертався до своїх харчових спроможностей, бодай на сьогодні. А в голові вертілися вичитані десь слова, ніби гірка втіха.

— Скудоуміє, скудоуміє!

Якось зустрів біля свого двору Василевого комсомольця Терешка. Стрінув і здивувався; чому вже другий рік живе він у Халайдаївці й не поцікавився комсомолом? Це ж, здається, єдина організація в селі, з якою можна поговорити. Правда, про комсомол в селі не багато чути. Та все ж він є. Не дарма ж усі господарі з огидою про нього згадують. Значить, вони почувають, що він є. А про нього, про Остапа, хіба краще говорять ті ж хазяї? Тільки божевільним взивають, а комсомол просто лають, аж слина бризкається. Та це все їдно.

— Добрий день, Терешку! Парубкуємо?

— А таке, здрастуйте! Раз паруб. увати. Ваше діло краще — ви вдруге парубкуєте, більше смаку доберете... Що поробляємо?

„Як старує“, — подумав Остап.

— Так собі... Зідхаємо по троху. Думалося, куди б оце на заробітки вирватись. Усі ж їдуть...

Терешко поглянув крізь воротницю на Остапів двір, де з-під талого снігу виглядали купки каміння.

— Чули ми, що ви щось з оцього каменю робите, та все не вдосконалимося.

— З ким ви чули?

— Та в комсомолі...

— В комсомолі? — перепитав не то здивовано, не то підозріло. Він боявся навіть думки про образу:

„І там уже сміялися, тріпали чийогось дотепа „Камінний мірошник“.

— Еге ж! Приїздив до нас інструктор по колективізації, дещо говорив про фосфорити. І ми згадали потім...

— Ага... Та ото ж роблю. Доробився, що на вулицю хоч не виходь. (Раптом якась сила з грудей у Остапа наперла й вимагала виложити все оцьому юнакові. Він не сміється, говорить). Камінним мірошником прозвали. А я ж так гадаю, що й для них же. Пропонував колись, доки була голодовка. Дехто згоджувався, а тепер... з голоду, мабуть, скоро доведеться.

— Пагано, як так! А ви б зайшли, коли час матимете, в комсомол. Не цурайтеся. Доповідь би нам зробили...

— Доповідь, гаразд... Та я, бачте, зараз голодую...

Терешко стис також серйозно плечима, і ніби трохи винувато промимрив: — Це вже справа инша... не наша... Може в Каведе або... — І раптом запитав: Ви в комнезамі лічитеся?

— Ні, не лічусь!

— Е, так це ж зовсім не годиться... А говорите — голодую! Ви ж не член, не комнезам, а голодуєте. Чого це так? Так, дійсно, одиноким можна й пропасти. Голодую. Звісно голодуєте! Гаразд, що я здибався...

Терешко ще раз подивився на каміння й неначе Остапа не стало поруч.

— Фосфорити, суперфосфат... — Про себе мимрив Терешко І коли збоку сухо кашлянув по-весняному Остап, він аж струснувся з несподіванки.

— Заходьте коли-небудь Остапе Даниловичу! Потолкуємо. Тільки, знаете, воно... Суперфосфат, то він суперфосфат... та не задля наших земель. Це на солончаки. — І трошки спинившись на якійсь думці, неначе щось вирішив, подав руку прощаючись.

III. ПОДІЯ

Над вечір, ледве живий, повертався Остап з Каведе. Цілісінький битий день простирчав у прогірклій, накуреній хаті. З ранку до вечора там товпився люд, і чомусь безугавно лаявся. Оце заходить у хату і замість здрастуйте ще з порога, та так, щоб перекричати галас хатній:

— Підіть ви під три чорти! Гнатові так і на посів, і на галушки, а мені... Хіба він член більший, або дочку заміж...

— Чого ви галасуєте? Ви ж на Одарку півтора пуда брали й грішми ж...

— На Одарку, так раз, а не двічі!

А в той же час розкриваються знов неначе од вітру двері, і двоє людей застрягли в них з клунком у руках. Скільки невиміряної злости змішалося з турботами в оцих обличчях. Яку ціну вони надають отому актові — хто швидше вскочить і закричить:

— Що це, по закону так! По долівці розсиплю, а не дам! У нього й корова з телям...

І Остап пішов. Говорив трохи з головою про свої потреби. Натякав, що голодує. Кажуть, треба записатися в члени.

— Ну і запишіть.

— Збори будуть на тім тижні. Подайте заяву, і, звичайно, вас на зборах безумовно запишемо...

На воротях у себе сплюнув. Не розумів Остап таких порядків. Йому сьогодні їсти нічого, а їм заяви подавай.

А їсти таки ж нічого. Хоч і в двір не йди.

Які обрії широкі малювалося, коли Остап з Німеччини в свою Халайдаївку повертався. Він повний сил тоді повертався. Знав, що в скелях по підгорою, то щастя села, добробут країни. Він звик поважати цей камінь і дико, незрозуміло пропадати з голоду, маючи під боком оце золото. А він же пропадає, терпить глузування.

„... Заходьте коли-небудь...“

Пропадає з голоду, бо вірить у камінь.

Знесилений пішов вулицею. Йому здавалося, що він біля своїх воріт, що він стоїть і мріє, розгадує. Аж ноги йшли, бо встояти він уже не міг. Лишалося лягати або йти вперед, чи просто рухатися. Сили в ньому було багато десь прихованої, та вона ослабла, зголодніла. Тепер її тільки й стало б, щоб здавити в жменях чиєсь горло. Здавити так, щоб воно не захотіло їсти, щоб голодувало, як і він.

Отак із мрій злоба переробляється. Отак злочинці родяться.

І раптом спинився біля попових воріт. Спинився просто, не подумавши. А глянув — ворота й хоч сп'янілою з голоду головою, а все ж зрозумів, чия це брама.

— Зайду! — Мерещилося, неначе з похмілля. — Зайду і попрошу в нього. Що він скаже. Побачимо, чи не камінь подасть він, „егда попросять“ у нього хліба. Він же святитель... Побачимо.

Навіть озирнувся навкруги перед хвірткою. Пастухи скотину з пашні проганяли, посміхалися, минаючи обірваного Остапа. День догоряв, спокійно стухаючи. Надходив вечір, а з ним ішла самота ночи. І в істоті Остаповій тривожні якісь нервові почуття викликалися цією ніччю, навіть згадкою про неї. Що це було, Остап не знав, але нервувався і нервуючись переступив порога отця Левонтія.

Може, якась виразочка з того часу, як піп так грубо образив його найкращі мрії.

— Дома батюшка? — запитав він Катерину, попову наймичку.

В ту ж хвилину з дверей виринула остаркувата, нечепурна попадя. Вона більш схожа була на стару черкаську перекупку курей та крашанок, аніж на дружину такого дорідного і навіть непоганого молодого ще попа.

— Вам для чого отець Левонтій? Він зараз не може...

— Я маю з ним поговорити. У мене ні до чого кликати отця. Я тут, у вас... — пояснив Остап матушці.

— А-а-а! Зараз скажу. У нього люди.

А коли зачинилися двері за матушкою, Катерина розігнулася від цідилки і, виполіскуючи дійницю, промовила:

— Ще з дня сидять — Юхим та якийсь із хуторів. Аж обридли. Три рази самовара наставляла.

Остап ненароком звернув увагу на стрункий стан оцієї дівчини. Старе жіноче пальто з облізлого плису висіло на цьому

стані, неначе на посміх почеплене. З-під нього виривалася молодість гнучка, пашило нестрачене життя. І коли Катерина знов нахилилася над дійницею, Остап мимоволі відвів очі на стару, засиджену мухами картину й голосно прочитав: „Битва под Ляояном". А в очах розхристувалась плоскинна пазуха й замість „Ляояна" на картині ніби трипотала дівоцька молодість...

Третій рік минає, коли востаннє думки Остапові займалися й такими, природніми для його 30 літ, речами. Третій рік минає, коли жінка мішалася між суперфосфат і вабила не менше аніж він. Але ж тоді він був повний сил, життя, а тепер виснажений, осміяний, заріслий бородою...

Погладив інстинктивно свою бороду рукою, неначе в ній, в оцій бороді, сидів якийсь лукавий дух і зараз не давав розпростертися молодому ще почуттю...

— А-а-а, Остап Данилович, здрастуйте! Спасибі, що не цураєтесь...

— Здрастуйте, отець Левонтій! Даруйте мені, я заважаю вашій праці. В мене до вас...

— Зробіть ласку! Що це ви! Я дуже радий, що ви завітали. Ви ж у нас... А ніколи, ні разу не буваєте. Що ви, що ви! І коли потрібна моя допомога...

— Атож...

Від несподіванки Остапа лишили оті гарячі настрої і нервова напруженість, що тримала його на ногах.

— Катюша, дай Остапові Даниловичу шклянку чаю з молоком.

— Та спасибі... Не... слід турбуватись... Я тільки хотів позичити...

— На жаль, грошей багато нема. Але скільки...

Остап спромігся, перебити таку невичерпну, головне, несподівану благодійність:

— Ні, ні, дякую! Мені б хліба. Голодую...

— Так чого ж ви раніш! Ах, такий жаль. Голодує чоловік, і ні слова. Та ще й який чоловік! Я от зараз — і зник за дверима.

Остапа неначе приголомшило неможливою звісткою. Хіба ж цього чекав він, хіба ж на це сподівався, озираючись біля попової хвіртки. Йому мерещилося, що отут, що отепер він скаже попові й те, чого не поспів, а може не зміг сказати у Юхима. І знов зробилося йому від несподіванки не по собі. Він сперся рукою об лаву, а другою протирав спітнілого лоба неначе чуб його заважав, у вічі ліз. А його мозок працював, як ніколи. „Чому й справді він раніше не звернувся до отця Левонтія? Чому не здумав він, що може ж піп буває инколи, хоч инколи, людиною?" — вертілося запитання. А йому наперекір, як уражена совість, далеким дзвоном щербато відповідала: „Як то задзвонять дзвони по попу..." Таке

верзеться в змучених головах. Важко запевнити їм віру у попа. Якісь особливі причини можуть зробити й попів щедрими. Бо піп — на те він піп, щоб тільки брати, що дають, жебрачити й не по сезону. Але, щоб бути благодійним...

Таке й на здорову голову зробить змішаний вплив.

— Та й одвезеш, Катерино, впоравшись, — почувся голос попа за дверима. У слід йому щось засичало, шарпнулося у бік, а потім двері розчинилися.

— Так я ж уже попоралася надворі, а в хаті, здається, все... — Уже в дверях відповіла Катерина. В руках несла шклянку чаю з молоком та на тарілці добірну закуску. Вона була вже роздягнена з облізлого староміщанського пальта й замість ґуґлястих, як генеральські полети, рукавів, неначе бризьки в вічі замайоріли вишиті вуставки.

„До гостей, значить, в облізлім пальті ходити не можна“.

Товстий червоний пояс із китицями справляв урочистість молодости. І здалося Остапові, що навіть піп ще більше розчервонівся, а очі маслом заблищали. Неначе свіжість Катеринина відбилася як у чистому ставку, в отім откоханім виду.

— Перепрошаю! В мене люди... Ви більш... (мабуть хтів сказати: нічого до мене не маєте? Але знов якось обкрутнувся, на Катерину скоса глянув). Пробачте!..

— О, ні, спасибі, спасибі й на цім...

— Не варто. Будь ласка. Дівчина вам одвезе... По всяк час заходьте. У нас з вами знайдуться цікаві балачки... — І на прощання подав Остапові руку. Це була мужня, хоч трохи й глевкувата, рука. Вона стисла суху Остапову руку так, що аж пальці злиплися. І аж в отім стисненні руки Остап на мить уздрів ніби якусь плановість, вирішеність. Це тиснення неначе єхидно говорило: „Знаємо, що робимо. Ви нам ще пригодитесь“.

Зогрітий чаєм, підгодований Остап їхав, поруч з Катериною сидячи. Вже зовсім поночіло, коли вони виїхали з двору. Їдучи селом, Остап цікавився, як у чорних вікнах ще сірої хати загорялося світло, і тоді раптом чорніла хата, а проти світла вешталися неповдягані люди. Їхав і мовчки слідкував, як починала жити ніч у хатах. Його ж бо настрої тепер такі, як оця ніч. Їм світла треба. Їх треба освітити по-своєму, по Остаповому. Їхав, мовчав, аж поки не вимовчала Катерина:

— Ви каміння мелете, Остапе Даниловичу?

— Мелю, а що? — не подумавши відповів Остап, одірваний так несподівано від лагідного споглядання, від філософського розгадування ночи. Розгадування, як стелиться ніч, бо так слалися теперішні нагодовані хоч трохи Остапові думки.

— Так, питаю. Говорять про вас...

— Говорять? Де говорять?

— На селі. Сміються навіть, а дехто дивується... І батюшка сьогодні он з людьми...— Спохватилася, примовкла...

— Що батюшка? Хіба теж говорить? Сміється...

— Е, ні! Вони сьогодні говорили з хуторянами, що це розумна річ, тільки... тільки...

Коняка раптом чогось скочила в бік, і Катерина тільки ікнула щось незрозуміле. У темряві, на перелазі з'явилася якась істота. Ступила на стовпчика і, як вітер, промайнула супроти воза. Промайнула, як манія, тільки коняку сполохала.

— Уляна Дев'ятчиха побігла вже... Потаскуха...

— Як побігла, до кого?

— До кого ж. Хіба я знаю. Люди кажуть, або... І сама бачила... до нашого батюшки...

— Он який він у вас!.. Так про що вони, пак, говорили?

Катерина ніби не чула запитання, бо в неї якісь свої думки вродилися. Аж трохи згодом, продовжуючи попередню свою розмову, додала:

— Гріх один, хоч кидай службу. Жирний, як бугай, а попадя... Сором, та й тільки. Казиться що-дня, а вона, як муха, на струпа...

— А тебе ото і не чіпає?..— Це запитання Остап подав, зовсім не про це думаючи. Якась нова, ще нечувана в ньому сила штовхнула його подати це.

— Де там не чіпає? В кожнім закуточку боюся. Щипається, як парубок. Так я йому і піддалася. А вночі засуваюся та защипками... Паскудство одно...

Остапові згадалося характерне сичання за дверима, коли Катерина виносила йому чай. Тепер він зрозумів, що там коїлося. Та цікавість, що говорив про нього піп з хуторянами не давала йому покою. Запитати б знов Катерину, але ж розумів він гаразд і те, що коли спохватиться вона — не скаже.

— Та й записалися ви в члени,— несподівано запитала Катерина.

Остап не зразу второпав, у які це члени він записався.

— У які члени, хто це тобі казав?

— Я чула, як отець Левонтій говорили з Юхимом про це. Вони радилися посилати вам борошно. Юхим обіцяв усе батюшці сповна повернути. Вони знали, що вам у Каведе й там ще десь відмовлено.

У Остапа щось плуталося в голові. Він ніяк не міг дібрати такої щирости, особливо в Юхима. А Катерина в темряві, не помічаючи, як мінився Остап від думок, говорила, аби не їхати мовчки:

— Це треба не пропустити, кажуть батюшка. Йому комітетчики не дали, то мусимо дати ми. Він не дурний, каже. Доки не йшов до них, то, може, лишився б мірошником. А тепер...

— А тепер що?..

— Та в комсомолі ж ухвалу якусь роблять, щоб молебні на врожай не наймати. Ну, батюшка з Юхимом і вирішили, що це негарно. Хотять, щоб ви відмовилися від камінного борошна, бо то гріх, чи що. І людей спокушаєте...

— Он як! — тільки й промовив Остап, коли кінь уперся в ворота й став. Закляклі каблучки не корилися знервованим рукам Остаповим. Йому вперше натрапилися такі запитання, яких до цього він не зустрічав. Чому попові так вадить його камінне борошно? Остап не думав до цього часу, що комсомол з його ухвалами чимсь шкодить попові жить. Може, і Юхимові теж...

Знесли мішок з борошном, одну добру білу паляницю та шматок сала завернений у торішній капустяний листок. Це радувало й обнадежувало Остапа. Дарма, що все це від попа. Коли голодуєш, то, мабуть, і від самого сатани, як плату, за все найгидше, не розбираючи, взяв би. Хоч, може, попоївши й схаменувся б, а в кого сили хватило б, то й повернути рештки — про це Остап не думав...

— Я візьму у вас хоч камінець, щоб не боятись їхати самій, — гукнула з темряви Катерина.

Остап провів її до воріт, зачинив їх, і довго-довго слухав, як лунав металевий стукіт коліс. Щось робилося в Остапові незрозуміле. Та ж, голова, що скільки день про хліб та фосфорити тільки думала, тепер боліла від переплутаного рою инших думок. Тут і лайка в Каведе, і комсомол, і піп сплилися в якійсь чехарді з молебнами та Уляною Дев'ятчихою. Для хорої голови такий набір найрізноманітнішого краму робив важке враження. А над усім, як сонце над сирими туманами, сходила й тремтячим бажанням душу стривожену гріла молода наймичка Катерина...

Село проснулося, як від електричної іскри. Неначе кожен ще з вечора знав, що це станеться. Це не передчуття було, а звістка така швидка... І схоплювався ледве світ, і забувався, що за день настав. Невірилося. Тягло на вулицю, щоб знати, знати першому й спізнілому сусідові сповістити...

Село, як у лихоманці, затряслося на всякі лади. Було всього, а це уперше.

Попа забито!

Хіба село не зазнало гучніших подій? Хіба не ятрилися нерви щоденним чеканням переворотів? А в гомоні кулеметів хіба не вчувалася страшна та ждана правда! Така безперечна, як смерть,

і така хвилююча, як запільня таємниця. Хіба село не тремтіло з болями відшукуючи кісток близьких своїх на стухлім попелищі? Чи в рік голодних перемог і жахів стигло від неспокою серце, від недовареного й на смак ніякого людського мняса...

А тут попа, одного тільки попа забито.

І звістка ця із двору в двір, із уст в уста, як чума, захоплювала недоспаний розум. Як чума, слалася по зачерствілих почуттях.

— Чи правда ж то?.. Що чути?

— Своїми очима бачила...

— У клуні прикритий біля воза.

— Об соху сорочку розірвав... Така нова...

— І, господи, моя матінько! Та й хто, не чути...

— Міліція ще оце приїхала... Сказали — все село...

— А таке... Найдуть. Тра найти...

А двір попів і вулиця, і майдан, що біля церкви, збирали народ. Починало густи, як страшний суд. Збиралися, щоб винного найти.

Отця Левонтія забито!

Юхим Зажеря привіз з району міліцію. Сам блідий — певно, з ляку а може ніч не спав. Хазяйські голови і з вечора працюють і ніч, замість сна, на користь тому господарству енергію свою витрачають... Слідчий на самокаті проскочив крізь юрбу. Машина двоколеска стукотіла, ніби грізний суддя прокляттям плямував убивцю.

Ще тісніш зімкнувся люд до брами. Неначе щастя в цім дворі непокійно ховалося, а мир його шукав, ждав. Він певен був, що дістанеться до нього.

Аж ось, як откровеніє, подав хтось звістку з двору. Її перехоплювали на літу, кидали в гурт з докором. Ніхто не встиг аналізувати, що це. Кожен заздалегідь готовий був ухопитися за те, що подадуть, і подати сусідові, як проціжену перевірену правду.

— Остап!..

— Камінний мірошник.

— З наймичкою, з Катериною...

— Учора їхали... Отакі... Знюхалися і вже...

— Остапів камінь... Каменем по скроні...

— А чому ж у клуні? — лізло десь зісподу обережне. Сичала злість переховна в розверстці та в розкулачці. Тепер амнестія всьому, що є найзлішого в людині, і воно лилося тут, в юрбі, неначе сплісн‌явілі скарги. Бо є привід до цього, причина.

Попа вбито...

Юхим не розпрягав коней. Незабаром двоє міліціонерів вискочили з клуні, сіли на воза й пропхалися між людом. А люд плив плавом по вулицях.

— За Остапом... — пролунало вмить.

А разом із сонцем, уперше вдарив дзвін по попові. Припалий пилом він стріпонувся і ніби радість слав у далі. Це дзвін не той хриплючий та сумний, що вмерлих з голоду у землю виряджав. Ні, одлитий він для радостей, хоч незрозумілих. І той ливар, що голос йому давав, неначе закляв, щоб дзвін цей, хоч раз, а таки ударив би по-радісному, по-новому. Це дзвін великодний. Уже з півдюжини років висів та пилом припадав. Тепер неначе проснувся, відчув потребу востаннє продзвонити, радісно, по-святковому, злитися з життям, щоб жить. Навіть метал про життя немов би мріяв. Щоб жити, не висіти засидженому горобцями. Щоб службу не голосом своїм, а металом на щастя тій юрбі нести. Машиною крутитися шалено, щоб вік не в пилу кохався, а нісся б уперед...

Бав-ав-ав-у!.. Бав-ав-ав!..

Остап крізь міцний ранковий сон почув, як заколихалася тиша від дзвону. Давно такого дзвону він не чув. Так зарані, і такий урочистий, розміряний темп. Хотілося лежачи розгадати його і, коли б тепер Остапові згадалася острюха і щербатий дзвін, сумний, як повідь, він би в ту ж мить розгадав би його. І, може, почув би давнє те задоволення, діставши, врешті, відповідь на прокляте гнітюче запитання:

„Як задзвонять дзвони по попу“.

Чи уві сні почув, чи вже прокинувся, коли в хату ввійшли люди.

„Забувсь засунути двері з радощів та мрій...“ — прокотилося з просоння в думці. Підвівся та напружував волю, щоб зрозуміти, хто ж і за чим. Здавив очі, і коли розплющив, то біля нього вже стояв Юхим Зажеря. З такого сну, з такими думками, а тут раптом така антипатична істота. Почуття огиди вдарило Остапові в голову, і він таки не втримався. Вчорашні Катеринині слова нагадали йому про ролю Юхимову.

— За душею прийшов, крамарю поганий. Ну вже ж, доберуся я й до тебе... Насміхатись... Продавати.

— Схаменіться, Остапе. (В цих словах така ядовита усмішка почулася). Вас арештувати прийшли. — І показав діловито та не в міру ввічливо на міліціонерів.

— Ви, мабуть, і роздягтися не встигли: у чобітках і на покій...

Міліціонер запропонував скоренько вставати з ліжка і йти, бо там слідчий жде.

Покірно встаючи з полу, Остап силкувався зрозуміти, про що говорить йому колишній половинник, чого йому треба тепер. А тут ще й дзвін. Надіваючи німецького кашкета, що єдиний лишився як згадка про пережите, він звернув увагу на свою правицю. На ній засохлі очевидні сліди крови.

— І помить не встиг... — огидно прошепотів нестриманий Юхим.

— Забувся... Пізно при каганці. — Остап озирнувся, не зрозумівши Юхима і ніби запрошуючи в свідки каганець на столі й стару вищерблену бритву. — Бритва тупа, вшкрябнувся...

Глянув на міліціонерів, коли вже був одягнений, і люб'язно так запитав, ідучи поперед них:

— А за що ж це, я нічого не розумію.

— Та за попа ж. (В цю мить ударив дзвін).

— За попа? Як за попа?

— А, що там мудрувати, Остапе. Вбив, так кажи за що...

Остап спинився в дверях, ніби робив стійку, щоб рвануги на втечу або так запитати Юхима, щоб той, кваплючись, зрозуміліше розповів у чім справа. Поголений він ніби за ніч поповнішав, а хвилювання налляли щоки природніми фарбами. „Іш прирядився як", — вкинулося у вічі Юхимові. А в голос:

— Держіть його!

За руки вивели слабого ще Остапа. На воза першим посадовили. До двору вже збиралася дітвора сусідська та жінки. Цікаво було знати — що ж говорить тепер Остап. Бо про те, що вбив це він — це ж так ясно. Усе село разом з отим великодним дзвоном гуде про це. Кивали головами, виряджаючи воза з арештантом. А там розлягався насмішкувато врочистий дзвін. І це робило загальний сум ще більшим, ніж той факт, що Остапа арештантом везли по вулиці.

І вже аж біля церкви, де з юрби кричали:

— Вбивця! Камінний мірошник! На попа поважився!

Остап зрозумів усе, і байдуже прослідкував за отим „Бав-ав-ав-у!.. Бав-ав-ав!.." Якась далека, незрозуміла радість підказала: „Аж ось як дзвонять дзвони по попу". Така раптова подія на найздоровіший мозок може вплинути, щоб виникли й божевільні думки.

IV. СІРІЛО

До зелених свят тяглося слідство.

Остапа та Катерину водили по камерах та судових дільницях. Возили з ними й вещественного доказа — чорний дірчатий камінь, що Катерина взяла в Остапа з кучі. Остап не кривився, що камінь то його. Не крилася й Катерина, що взяла його в Остапа. Боялася, то й узяла. Та ж попа вбивав хтось инший. Комусь нужніший був він на той час. І Остап, і Катерина заперечували свою участь, відмовлялися визнати якусь провину за собою. І їх вважали за свідомих злочинців. Щоб не змовилися, поділили по камерах, не зводили ніколи і все ж, вони в одно говорили.

А в селі своє слідство, по-своєму робилося. Село гомоніло після похорон свого попа. На цвинтарі молодиці додивилися, що Дев'ятчиха за людьми сльози витерала нишком, якось озиралася розгубленими очима Молодиці й крізь землю бачать. І Уляни сум кожна по-своєму розуміла. Знають люди, що в вечір той вона з людьми в попа вечеряла. І про те знає, що на вечері цій випили як слід:

— Що бог послав, — як іронія зла напрошувалося в кожній думці. Уляна з матушкою трохи посварилися. І на Катерину удова, ніби господиня, накричала:

— Не смій манити батюшку. зеленкувата ще...

Хоч судді про це й не знають, так мир довідався для себе. Для себе, щоб говорити, про що вже ці люди говорили, на вулиці в свято сидячи. І точаться тихенько балачки. Про Остапа з Катериною якось тоді ще позабували, а от Дев'ятчиха, Дев'ятчиха чому тоді сльозу пустила на похоронах. Чому вона, вдова, очипок новіший завжди носила, ніж вони.

І раптом на третій день зелених свят нова подія в Халайдаївці. Приїхало два автомобілі до сільради. Якіхсь дюдей понавозили з портфелями. Обновилися думки, посвіжішали балачки.

— Слідувателі! Одкопуватимуть! Суд! — Догадувалися селяни.

В сільраді швидко обернулися і, прихвативши Терешка — комсомольця, — зникли вздовж села.

— Поїхали Остапове дворище обслідувати, — пояснили в натовпі з сільради.

Остапова хата стояла з забитими вікнами й дверима. Дошками сусідський парубок забив, а Катеринин батько наглядав за двором.

Нещастя доччине наблизило й до Остапа. Три купки каменю серед города рясно лободою заросли.

Приїхали з Терешком люди з портфелями, неначе месники. Розкидали, розрили по дворі каміння, набрали що-найкращих із собою, одбили дошки у хаті, ввійшли. Порохні, що вже зляглася у хатині, в торби набрали. На столі ще й досі бритва пощерблена, іржава лежала та декілька обривків папірця з пакунків. І на них застиглий, запилений слід крови.

— Ба й справді він голився у ту ніч...

— Можливо й дійсно кров своя то на руці була. Коли б аналізу було завчасу... — Бідкалися оці блискуче повдягнені люди.

— А фосфорити безсумнівні й якість перевищує жданки. Він безперечно знається гаразд на цій справі. Не можу ніяк зрозуміти цього вбивства, — говорив один, що в пенсне, переступаючи обережно високого сінечного порога.

— Це дійсно якесь загадкове вбивство. Слідство все збудоване тільки на отім злощаснім камінці та на неприхованій антипатії

Остаповій до попів. На дзвоні тому він помішався. Жодних доказів... — лагідно відповідав високий, молодий з найтовщим портфелем. Терешко замнявся.

— Та воно...

Вмовкли.

Навіть спинилися вже біля воріт, де гуркотіли весело машини. Чекання якесь відчулося в оцій зупинці. Терешко озирнувся. Своїх нікого, ні душі. У кого б допомоги, поради... А в душі вертілося щось, що плямою лягло на Халайдаївку і вимагало комусь про це сказати. Кому ж. Усе чужі, далекі люди. Такі, неначе всі залізні. Черстві обличчя, у жданці закам'янілі. Очі з запитанням встромилися в юнака.

— Ви щось, товаришу, хотіли пояснити, — промовив просто вдягнутий, мабуть, робітник. І сказано це, як допит.

— Власне я... У нас в селі, звичайно... всього... Особливо оці баби. Як зберуться...

— То чого ж ви?.. Ви... комсомолець, мовчите? — З докором запитав все той же високий.

— Коли б же це не балачки, не брехні. А то ж баби...

— Але ж ці балачки... До речі, що ж це за балачки?

Терешко ступив на підножку автомобіля й пошепки, наскільки міг, кинув декілька слів.

— Уляна тут є, вдова... Коханка попова... На вечері тоді була, і перед світом городами, як відьма... Тепер із хати... людей цурається... І наймичку в той вечір корила... Люди не спроста говорять.

Що подумали, як зрозуміли Терешкові ці слова, — жоден мускул чистих облич не нагадав про це. Тільки двоє, що вдягнені були простіше, ті скривилися, плечима стиснули, та й тільки. Прослухали, запалюючи на дорогу по цигарці, запитали, як проїхати під гору, де здобув фосфорити Остап, і рушили. Не цікаве, мабуть, розповів Терешко їм.

Машини заревли й піском засипали Терешкові очі.

Із цього почалися другі часи. Не раптом так, неначе звалилося з неба, чи з конопель, а змінилося. Перестав лунати дзвін.

Перестав.

Таки перестав назавжди. Ніхто ніби йому й не велів цього робити, але нікому та й ніколи було згадати ще й про дзвони. Инше щось заволоділо селом.

Бо сіріло! Сталося!

Приголомшений люд з Халайдаївки неділь зо дві перешіптувався. То вбивство попа, то якісь комісії з допросами, то доповіді раптом у комсомолі. Все це відривало від дзвонів. Були послали

старостиного сина до архірея. Десь же він є. Мусить же бути десь архірей. У Полтаві чи в Переяславі, чи в Києві. Ну, і послали.

Поїхав Тодось, взявши 200 карбованців церковних грошей. Поїхав ще за тиждень після похорон, щоб попа нового підшукати. Проходили, як спогади, тижні мовчазні, бо попа таки не було. Проходили й місяці, а Тодося не чути. Раптом пере азав хтось, що Тодось у Донбасі, грабарує. Купив коняку на церковні гроші, і заробляє собі по - господарському. Невже отак таки йому й байдуже, що попа ж у селі чекають. Невже хазяйські розрахунки більше важать, ніж ціна попові на селі...

— Не може статись! — Заперечував його батько, церковний староста. Я знаю Тодося, він цього не зробить. Він учений. Я повертаю вам ці гроші в церкву, та й нехай вам...

— Заспокойтеся, Йосипе Кириловичу! Чи варто так нервуватися. То ж тільки балачки.

— Не хочу я страму! Я поверну вам ці гроші! Балачки! Від старостування геть звільніть мене. Не час тепер! Є що робити і без цього. Нехай хто з молодших. Я вже шість років. Настаростувався... — розпалювався староста.

— Е - е - е, з молодших. Як раз... — Хтось безнадійно констатував.

Отак на цім і кінчилося. Більш не згадували.

Ждали Тодося з попом, а приїхало два автомобілі з людьми. Між ними, правда, було двоє й замазаніших. Вони трималися осторонь, походжали, як господарі, і більше згоджувалися. Проте ж, автомобіль рушав тільки з їхнього наказу. Приїхали вони й поїхали, а селу робота.

— Хто та за чим? На віщо в Остаповій хаті порохню брали, камінці? Чому під гору в бескеття оте, як на поклони їздили?

А то ранком за скільки день і Уляна Дев'ятчиха поїхала з міліціонерами з села. І знов балачки, догадки. Та й так проходили знову тижні. Тільки не такі вже, як раніш. Бо наїжджали що - дня люди не знати звідкіля. Спинялися в Халайдаївці, ходили під гору, табір там заснували. Що - неділі в сільраді багато про фосфорити говорили. Аж обридли вже вони. Навіть і молитву богобоязливий селянин не прочитає, щоб не вертілося оце нудне й таке цікаве слово. Приїжджі зайвих людей на роботу примовляли.

Балачки в селі жвавішали. Піп якось, як пригода, на щире серце: лишив неприємний спогад, ніби борг на випивку чи на карти, і щез. Що - дня, що - вечора гуртки людей ходили до табора, а відтіль — до сільради. Хтось призозумів заробляти п'ятаки з селян — кінематографа привіз. Людей нових у синіх сорочках все більше наїжджало. Чудні якісь — цигарки з рота не викидають, до кожного говорять, і оці фосфорити, фосфорити, фосфорити...

І пішло, як пошесть, гаряче швидкування жити, кудись поспіти, когось попередити. Завтрашній день, як тяжкі роди, щось цікаве, болюче цікаве обіцяє. Кожен лягав спати пізніше й уставав непомірно рано, бо з вечора не переставали тягтися новини, а зранку боявся, щоб вони його не попередили. І думкою заволоділо одне, якесь важке, нове, і ніби вічне.

— Будують фосфоритний завод!

Та чи ж до попа тут!

Старіші, поважні діди, та придушене жіноцтво починали бідкатись, хотіли в спогадах щось краще пошукати, але ж думка на автомобілях, тракторах спинялася. Лунав раптовий вибух скелі під горою і навіть перехреститись приголомшені не встигали.

А все, що працювати змогло, пішло під гору. Пішло, як плав. Гора тепер зробилася центром, там кувався завтрашній день.

Отак, по волі звикали без попа. По волі, кажемо, бо день за вічність швидку, цікаву, але ж незміряну робився. Навіть сторож біля церкви, старий Оверко, тинявся поміж робітниками під горою. Сторожувати тут на людях, коли завод, що-дня, приміром, на користь люду щось вироблятиме — це ж далеко краще, ніж безглуздо майталачити дзвонарським мотуззям. І за що сказав би?..

* * *

Прийшли жнива. Остапа все не чуть було. Забулися про нього односеляни. Жнива забрали з хат останню душу. На заводі кидати було невигідно, і пожати ж треба. Оце були жнива! Отут сказалася умілість та тривалість сьогоднішнього працівника! Усе пороблено! І на будівлі прогулів не було, і копи на нивах у свій час у ряд муштровано стали.

А в неділю якийсь з городських робітників на зборах пропозицію з заводу вніс:

— Ми дамо свого трактора, а ви купуйте селом молотарку. Бідняцький кредит вам дасть держава. В районі товириство кредитове. Пророблять, тільки дайте протокола. Звезете тоді в толоці по декілька господарів на тік, а ми машиною в два щоти, щоб не теліпатися з ціпами, коли заробітки у вас під боком...

Селяни, звісно, не повірили одразу. Гаврило Минович щось у протоколі записав і запитав чи згодні. Це й зроду так було. Гаврило Минович послужив уже за своє життя при всяких владах, знає свою справу гаразд. Це був прекрасний чоловік. І писар з нього був незамінимий. Тільки як говорить, то так на чоловіка наступає, неначе роздавити його хоче. І все шукає, щоб у вічі йому вскочити. Все б нічого, та Гаврило Минович не помічає, що дух у його, дух із рота нелюдський трохи. А писар з його добрий.

— Згодні, — прокричали передніші. Задні ще раз запитували, їм пояснювали. Розходилися і знов питались один другого.

— Гаразд, що я не говорив, згода . . . — казали деякі.

Отак мінилося в муках боротьби життя Халайдаївське. Старовина остільки в щілині життьові в'їлася, що довго ятрила й гнояним запахом віддавала. Нове, як буйний зріст зеленої рослини, полонилося, чеплялося, захоплювало. Воно манило, як незакінчена цікава казка. А час ішов, глушилися старі звички . . .

За чергу молотить машиною гризлися, як колись за обніжка. Машина жерла снопи і з ними ніби в прірву безповоротно гинула ота вічна залежність від покляклих порепаних рук. Улас давав у барабана, і збоку здавалося, що він порався з якимсь одвічним ворогом. Він з-під рук хапав у дівчат розвязані снопи і з обох-руч, як недолю злу, шпурляв у зуби прийдешньому щастю. Пилякою сліпило йому очі, а дівчата невпинно клали розвязані снопи. І весело молодому, здоровому дівчаті розвязувати снопи, розвязувати свій труд у гармонії з машиною, з колесами, з пасами.

День за місяць ставав.

Та місяць той був вільний і на себе ставало часу озирнутися.

Так і не дзвонили більше дзвони. А, може, і бовкнув який раз Оверко з привички на сорокоуста, та чи чув хтось? Чи чулися ці дзвони за гомоном, що життя барвисто так зчинило! . .

V. КАМІННИЙ МІРОШНИК

Минуло ще два роки. Минули, як час видужування тяжкого. Селяни вже й забулися про події з попом, та з Остапом. Ті події вродили тільки шамотню. Вони, як вибух серед заснаділого покою. Пролунали й умовкли . . . А далі все по-иншому пішло. Навіть і те, що суд за вбивство тоді влітку був у місті — теж забулося. На суд покликали й Юхима Зажерю, як свідка. Покликали — поїхав. І не повернувся він із міста. Поїхала родина й кажуть — він, це він отця Левонтія тоді забив. Уляна все розповіла. Брудну, гидку історію вона розповіла. Тому так швидко це забулося, коли чимсь кращим заповнена душа селян.

. . . Отець Левонтій тоді з Юхимом за Уляну посварилися, підпивши. З Уляною сходив спочатку в клуню сам батюшка, а потім і Юхим, як вони вмовлялися за чаркою тихенько. Коли Юхим пішов, заманюючи і Дев'ятчиху у клуню, попові не по собі зробилося. Матушку його хтось із хуторян у світлиці забавляв. І він не витримав. П'яні гості дехто спав серед хати, а хто в сінях на мішках та на одежі. Попадя собі забавлялася на старість, а отець Левонтій у клуню помандрував невчасно . . .

Уляна знає, що вони сварилися біля воза. Та вона втекла, як за грудки взялись чоловіки. І що далі — так і не знає.

Та судді взнали. Юхим довго й не сперечався. Показав на грудях у себе ознаку, що піп її отим же гострим камінцем зробив, і признався:

— ... Одняв я того каменя в покойних батюшки і кажу, не смій, гимоне чубатий, у груди каменем, кажу, чоловіка ... І ненароком стукнув ... Мені здалося, що то я об соху, аж батюшка й зів'яли ...

Отаке випитав суд. Отакі праведники були по селах. Яке щастя, що їх не стало! Що останній дзвін продзвонив, як свистом, або тюканням виряджають з вулиці проштрафлену дівку парубки ...

Остап із Катериною в село аж цього літа повернулися з немовлятком. Десь учився й працював Остап ці роки. Катерина йому вірним товаришем зробилася з тієї нагоди. Сміялися частенько з цього. Про Халайдаївку ніби й забули вже. Остапа ще тоді у бупр'і допитували про фосфорити. Отак розпиталися, пішли — і ніби вмерло все. Тільки Остап та Катерина лишилися і жили, щоб жити.

А раз, читаючи газету, Катерина (бач, і читати вже навчилась) забачила слово: Халайдаївка. Остап голився за столом, а по долівці лазило голозаденьке хлоп'я.

— Дивись, про нашу Халайду газети пишуть ...

Остап не раз, не два пробіг дрібненькі рядочки у газеті:

— „... Халайдаївський фосфоритний завод закінчено будівлею. Відкриття заводу пристосовано до свят десятих роковин Жовтня. Робітники заводу, що більшість їх з Халайдаївки, готуються до відкриття. Селяни подали прохання до старости Петровського, щоб дозволив хреста зняти з церкви і до Жовтня клуб відчинити ...

Читав оце Остап, і радости його кінця й краю не було.

— Завод!

Його завод збудовано під скелями, де він з п'ятьма картоплинами висиджував у той голодний страшний рік. Чи можна ж йому, Остапові, просидіти тепер у місті, коли ж мрія його, давно ждана, тепер лоскоче зір людський будівлями, машинами, пасами.

„... бо не можемо ми, не маємо де змичку з робітниками пробити. У них є свій клуб біля нового заводу, а в нас... стоїть оце одоробло, горобців та ґав плодить... просимо, щоб дозволили нам без благочинного хреста зняти. Соціялістичне будівництво хочемо вітати ...“

Мабуть, той же Гаврило Минович писав і цю історичну хартію. Може, навіть задні і не чули, як і про що написано та голосували разом. На десятім році революції не голосувати стало соромно. Треба або за, або проти — стояти, як пень, соромно і злочинно. Тим більше оцю заяву до Петровського. Хіба б найшовся хто неголосувать за неї — це ж для десятиріччя Жовтня ...

— Пиши там, Гаврило Минович, пиши, щоб воно в такту. Про соціялізм не забудь. Це ж не комусь, а Петровському. Та про завод скажи, що раді ми... Про все...

— Згодні! Згодні! — прокричали всі.

А по шляху тоді ото Остап із міста повертався. Підвода з станції. Катерина з немовлятком на підводі. Скочив з воза, неначе й не Остап: і лице поповнішало, і рухи живіші поробилися. Тільки очі, як і тоді, світилися, неначе буровили аж у серце кожному. Зайшов у гурт.

— О, камінний мірошник наш повернувся! Остапе Даниловичу, здрастуйте! Давненько вас... А тут млина вже вам споруджено. Мірошника шукають, а ви...

Підходив день той жданий. Осіннє все, неначе теж чекало того дня. Хоч листя й обсипалося, неначе смерть свій одяг на рослини слала, та й смерть ота була жива. Смішно якось, а почувалося життя і в отім умиранні зелени. І шуми верховіть осінні, і хмари инколи густі на обрії — та сонце, сонце бавилося в сірих цементових стінах, а листя слало килими хазяїнові до ніг.

І десь далеко, за тисячами кілометрів, у світлій просторній кімнаті дріботіла друкарська машинка. І це будівля заводу. І там, за тисячами кілометрів, сухими випрацьованими пальцями вистукувалися оці заводи на десятиріччя Жовтня.

— Задовольнити бажання селян. Замість Халайдаївки назвати село Жовтнівці. Артілі, що з-під фосфоритного угноєння дістала три тонни озимої пшениці з десятини, видати в нагороду трактора та членам артілі по сто карбованців грошима... — бігали чиїсь швидкі виснажені пальці по клавішах машини. Вони робили отой останній коданс десятирічної мелодії. А голос впевнений урочисто закінчував:

„...в день відкриття призначити на директора заводу Остапа Залізного...“

Жовтень 1927 року.

ЯКІВ САВЧЕНКО

ГАМЛЕТ

Та чули всі ж про сонце й бурі,
І ще греміли і про те —
Серцями в'ялими з бандури:
Нове завихрено іде!

Усім, як сталь, епоха, люди...
І філософія здаля:
У Дніпрельстані, в Волхобуді
Встає розстріляна земля.

Думки ж іржаві і без соку:
О, бідний, бідний наш народ...
...Такі жалі у них високі,
Такий шляхетний їхній рот.

Та ще журба... Вона велика,
Вона ж роз'ятрює серця!
І от, не захлинуться криком,
Не доридають до кінця.

І хоч сколонули на кригу,
Але пливе у небо зір...
І все читають мудрі книги,
І все начитують псалтир.

Яке прекрасне голосіння!
На всьому бачиш мілизну...
...Від них — ні тиші, ні спасіння,
І навіть спокою від муз.

Але й життя — глухе і куце,
І навіть мука не жива.
І біля шляху революцій
Старі розпродують слова.

У цій комедії тривожній
Незміряна героя роль.
У цій трагедії порожній —
У ролі Гамлета герой!

І тільки стомишся безмірно,
І ти — в замуленому сні.
Невже ж і бубоном і лірно
Хрипіти будуть наші дні?

Але хвилева ця утома
Від них — зализаних заїк:
Що-дня ж і молодістю й громом
Шумить, вітаючи нас, вік.

Хіба замкнеш себе в квадрати?
Хіба зрікаєшся мети?
Ми можем жити і згорати
Вихряним льотом висоти.

Та ще ми знаємо — не марно
Встає на бунт земля оця.
Чому ж спалахують пожаром
І наші нерви і серця?

Хвала, що ринулося п'яно,
Всьому хвала, що льот — вперед.
Летить життя аеропланно
В новий, нечуваний ще рейд!

Григорій Косяченко

Велика могила

Пам'яти Сако й Ванцеті

В далекій країні, де сонця нема —
Від ночи, до ночи — дощі і туман.
Замислене небо — ні краю, ні дна.
Над морем могила, самотня, одна.

Здіймаються птиці над нею що-дня,
Їх суму і крику не можуть обнять,
Ні гори, ні дим обважнілої тьми,
Що вічно витає над краєм німим.

Як море підійме розтерзану грудь,
Вітри над могилою в сурми гудуть...
Я знов повертаюсь в минуле, у дим,
Щоб час проклянуть, що мене породив.

Як хмари, як туча, як молодість та —
У прірву безодну зривались літа.
Пани заходились трудящих убить
І от — збунтували, повстали раби.

Опівночі кинули: — Хлопці, на бій!..
Пішли... не вертались, вже й схід голубів,
І сонця залізного пíняста тінь
Над трупами руки звела золоті.

Кому то відомо, хто перший упав,
Коли продзвеніла шаблюка тупа?
І кров заплескала з важкої груді
Гарячими бризками в трави руді.

Була тоді осінь... Навіщо? Мовчу...
Все 'дно мого крику в пустелі не чуть...
Лягла, щоб зогнити, його голова, —
Десь діти по наймах і жінка — вдова.

Була північ.
Заснуло село.
Принизав метеор його тугу.
Золотисте підводив крило
Молодик над хатами і лугом.

Тихо - тихо,
Ні сліз,
Ні зідхань.
Скільки дум, а неможна сказати!
Тиша ночи залізна, глуха
Увійшла до старенької хати...

Ні, не треба!..
Дітей не буди.
Скажи: батько пішов на роботу...
Вийшов з двору, а місяць рудий
Каламутив застигле болото.

Ти не плач,— може, знов повернусь...
А вона: — Ой, покинув — покинув!..
Клен під вітром покірно зігнувсь...
Скорбна постать схилилась до тину.

Тихо - тихо,
Ні сліз,
Ні зідхань.
Чорні коси розчісує вітер.
В хаті тиша, залізна, глуха.
На соломі — обдурені діти.

Проклинаю і ви прокляніть.
— О кати!
Дожидайте розплати!
Ну, і як же не плакать мені,
Ну, і як же мені не ридати!..

Укинули в яму. Під небом, як дим,—
То ворон кричить і кружляє над ним.
Лягла, щоб зогнити, його голова,
А вдома десь діти і жінка вдова.

У злиднях і нужі зростають вони
За те, що їх батько в могилі зогнив,
Та дарма, що завжди на праці чужій —
За нього до помсти готують ножі.

А ось до могили несуть юнака —
Покраяла череп проклята рука.
Цей дівчину кинув, повстанцем пішов
Заніс у могилу шалену любов.

Велика могила, як сон, як туман,
Чому біля тебе нікого нема?
Один тільки вітер і трави шумлять,
Та зрідка долине гудок корабля.

У досвіта рано рушає у путь,
Де кутає межі світанкова муть
— А може вертається?.. Може іде?.
Нікого у полі, — лиш вітер гуде.

Місяць над калиною
Ніби голубий.
Стала над долиною:
— Що мені робить?!.

...Ні вітрів, ні гомону.
Іхав на коні,
Зорі білі проміні
Кидали до ніг.

— О, моя, заручена,
Тільки не забудь!..
Голову засмучену
Кинула на грудь.

І полинув птицею —
Сколихнувся лан.
А понад пшеницею —
Пилу океан...

І ногами босими
Ходить на степу,
Плачуть очі росами —
Дума, що забув.

До ями кидають цього юнака —
Покраяла череп проклята рука,
А дівчина ждала: — Забув... не іде...
І в найми пішла до лукавих людей.

Порубаним кинули ще не 'дного:
Той батька десь дома покинув свого,
Той матір стару, що нездужа ходить —
Вмирає під тином без хліба й води.

До ями порубаних кинули тих,
У кого ні сестер нема, ні братів.
Людей, що свій труд продавали за хліб,
Хто серцем про злидні одвічно болів.

Ніхто їх не ждав. Отакі-то діла —
Землею засипали в ямі тіла.
Затьмарилось сонце, пішло і нема;
Велику могилу окутав туман.

Здіймаються птиці над нею що-дня,
Їх суму і крику не можуть обнять
Ні гори, ні дим обважнілої тьми,
Що вічно витає над краєм німим.

Прийшла моя осінь і листя в гаю
Укрили, засипали тугу мою.
— Ну, що ж? Хай не першим, — двадцятим умру,
Але за свободу, за пісню і труд!

Київ, 1927 р.

ІВАН ДОРОЖНІЙ

ВЕСНЯНІ ЗОРІ

І

Рано ранечком до зорі, до птиць, пробудився Максим.

Де? Що? Як?

Вороги замкнули партію заложників, вигрузивши з пароплава в довгий-довгий холоднючий пакхавз, драний дах якого не ґарантував утечу, бо навкруги дріт у три ряди, подвійна варта.

І чого тільки не передумалось Максимові? Дивиться, мерзнуть товариші... зігнуті... роздягнуті... мерзнуть, ходячи, тупцюючись на місці.

— Світало б скоріше чи що... такий мороз, добре, що хоч жінок помістили окремо.

Палили на підлозі шмаття цукрового паперу, це від склепу колишнього.

Мріяли:

(Максим, як у сні, переказував).

Перші роки жовтневої революції. Алтай: це далеко, там, де сосни чорнобриві, кучеряві... де степи сумні... де багатії киржацькі, злі, ворожі, люди де холодні та жорстокі.

— Ми трибунальці (так звався загін червоногвардійців, службовців Ревтрибу, суддів, слідчих по окрузі) під керовництвом Петра Астахова займаємо позицію на Демидівській площі, площі Совдепу — до собору, базару, до річки Барнаулки, що впадає в Об, беручи джерело своє від манастирського ставка, поділяючи місто на дві частини: нагірню та центр, до станції алтайських сипучих вулиць.

Ніч... та переходова ніч, якою малюється постать товариша Катрі.

Хто вона? Сестра жалібниця червоногвардійка Пухівна. Василева дочка, нашого Василя трибунальця, що вбили в день повстання білі на розі Сузунської.

Катря на зовнішність — молоде, біляveньке дівча, кремезне, цупке, вперте, завжди бадьоре, веселе.

Пам'ятаю той день повстання білих. Катря, приймаючи участь в штурмі телеграфу, вигукувала: „Друже! Дивись на чиновника на розі рядом з конякою,— це я підкосила голубчика. Здорово? Правда? Друженьку, не витрачай зайвих патронів“.

Згодом, коли доводилося йти в штаб по службі, я вдивлявся в постать старого сивого чиновника, що ніби пишався національним прапором затоптаним у грязюку поруч із конякою.

Була жарота. До мертвої протухлої коняки збиралися тічки собак. Вони лизали кров чиновника, гавкаючи на хмуре чоло. Люди з жахом обходили цю картину. Чиновник скалив зуби.

Катря казала: „Хай, це нічого, наших не дуже то залякаєте. Шкода, ми погано знаємо дисципліну. В першу чергу треба розстрілювати своїх поганців. Товариші Лебединський, Сухов, Козаков, Карев більше балакають, мені це не подобається. Наш брат мало розуміється в словах підчас бою. От під Черепаново молодець Астахов. Без слів, а як погромили фронт. Треба напружити всі зусилля, аби вдержатись та перемогти“.

Катря нагадувала москвичок — робітниць фабрик „Червоний Жовтень“, „Червона Троянда“, „Гужон“.

Там вони всі, як одна, карі очі, русі кучері, погляд волошок. Ніжні, чутливі, витримані, розумні.

Ах, як це трудно в словах передати обличчя людини живої.

Ось Катря стоїть, розстебнутий комір, сорочка червоногвардійця, сорочка зеленоземляного кольору, повні груди, сама рожева. Наремінці шанці, через плечі дві ленти патронів, наган. У руках вінчестер з червоною стрічкою. Дивиться в очі, каже:

— Американська штучка. Люблю. Пачками зарядив і будьмо здорові. Як тобі, друже, не думається, що тебе вб'ють?

— А тобі?

— Очі прозорі, житимеш довго.

— В мене також прозорі очі. На лиху біду будемо партизанами.

Ніч. Ми на правому фланзі біля собору. Балакаємо пошепки. На манастирі сигналізація. То білі подають вістки своїм. Треба обов'язково затримати момент переправи чехів через Барнаулку. Оборонятись скільки сили, щоб червоногвардійці змогли спокійно вивести свої загони. Чи встигнуть без паніки, організовано?

Ми знаємо моменти ентузіязму. Святі моменти. Людина тоді піднімається щаблем вище над тим, що вона є. Людина приймає нову форму, втілює новий рух, силу, міць.

Ентузіязм оволодів нашим правим флангом, тоді коли лівий було знято чехами. Ми почули ворожий голос у себе в тилу, перед світанком:

— Хлопці, нас оточено. Будемо відступати й пробиватися Пушкинською. Не здаваймося, хлопці.

Приблизно так передавали один одному, благословляючи себе на бій.

Перший постріл, о, як тебе назвати? Нове начало, пісня моря. Перший шквал тайфуну на океані. Від тебе кидає людей у морок і вже тоді — це сон, мари у пустелі... божевілля... невідомість... якісь кошмари... якесь верзіння... тупий холодний біль... мука бою.

Встав Максим, насунув капелюшка, застебнув піджачинку і сказав до хлопців:

— Прошу, товариші, кому холодно, можете зі мною вкупі спати, а сам подивився на зорі і почав розбиратися. Вчора пізно ввечері привезено сюди до крутого берега, де горішник сухий та малпуватий, як земля морська, а пакхавз, як незґрабна шаланда стародавня.

— Один день пересидять, поки сповістимо в Ново-Київськ, — чув Максим розпорядження начальства. Радів і уявляв: ідуть про нас далеко вісти, народ передає новини:

— Заложників везуть, будуть розстрілювать і вішать, а вони, більшовики, спокійні, одні сиві вже смугляві, бородаті, дебелі партизани, що бачили страхіття, знають добре вовка, звіра. Другі молоденькі, матерне молочко ще на губах, мовчазні, похмурі, мов барсуки в своїй норі перед нападом.

Мріяв Максим, і зоря за морем видавалася йому слабенькою білявою червоногвардійкою, що глибокі розумні очі, чуле серце, кремезна воля.

Максим розповідав пошепки про себе:

— Я на дачі Морозових. За сім верстов від Барнаулу. Дача панів — лікарня для мене. Рана в ногу не важка. Є надія скоро одужати і перекинутись до лав своїх. Ти, Катре, влаштувала мене в своєї подруги гімназистки Варі, дочки управителя. Вдень, я лежу на горищі, п'ю молоко, а під вечір прогулююсь, за допомогою твоєю по парку. Як це дивно. Я вже втрачав усякий рефлекс до життя, і раптом віджива, починав помічати природу, відчувати кожний подих листу, кожної квітки в оранжерії, які вони всі тендітні, як гімназистка Варя. Коли б Варя не була в оранжерії, вона б напевне не була такою мертвою, штучною, робленою. Коли Варю запитаєш:

— Варю, як ви оцінюєте п о т о ч н и й м о м е н т п е р е в о р о т у?

Вона відповість:

— Ах боже мій, боюся брехати, я не пробачу більшовикам, вони вбили мого нареченого.

— Де? Кого?

— Костю Безсонова, семичариста, художника.

— Так це ж на вулиці, підчас бою

— Так. Костя був командир. У нього така чарівна душа, він так чудово малював, „наш ставок“, „молодість“, „вечірні сутінки“. Ці картини — шедевр. Подумайте, Кості двадцять два роки, він такий молодий, вбити таку людину — це дикунство. Ах, яку чарівну людину знищено. А хто? Хто такі більшовики? Що це за червона гвардія? Вас також підстрелив напевне арештант.

Гімназистки переважно всі сприймали Жовтневу революцію зором Варі. (Це що до глухої провінції Сибіру). Вони несли троянди на труну художників, і в ритмі жалібного маршу вигукували: Ах, яка це була кришталева душа.

Мою резиденцію відвідала Варя.

— Я хочу вас попередити.

— Про що?

— Про вашу долю.

— Як?

— Я знаю, що ви більшовик і Катря більшовичка.

— Чому?

— Катря переправила на фронт до червоних фуру медикаментів. Випадково в купальні я підслухала розмову. То був делегат до міста. Це не чесно, може, але ж я... я... ви повинні залишити наше горище.

Я дивився на Варю, обличчя в неї було бліде, як у засудженого на смерть.

— Ну що ж, бувайте здорові. Сердечна вам подяка за ласку, за все добре, за вашу чутливість, гостинність. Я буду згадувати...

Варя дужче блідла.

— Ах, я забула, пробачте, почекайте до вечора. Я боюсь. В нашому дворі загін добровольців. Вони можуть вас заарештувати. Почекайте до вечора. Ви добрий. Може ще Катрю побачите. Я її люблю, вона гарна як подруга.

Ти, Катре, прийшла над вечір. Було темно, млосно. Ти казала: „Тобі необхідно піти в город, зайти до мамочки (так ми називали товариша Марію), відпочити, перелицюватись і вирушити до нас, полагодивши звязок з запіллям. Я буду в штабі. Нам доведеться надзвичайно важко. Наших хлопців живцем закопують у землю. Насипають в черево пшеницю з гаслом: „Їжте продподаток“. Жах. Середняцька селянська маса ще не розуміє нас. Ми слабі, наші сили розпорошені. Нас думають взяти голодом. Ще раз треба доказати свою твердість у боротьбі“.

Якось у той час було неприємно. Нили кістки, під тягарем важкого передчуття зеленіло в очах, здавалось, що розуміння грузне в багнюку. Так ми й розійшлися в різні сторони.

Сосни, бір, червнева просінь... усмішка літа.
Яке багатство на Алтаї.

Максим розмовляв, про себе переживаючи такий стан, коли людині треба балакати, і вона сама собі, не звертаючи уваги на оточення, згодна розповідати, розповідати й розповідати. До того ж це остання ніч у лагері напередодні до життя заложників. Ніч в пакхавзі, холодному та брудному. Після довгого шляху, пройденого партією полонених від Самари до Тихого океану. Тому такі уламки спогадів, тому окремі Максимові малюнки. Легше сприймати великі події в окремих незначних епізодиках. Полонені були змучені довгою голодовкою, катуванням, режимом білих. Тому кожний член цієї партії чи то був дужий німець славгородських колоній, чи типовий сибірський переселенець з України, чи природний сибірський чолдон, чи центровик з Москви, відчували себе закутими. Слово казалося пошепки. Думка висловлювалась по гурточках в три - п'ять осіб, при чому здебільшого фантастично, малозрозуміло, така природа покалічених людей.

II

В лагері йшли дні, заїжджені, зчуманілі, ніч не ніч, день не день, якийсь норд - ост кумедний і більше нічого. Табір заловжників за дротами, за вартою, за баштами високими, за казармами білих салдатів, волзького народу татарського нагадував поле після бойовиська. Люди лежали покотом — тиф сипняк, ніякого догляду, санітарійного надзору. Вмер чоловік — однесуть його свої... голого покладуть у яму, присиплять трошки землею, щоб другому місце було, і кінець. (Це братська могила). Навіть не напишуть додому до рідних. Ні на чому — немає паперу, атраменту, олівців та й навіщо? Коли й так сліз та горя одбавляй. Ніхто не плаче, не стогне, не жалкує. Остогидло. Натерпілись до краю. Хай думають рідні, що коли - небудь синок чи то батько, а чи брат, онук повернеться додому з далекого краю, як від німців чи від турків. Вороги білі страшніші від німців і турків.

Максима опанував сон. Охоти немає балакати, рухатися. Ніби закований у кайдани. Сам не знає, що робити з собою. Сумно дивитись, сумно ходити, хитаючись під вітром від голодовки. Так заплакав би, а сліз і немає. Висохли. А чого? Обхопив Максим голову руками, як хусткою зав'язав. Ходив, ходив по холодній казармі за ґратами та й ліг мовчки в куточок до дверей, щоб ніхто не бачив, ніхто не заважав думати, читати долю свою на скрижалях доби залізної, пізнавати себе серед нових людей ери нової. І бачить Максим: карцер, набитий народом безвинним, малим і старим, душно, тісно,

катування, варта. Офіцер з білими погонами в смушевій шапці, оксамитовій чумарці, в чудових хромових чоботях вигукує:

— Ну, підходь! Злазь по черзі! Буду шкуру драти, одур більшовицьку вибивати. Ану, хлопці, держіть. І пішли гуляти шомполи по Максимовій спині. Б'є капітан, ріже, спускає кров, вигукує: співай „Боже царя...“, сволота чортова. Їж срам свій насрамлений на долівці, щоб чисто було, злизуй язиком.

Кричить Максим, рибою б'ється, молиться, ледве вдержують п'ятеро вартових — на голові, на руках, на ногах; захлинається кров'ю Максим. Харчить, забувається в непритомі. Пробує офіцер вернути почуття. Б'є шаблюкою по голові, по ногах. Тільки кров смугами, як по воді, підкидається, в бульбах спливає, ллється в калюжу. Тоді салдати кричать: „Пане капітане! Кінець! Вже нічого не чує, одурів“. Салдати тичуть дулі під ніс Максимові, роздягають сорочку, кладуть голим тілом на сніг, на мороз.

— Хай одійде, тоді ще попробуєм. Не прокидається Максим. Пливуть у сибірських заметах сани, сніг і зорі. В санях тепло, сани кошмою обкутані. В санях добрі вороні коні.

— Нічого, Максиме, виїдем, коні не зрадять, коні вивезуть, шепочуть зорі, спускаючись низько-низько, наче питають:

— Тобі хороше, Максиме? — А потім зірка садовить Максима в коляску й підіймає швидко-швидко над верхів'ями гір, над морем.

— Нічого, нічого, ми тебе збережемо, Максиме. Вилікуємо. Травами пахучими, водами цілющими.

І бачить Максим знову давню колишню правду. Сидить він за ґратами на Полтавській два. Вузька камера гірше тюрми. Немає світу, віконця маленькі виходять до муру високого, сірого, божевільного. Немає людей. Пізно привели старого дідуся Романова. Бігає той, причитує:

— Ах сволочі, ах сволочі, що роблять!.. що роблять! Я — старий монархіст. Я імператорові Миколаєві Олександровичу службу служив. А мене за що? Зять? Капітанішко? За образу чести? Ах ти свинячий виродок! Голоштаннику нещасний! Ах ти розбійнику турецький! На старості літ у тюрму, до карцеру? Та мене більшовики й то не саджали. Ах, сволочі, ах, сволочі...

Дідусь Романов повторює безліч разів момент сварки в родині. Без перестанку плюється на стіни, грюкає в двері:

— Варта! варта! Господин начальник! Доложіть генералові Враштелю — не можу я сидіти за ґратами, я старий генерал Романов, зрозумійте мене старого салдата. Варта! Молю, прохаю...

Дідусь захлинається піною, як старий аксакал [1]) Казакстану, що програв на „байга“ [2]) найкращого свого бігуна, а тепер дряпає

[1]) Аксакал — дід.

[2]) Національне свято.

підлогу пальцями, гризе землю, піниться. Романов намагається балакати.

— А ти, молоденький студент, за революцію? Пусте, кинь, діла не буде. Вір мені, старому батькові, старому вовкові. Революцію задавимо. Це гріх, безпутство. Запитайте Вольтера, що той сказав про свободу. Вольтера, розумієте? Свобода — блуд, ось що сказав Вольтер. Ти, молодчику, хіба бачив життя? Знаєш? Розумієш що-небудь? Кожний живе для себе, норовить для себе, грабує для себе, славу прибирає для себе, для себе, для себе, кожний для себе. Собі, своїй родині, хіба це не ясно? Пригадайте Андреєва „Савву". Хіба це не ясно?

Ах, розбійники! Нещасний капітанішко! Що роблять, що роблять! Грабують, ґвалтують . . . Хіба так служать імператорові?!

Ви, студентику, побачите, доживете, згадаєте мої слова. Вас не розстріляють, правда, ні? Ні, не розстріляють. А може, генерал Враштель . . . це в милості. Боже мій, боже мій! Що робиться, що робиться, яка трусанина! Свої своїх. Як по писанію. Ах, студентику, студентику. . .

Максим не спить, кладе рубчики на стіні, поклав уже багато. Послав листа до студентів, чекає на поруки, на волю, а їх немає. Невже Романов не передав?

Максима допитував генерал. Дізнавався:

— Хто видає газети? Хто в комітеті допомоги? Хто керує видавництвом? — Улесливий генерал Максима чайком напував, у крісло м'яке садовив, книжку Дидерікса „Останні дні" переглядати давав, до плеча молодого рукою кістлявою доторкувався.

— Ви не бійтесь, пане. Моє слово святе. Скажу — і на мотузочку. Скажу — і поставлять до муру. Ви чого їздили до Спаську? Гроші возили в тюрму? Продукти возили? Чому вас вчать в університеті? Зривати рельси? Грабувати потяги? Експропріяції робити? „Народню волю", „терористів" вчать? Таку історію вам викладають?

Та не дуже лякливий Максим, не дуже-то вчився здавати позицію. Лисом, вивіркою прикидається:

— Пане генерале, вірю вашому слову. Знаю силу вашу, благородність. А тільки в політиці я нічого не відаю. Не знаю, за що заарештовано. Допитайте студентів, запитайте ректора, політика не для студентства. — І б'є кулаком генерал по обличчю Максима.

— Так-то? Ось тобі, падло чортове! Відвезти, посадити! Хай пам'ятає своє студентство.

В камері не спить Максим. Чекає на волю, на поруки, а волі немає. Поруки не приходять. Прибавилось рубців на стіні та на спині ще більше. Тверда воля у Максима, міцна віра. Мутні сни переснились. Максим над Москвою. Катря й Лена на конях приїхали, як лицарі ордену „Весняні Зорі". На свято Жовтневої революції.

А тільки річка Москва мутна, мутна, і люди не дуже веселі. Про війну балакають, турбуються. А Катря на трибуні вигукує: — Хай живе Жовтнева революція! — Дивиться Максим, пригадує, пізнає, всміхається. Немов каже: — Гой-го, гой-го! І раптом до нього Катря хусткою: Сюди до нас, до трибуни. Запишемо тебе на слово.

А потім ходить Максим по Москві. Зима, якісь дивовижні казкові сталеві ластівки-смугляночки припадають на серце. Припадуть, крильцями поб'ють, поб'ють, ніжно-ніжно жаліючи, і перелетять до кремльовського бульвару. Максим іде на бульвар, вдивляється в сині шапки берези та клену. Як би зрозуміти? Довго-довго стоїть, мислить, аж поки дітвора набіжить з санками.

— Дядьку, дорогу, сторониться! — Тоді Максим повертається до храму „Христа-Спасителя“. На високі мармурові плити-скрижалі. Тут Москва на долоні. Ліворуч фабрики, заводи, палаци праці, праворуч манастирі, церкви. Дивиться Максим — радіє. А ластівки до серця, як весельцем по Дніпрі:

Хлюп, хлюп, хлюп, хлюп . . .

В голові туманіють степи, далечінь. Це коли на Володимирській гірці вдивляєтесь потойбіч Дніпра, або на дзвонарні Київської лаври дивуєтесь краєвидом. Щось чарівне, містичне. Подібне на панораму „Голгофа“.

Хто той художник? Як багато він затрачував енергії . . . Дивно.

В голові — Дніпро. Блакитне небо, сріблясті рибочки на хвилях.

Світлячки горять, горять вогнем надвечірнім.

Москва — Дніпро.

Тумани — зорі.

Думає Максим про ці слова. Йде по Арбатському бульвару, вдивляється в повідь людства.

Куди воно біжить? Силкується один другого перегнати. Заволодіти землею й повітрям.

І тоді всміхається Максимові Микола Гоголь. Він, сидячи в кріслі за обідом в Україні, нервово плутає слова: вивчати граматику доводиться, студіювати вкраїнську мову, читати „Вісти“, „Правду“. Гоголь кладе на коліна „Правду“, голосно кричить: „Максиме, рятуй“.

І пливуть хмари над головою низько-низько, хмари — шмаття. Максим повертається до Кремльовського бульвару, шукає ластівок, дітей, тепла. Жаль, нема нічого над Москвою. Тільки сніг таємний, хворий туберкульозний сніг вкриває голову Максимову, женучи в Нову Баварію, замовлюючи пива, обриваючи акорд.

* * *

Мутні, важкі сни. Сниться — не здійсниться, думає Максим. Так би й крикнув до своїх: „Витягайте, бо загину! — І раптом одного

разу: — Максиме виходь! До канцелярії. Підписка — поруки. Гой-го, гой-го, на волю! Гой-го, гой-го, на волю! За цією картиною сонце, воно як засмажена рибка після голодовки. Як шматочок манжурського сухаря в полоні.

Приємне - необхідне.

Правда, землі ще важче... Мрії тонуть сизим селезнем в стихійній невідомості. Темні, як важкі галюцінації Максимові, що не покидають роз'ятреного хворого мозку. Максим ніби читає „Правду“ „Пам'яти товариша та друга“...

„Передчасна смерть вирвала з наших лав ще одного товариша, стійкого революціонера, члена ВКП(б) тов. Катрю Пухівну. В горожанську війну Катря приймала участь в партизанстві і героїчній боротьбі проти Колчака. Чотири рази поранена, взята в полон заложницею, відвезена в потязі смерти на далекий схід. Катря пережила середньовічні тортури в застінках отамана Семенова“. В очах Максима стрибають літери. Маленькими темрявенькими плазкими чортенятками. Вони викручуються один перед другим, закручують хвостики, грають у довгої лози, падаючи, перевертаючись, скалять гнилі зуби, вистромлюють довгі язики, прижмурюють закислі очі, чухаючись, як маленька затягана в подертій червоненькій заялозеній сукні хінська малпочка, що вигукує:

— Хо - шібака хо! — А в голові? В голові музика оркестру, парад війська, тиждень оборони. Залізні шереги комунарів, гасло: „стійко, крицево, рішуче“. Натовпи людей на площі. Мітинг. Піднімаються ескадриллі в повітрі з написом в кожного літака на грудях: „Катря“, „Катря“, „Катря“. Ескадрилля літає в Максимовій крові. Заполонює серце. Бере в блакитну височінь напис, кладучи на грудях: „Катря“. Максим дивиться з височини на республіку, бачить мільйони трудящих з такими ж написами „Катря“. Чує — Революція переможе!

* * *

Знайшов Максима Никін Шулєпов, матрос балтфлоту, в присінках, у куточку. Прислухався, придивився, підпираючись ціпком, як міг, переніс на вільне місце, на „нари“. І мов дав баклажана солоного: — Лежи! В гарячці, сердешний. Може, пройде хворість. Переживеш. Доглядав за мною, тепер і я догляну. Не загублю. Проклятий полон! — Никін Шулєпов знав Максима давно. Він бував з ним у боях на Алтаї, воював з отаманом Аненком, бив чехів, працював у запіллі, бував по пересильних тюрмах, „центральних пересилках“. Жив душа в душу з Максимом. Матрос Шулєпов зросту на сім футів, збитий з морської гальки та бетону, любив як брата Максима. Доглядав за ним, поки пройде криза. А Максимові байдуже. Він ніби в Харкові на Сумській, закупивши троянд в оранжереї, взявши візника, наказує:

— Прямо до церкви святого Петра, в родильний будинок Окрздраввідділу. — В уяві крутяться вулиці, вигукують плакати: — „Оборона Харкова“, „Останні події в Хіні“. Радіо. Радіо. Перегукуються хлопчики - газетярі, стрибаючи з підніжка на підніжок рожевих автобусів.

Кінець світовій революції. Наші в Деркачах. Підхоплює безпритульний, прохаючи спокійно і методично: — Дядечку, дай копієчку, дай п'ятачок. — По дорозі Максимові зустрічаються думи. Перша з гострим довгим носом, як у шолудивої шкапи - повії на Катеринославській вулиці, обдрипанки дешевої, пропащої. Вона гундосить: — „Справді кінець, катастрофа неминуча. Як тільки Польща піде війною на Радянську Україну, озброєна технікою Англії та Америки, нам загибель. Селянству не до перспектив світової революції. Нашому дядькові не до соціялізму. Катастрофа, катастрофа. Бий жидів, спасай Росію“. — Друга поважна гранд - леді в окулярах з портфелем: — „А хіба класова боротьба повинна закінчуватись в перше десятиріччя? А хіба куці соціялісти були коли - небудь на ділі за Жовтневу революцію? А хіба пролетаріят так таки слабий? Не звязаний спільним інтересом з масою селянства?“

Останні події в Хіні. Радіо. Радіо. Обминають Максима автомобілі, візники, і несподівано Максим зупиняється біля сірого будинку. Ґанок, черга - „хвіст“, охматдитовський „хв'ст“. Максим довго переглядає відвідувачів, мов у дикому первісному лісі читає заклинання:

— Коли вже ми доживемо до того, що не буде черги, тяганини, бюрократизму? Навіть бюрократизму охматдитовського? Коли ми хоч трохи досягнемо нової соціялістичної культури? — Сходить по драбині няня, держучи пакуночок живої дитинки. За нею завженвідділом зоряного райпаркому. Смуглява, проста ткачиха колишня. Максим обережно садовить своїх приятелів, наказує: просто додому. Пахне материним молоком і медом. Приємно, тепло, радісно. І в шумі городських вулиць Максим бачить образ Катрі. Подвійний образ.

— Ну - ну, знайшов, таки приємно зустрічати вірних друзів, ах, як приємно зустрічатись...

І обгортали Максима чудової краси дівочі руки - крила й несли в краї одвічного світу гармонії, де зливаються дзвони, шуми, глухі передбурунні громи. Було ніби сніжно, зоряно.

III

Максим одужував в першому владивостоцькому кріпосному шпиталі на Руському острові. Він ставав на ноги, відчував радість свого одужання, бачив весняні зорі й давав слово знайти товаришів.

Йому, вже свідомому, здавалось, що його ноги — довгі - довгі ходулі, черево бульбате, чудне, величезне, як у крокодила. Руки — батоги з клоччя, голова — манюпусінька, рябенька, як у жабенятки. Сестра жалібниця, що по режиму приносила ліки, їжу, що - дня допомагала Максимові перевертатись, вставати, пити, їсти, балакати.

— Ну, як почувається? Скоро одужаєте, ходити скоро будете до моря? Лазити по горах будете? У нас на Руському острові фортеця є стародавня. Підемо вкупі дивитися?

Максим у відповідь за ласку розповідав сестрі довгими вечорами про свої революційні пригоди, своє життя:

— Наш состав завезли в заулок. Це „Егершельд“ — казав матрос Шулєпов, друг мій. Я бував тут в п'ятих роках. Дещо пам'ятаю. Тепер нам каюк. Хіба грузчики дізнають. Ті допоможуть. То наші. І правда — грузчики дізналися. Через представників своїх вони передавали нам хліб та рибу. Хто знає, що робить хліб голодному, той повірить, що наших з ешелону багатенько померло в перший день. Пооб'їдалися.

— Товариші, ми привеземо ще хліба, ми дамо риби, це робить союз грузчиків.

Не дивлячись на злидні, втому, фізичну втому, що межується із смертю, ми раділи. Нарешті допомога. От робочі розуміють, вони рідні, відчувають наш біль. Але ж патруль зменшив щирість наших друзів:

— Передавайте по начальству. Питайте дозволу начальства.

* * *

Нас підзвезли до пароплаву „Ельдорадо“. Де ви, мої друзі, свідки тих часів? Де бойові орли боїв далеких? Вартові нас грузили, хвилюючись, нервуючи, неуважно виганяючи нас вагон за вагоном. Наша черга надійшла над вечір. Веде варта чітко, точно. Дошки, трап, шаланда, трап, а далі — трюм.

Ми знали, що везуть нас в Новокиївськ, про це казав нам капітан Орлов, наш начальник, суддя, найвища влада. Морем недалеко — підказував Шулєпов. Ще трошечки потерпіти, а там кінець. Чудесне буде море.

Було це в бурю. Сичали морські хвилі. Плювався „Ельдорадо“, гвалтувались „ході“ сусідньої шаланди — гала, гала, гала, гала.

Бились „склянки“. Ми, затуркані, прибиті, тюпачили на місці в своєму трюмі, вдивляючись на хвилі крізь бортові шибки.

— Максиме! — гукав мене Шулєпов. — А йди сюди, дивись нашу сусідку. Крізь втому, сон я, ніби кролик, придивлявся до гурту й бачив Катрю більшовичку. Вона спокійно, наче скрашувала всіх, казала: — Ми дуже раді, про тебе зараз дізналися.

А тут — море.

Хвилювання, радість. Я бачив Катрю, як весняну повідь. Радий був читати заклинання морю, людям, благословляти майбутнє, добу нову, як образ Катрі. Мені казали: — Дивись, там острів, туманіє берег, а ми під регіт вітру в невідомий путь. Чи повернемось коли? Чи побачимось іще раз? Втрьох на палубі, чи почуємо пісень морських? Океан сердитий, дивись, як котить хвилі. Дивись, як він їх рве.

Дивись, як дуже б'ється, піниться, лютує. Неначе багатир, що за Дніпром. Розкидаючи вогонь, смолу, кострицю, розганяє ворога. Дивись, це дійсно океан, могутня сила. Я губився в натовпі картин, бачив очі глибокі, карі, виразні, кучері русяві. Піски алтайські, дюни, піски — як море. І несподівано Катрю з червоним прапором на чолі загону.

Ми будемо битися в останнім бою. Не здамося ми, непереможні духом. Мені дрижали ноги, я хилився, падав. Мене спускало, як у шахту з вітерцем. Вгору, вниз, вгору, вгору. Носило, як по штреку. Було моторошно, холодно, незрозуміло.— Так лютувала буря 19 року. Максим про свої революційні заслуги знав дуже мало. Він допитувався сестри: — Скажіть, хіба це героїзм, коли я сам нічого не зробив? Завжди в масі, під керовництвом других, навіть партизанство так проходило. Уявіть подію. Повстання селян повітового містечка. Наша допомога в чому? Вчасно прибути, зробити декілька пострілів. Займи патрулів, захопи центральні будинки й спокійно дивись на варту, як розлютоване селянство на площі розриває на шмаття міського голову Фрея. Як група жінок гонить у білизні запасного офіцера по вулиці. Гонить кочергами, вилами, макогонами. Як той же офіцер, знесилений, стріляє сам себе, або як побожні селяни виводять за містечко на глинища свого повітового мітрополіта за те, що благословляв загони білих на страту селян. Ну, який тут героїзм у морі, коли ти краплиночка стихії?

Сестра жмурила очі, дивилась скоса на свої дебелі руки, червоніючи відповідала: — Щасливі такі люди. Скільки світу доводится бачити. Вони все ж таки герої. А от я покоївка, крім хворих, нічого ще ніколи не бачила. Краще самому хворіти, ніж мати справу з хворими. Доглядати хворих. Правда?

Жалібниця цідила слова крізь зуби, розтягаючи кожне на певну дистанцію так, щоб можна було після кожної павзи взяти Максима за руку. Вона в таємниці дівочого серця давно полюбила хворого Максима за якусь рисочку поріднену, близьку, дорогу їй. Та й Максим не даром завжди радий бачити її. Охоче розповідає свої таємні думи і охоче що-раночку чекає, коли вона приходить з віником та щіткою. Це така приємність для Максима балакати, розуміти себе. Підчас одужання, за перші три тижні Максим з великими труднощами став розуміти оточення, бачити своє місце, бачити свій осе-

рідко, знати, що є хворі, що, крім сестри жалібниці, є лікарі, навіть головний лікар, що раз на тиждень обходить хворих.— Ну як почуваєте себе, що болить? (А Максим відповідає).

— Болить спина в кістякові.

— Дуже болить?

— Дуже, не можу встати. Ходити. Не можу спокійно спати.

Головний лікар стукає по спині Максима сокиркою. Дивиться межі очі, всміхається. Мурчить, біжучи до другого ліжка.— Ну, якби це текло з вашого кістяка, щоб кістяк гнив, тоді б можливо було лікувати, а так нічого, приймайте миш'як. У вас недокровність.

— Бодай ви не діждали. Бодай у вас потекло,— думає Максим. Також всміхається гірко-гірко, крізь сльози.

* * *

Максим сплющував очі. Йому бажалося піти на башту. Бути далеко в морі. Слухати мелодію приливу, що, б'ючись об мармурову скелю, нагадує тугу бакланів. Розбій велетенських нерп, що заполонили береги фарватеру, що на своїх чарівних вельботах вночі роблять жахливий нечуваний напад штурмом на скелі. Чайки тужать, ховаючись в темряві, шукаючи невідомого пристановища. А зорі весняні спускаються низько до моря, до океану, полощуться. Спускають сріблясті човники, вигукують до Максима:

— Ми заколисаємо тебе! Погуляємо вкупі. Випливай до нас на своєму весельці! Сідай до нашого човника.— Максим похожає між красунями весняними, море вщухає. Океан зачарований слухає музику зоряну, океан стає навколюшки, як велетенський звір, простягає свої довжелезні лапи також до зірок і, коли лапи не дістають за башту, він сердиться, скалить зуби, рикає мов леопард, а води змінюють штіль на бурю, зорі зникають, ховаючись в безодню. Максим губить човника, схоплений хвилею, втопає...— Рятуйте! рятуйте!— вибивається останній подих Максима.

— Що таке? Що таке? Просніться. Попийте водички, підведіться,— шепоче сестра турбуючись.— Хорони боже, що вам наснилося?

Максимові гірко й радісно.

Це проходила остання криза в шумінні моря, в бурю, в штормі.

IV

Дув норд-ост. Крига, як утоплена, синіла, здувалася в бухті. Мутна стихія замикалася в смуглявім обрію, в далекому незрозумілому, чарівному, холодному. Крига востаннє піднімалася навдибки, ніби прощаючись, чекала на свій кінець, коли кипінь морська ударить могутнім шумовінням. Понесе уламки крижані у вічну безкінечність.

Дув норд-ост, і Максим рушав через бухту Золотий Ріг із шпиталю до міста, доганяти товаришів, зустрічати друзів. Босий, він перестрибував крижані прогавини, що розливалися хвилями, підпираючись ціпком, звіряв крижану стихію. Чи не провалиться? Чи не піддурить? Одягнутий в теплу американську, кольору хаки, піджачину від комітету допомоги полоненим комуністам, він вороже дивився на подих японських крейсерів, що поринали в димовій завісі. Обходячи нещодавно „Ельдорадо“ запитував себе, кого доведеться побачити? Згадував, коли Никін та Катря сповістили листівкою:

— Від'їжджаємо в Москву, тиснемо руку, сподіваємось зустрічи на рідних берегах.— Максимові все перекрутилось. Перед ним тепер стояли товариші в дієвих особах, не знаючи прізвищ. Максим угадував їх по зросту, по говірці, по руху.

Ось товариш Лебедьов. Маленький руденький чоловічок, говорить промову на братській могилі дзвінко, лунко:

— Ми клянемося, браття, що не підемо шляхом наших ворогів.

— Не понесемо сліпої помсти.

Хиляться прапори в жалобі, ллється сумна пісня, присягають товариші, вирушаючи в далеку дорогу, де свобода й боротьба.

Ллється сумна пісня в сльозах присутніх.

Старий генерал Б., начальник лагеря, сива пом'ята людина, стара військова шкапа, стоїть ідолом, знявши картуза, плачучи — також стверджуючи присягу.

— Ми клянемося, товариші, що не віддамо здобутків Жовтневої революції, куплених ціною нашої крови. Ми — переможці.

Максим, ідучи по пристані, обминав американські будівлі, пакхаузи, пероблені в клуби військові, вслухаючись в музику інтервентів, прямував до штабу військового начальника, до управління. Він ішов до армії. На тлі руїни після від'їзду чехів треба було захищати республіку від гвалтування японського імперіялізму.

А коли Максим одержав призначення за комісара в перший владивостоцький революційний загін на Руському острові (бувший 33 сибірський полк), норд-ост розносив крижану стихію.

Йшов 1920 рік і Максимові всміхалися весняні зорі.

О. ЛАН

БУДІВНИКИ

Ми снуємо по стінах, по карнизах —
В промінні сонця — біла комашня.
І наш палац росте з глухого низу
І могутнішає що-дня.

Що-далі вгору — ширше видноколо
І прозоріша млиста далечінь.
Хто ж змусить нас ізнов зійти додолу —
В одвічну тінь?

Кому не хочеться, щоб ми звели покрівлю?
Хто жде — не діждеться, коли ми впадемо?
— Гей, обережніше! Подалі від будівлі!
Бо тім'я пробʼємо!

Київ — 1927

ДЖІМ ТЮЛІ

ЖЕБРАКИ ЖИТТЯ [1])

Розділ V

КАЗКА ФІЛІПІНСЬКИХ ОСТРОВІВ

Четверо подорожніх покинуло поштовий потяг на Кедрових Порогах. Білль та я їхали далі до Буні з одноруким. Ми мали трохи грошей, купили їжи й перечекали на босяцькому становищу до вечора, а тоді скочили на товаровий потяг, що йшов на захід.

Бригада бачила, як ми залізли в порожній вагон, коли потяг залишав станцію, але не займала нас. Доки потяг повільно розганявся по шляхах, ми гарненько розташувалися, щоб з комфортом подорожувати сто сорок миль до Омаги.

Миль з десять ми їхали високим віадуком [2]), що перекинувся через величезну прірву. Стоячи в дверях вагону, ми стежили, як дим з локомотива кучерявився чорними хмарами понад зеленими деревами, що нагадували кущі на днищу каньйону [3]). Гнані вітром, дерева ходили, як хвилі зеленого океану.

Потяг спинився на західньому кінці віадуку. Бригада увійшла до товарового вагону й спробувала одержати від нас гроші за проїзд.

— Платіть або злізайте з потяга,— глузував кондуктор.

— Ми нічого не маємо,— казав однорукий.— Крім того, хіба ви, хлопці, не одержуєте платні від залізниці? Нащо вам трамповські копійки забірати?

— Ну-ну, не базікай там. Ми не возимо худоби,— відповів тормазний.

Ми розуміли, що бійка до добра не доведе, бо бригада була узброєна. Довелось вилазити з потяга.

Кондуктор, сподіваючись одержати від нас хоч що-небудь, сказав:

---

[1]) Див. „Гарт", № 2 — 3 і 4 — 5.

[2]) Шляхопровод.

[3]) Гірська розщелина.

— Ей, хлопці, ми дамо вам проїхати за долар з рила. Три долари — це ж дрібниця.

— Ні, — відповів Білль, — я б не дав вам і сента, хоч би ви мене оцінили дешевше, як лист. Це проти моїх принципів.

— Ну, а ти, Рудий? — спитав тормазний.

— А ти не знаєш, що папа римський сказав кардиналові? — спитав я у відповідь.

— Ні, а що?

— Щоб ішов під три чорти!

Гонитва бригади за бродяжницьким багацтвом скінчилась на цьому. Тормазний витяг револьвера й чатував, а решта розійшлася по своїх місцях. Потяг зтиха посунув далі, а ми здалеку стежили, як він ступнево зникав.

Ми подались до куреня в кінці віадука; біля дверей сидів чоловік і стругав зелену гілку. На вигляд йому можна було дати тридцять три роки, він мав м'яке обличчя, чорні очі, плоский ніс. Його військовий капелюх весело збився на бекір. Розстьобнута сорочка викривала татуїровку на грудях — американський прапор.

— Як далеко звідси назад до Буні? — спитав Білль.

Чоловік одірвався від свого стругання й відповів стримано:

— Миль з десять.

— А як далеко до міста на другому боці? — втрутився однорукий.

— Буде з двадцять до зупинки потяга.

— Що ж, — сказав Білль, — гайда через міст до Буні.

— Цього ви, братішки, не зробите. На те я й сижу тут, щоб не пускати нікого на міст. Потяг тут якось заскочив одного бідолаху на середині й жбурнув його вниз на ті дерева, як дохлу пташку, — сказав оздоблений флагом чоловік і стругав собі далі.

Ми стояли з хвилину мовчки, а він знов казав, дивлячись угору:

— Вночі тут проходить потяг і ви зможете на ньому їхати далі. Це м'ясний товаровий, а йде хутко, як поштовий. Всі вагони запломбовано. Краще вам тут зачекати, а то довелося б жарить пішки п'ять миль через міст, щоб скочити на потяг, що йде до Буні, а звідти ще їхати десять, а то й дванадцять миль.

Нетрудно було бачити, що чоловікові дошкуляла самотність.

Сонце зникло й небо тмяно сивіло. Потім криваво-червона хмара креска з'явилась на обрії, а сірі хмари, мов цементні замки з баштами, сперлись на неї. Жовті хмари кублились над баштами, немов величезні мотилі, що не могли знайти куща на спочинок.

Скоро все стало вишневе, згодом багряне, а там пурпуровочорне. Нарешті, темні тіни поплазували через землю, і всі кольори перетворились у тмяну синяву, що крізь неї сяяли зорі. Зачарований видовищем, я мовчки дивився, в той час, як решта втрьох

вели розмову про всякі дрібниці. Долі в деревах перегукувалися сичі. Звідкись — дуже здалеку — доносилось гавкання пса.

— Ці ночі нагадують мені Філіпіни, — сказав вартовий.

— А ти бував на островах? Зацікавився однорукий.

— Ще б пак! Аж три роки.

— Тю! Так і я ж так само...

— Там ти й руку стратив?

— Еге ж, але не за мою країну, лише за дівчину.

Ніхто не втручався в розмову, і однорукий босяк казав далі:

— В цій країні й дівчини підходящої для парубка не знайдеться. Всі вони квочки. Ота дівчина була частково з племені баґобо, частково філіпінка, та ще й напівкитаянка. Для нашого брата вона була краще яєшні з шинкою. Вона належала до местізос, це плем'я — лихварі острова.

Вартовий кивнув головою в підтвердження.

— Ця дівчинка була корольок, та й тільки, — продовжував однорукий, — і я мало не дурів за нею. Батько в неї був китайоза, утримував ігорний притон. Вона мене теж кохала, і — хай йому — як вона вміла кохати! Ій було заледви шістнадцять, бо в тій країні жінки хутко стигнуть. Родичі її матері були баґоби. Местізос ніколи не б'ються, вони надто заняті своїми прибутками, щоб мати час на бійку. Але баґоби — народ бойовий, вони їздять верхи, як індійці і завжди мають при собі списи підчас бійки. Вони рік-річно доглядають свої коні й люблять їх, як араби.

Одного дня батько дав цій дівчинці десять доларів. Вона накупила цукру, служниці назбирали для неї в лісі чимало ґуами, кухар наварив конфітур, і вона посилала служниць торгувати солодощами в роздріб. Таким чином вона заробила чималенько грошей, а тоді почала торгувати клейнодами. Свої перли й діяманти вона переховувала в сейфі. Вона шахрувала, як гріх. Я почував себе найбагатшим у світі, коли вона подарувала мені чотири діяманти. Оце так вміла заробляти — і уявіть собі — їй заледве було шістнадцять. Ти знаєш, де річка Діґа? — звернувся оповідач до вартового.

Той мугикнув „еге ж" і, набивши свою люльку, запалив її.

— Ну, так от це було в містечку, що звалося Вера. Місцевість довкола чортівськи хороша! Жінки там їздять верхи, як чоловіки, і ви б мали бачити, як шмалила моя черняменька! Я ще маю думку колись повернутись туди, хоч може тепер вона груба й бридка. Я знаю, що й я такий, але колись я був инакший.

Батько хотів післати її до Еспанії в науку, бо багато з них вчиться там усюди по школах. Та вони все повертають до старого життя, зовсім, як індійці. Це так само, як і з нами, хоч всі люди довкола бажали б, щоб ми любили працю. Та я її не дуже-то полюбляю.

Моя дівчина мала брата, попа й геманського задаваку. Старий теж був християнином замолоду, але потім навернувся до китайської віри знов. Чимало їхніх приймає християнство, доки не зароблять купу грошей.

Ну, так от старий поганець щось там підозрівав, що я кручу з його дівчиною, і одного разу він влаштував великий обід на новий рік. Це там у лютім, і вони святкують аж тиждень і смажать свиней і всяке таке.

Я обпився якогось зеленого питва, що вишибло б дух навіть з мула. Отже вони покликали старого китайського лікаря, той мені наговорив ка - зна чого, і міряв мені температуру на переніссю. А потім хтось саданув мене в голову, і купа п'яних китайоз та креолів почала мене молотити. Вони загнали мене у куток, і я мав битись, як Мік на Донібрукському ярмарку [1]). Моя дівчинка верещала й намагалась пробитись до мене, але ходя весь час відштовхував її. Другий китаєць кинувся на мене з кривим ножем, та я схопив стуло й жбурнув у нього. Він все - таки продерся до мене, але я знов перехопив його, стукнув макушкою в підлогу, і він закрутився дзиґою. Щойно я справився ще з парою, як нові китайози обсіли мене. Тут мені був би й капут, та я встиг ще визволити праву руку й саданути якогось креола, а другий в ту ж мить, як відчікне мені її довгим кривим ножем! Кров так і шкварила, моя дівчина видерлася й побігла до мене, китайці знов схопили її, а старий її батько стояв ззаду й гукав, щоб мене не забивали, бо це йому наробить клопоту.

Я вже думав, що тут мені й капут, та старий доктор спинив мені кров, а я заснув, як дитина, після всього цього.

Через чотири місяці мав бути кінець моїй трьохрічній службі в армії, та кінець руці вже був. Отже, мене одвезли на транспорті назад до Фріско. Ході кудись завезли моє дівчатко, бо я її з часу бійки більше не бачив.

Він спинився, посіпав свого порожнього рукава й резюмував:

— Я ледве викрутився з гавптвахти, але капітан був не злий хлопець. і думаю, він вважав, що втрата руки — це була достотна кара після того, як я ще загубив таку гарну дівчину. Капітан добре розумівся на жіночому тілі, отже він не дуже до мене присікався. Все одно, я ще доберусь мабуть до Фріско й звідти подамся через море й подивлюсь, що там і як.

— Мабуть вона справді була корольком,— зауважив вартовий.— Я мав гарненький пустячок у Маніллі, і часто думаю за неї. В мене тепер жінка й троє пацанків у Буні, та грім мене побий — бажав би я тепер бути парубком знов. Хай йому пек з тим родинним життям.

---

[1]) Леґендарний ірляндець, паливода.

Жовтий м'ясний потяг прогуркотів через віадук, ніби гнав продукти для голодної армії. Всі четверо встали.

— Цей потяг йтиме п'ятдесят миль без зупинки,— сказав вартовий.— Як вам тут пощастить сісти, то на цю просторінь ви вже напевно забезпечені.

Хтось майнув ліхтарем з тендера й зник. З кваплливим „бувайте" до вартового й „щасти вам" у відповідь ми вмостились на потяг.

Розділ VI

ХРЕСТИНИ У РІЧЦІ

Ми досягли Омаги на світанку. Однорукий їхав далі до Сан-Франціско, прагнучи добратись до Філіпінських островів, де жила жінка його мрій. Ми з ним посиділи, доки він дістався на товаровий потяг Юніон Пасіфік, що йшов на захід.

Думка трампа обертається хутко — я і Білль раптом ухвалили їхати до Ст.-Луї. Якийсь подорожній бродяга в Омазі оповів нам, що на жнивах біля Ст.-Луї платня висока. Звичайно, нам хотілося платні, хоч ми не дуже дбали за роботу.

Швидкий гін поштового потягу — і ми всі втрьох опинились на греблі коло маленького містечка по полудні другого дня, тоб-то в неділю.

Юрба негрів розташувалася півколом біля річки й співала псалми. Мурин-піп з грубим черевом, хромою ногою та головою-кулею стояв на березі Місісіпі; очі всіх було звернуто на річку. Він тримав в обох руках книгу релігійних співів і одбивав нею такт. Руки його, спускаючись долі, зачіпляли важкий ланцюжок од годинника, що на ньому теліпалося два великих талісмани, прикріплені до кінців мідяної підкови [1]).

Коли ми в товаристві зустріненого нами босяка наблизились до зборища, слова пісні стали яснішими:

О, та радість, що мить заповнює,
О, те щастя, що я встиг знайти,
Так вже більше мене не затримуй —

і тоді, громовими голосами, під акомпанімент диких рухів —

Кинь же пута і дай ме-н-і йт-и-и-и!

За цим були вигуки й плескання рук, і строфи иншої пісні —

О, це старих часів віра,
О, це старих часів віра,
О, це старих часів віра,
І досить добра для мене.

---

1) Християнство американських муринів, незалежно од сект, повне поганських забобонів; церемонію хрещення Тюлі описує надзвичайно точно.

Вона була добра для старої мамаші,
Вона була добра для старої мамаші.
Вона була добра для старого папаші
І досить добра для мене.
В ній піддасться баптист методистові,
В ній піддасться баптист методистові,
В ній піддасться баптист методистові
Й вона досить добра для мене.

Наприкінці пісні принесли два мотузи й прив'язали їх до свай у пристані. Неґр скочив у жовту річку, одійшов футів на двадцять і прикріпив другі кінці мотузів до двох жердок, що показували рівень води. Коли він скінчив, мотузи натягнули на пару футів понад поверхнею води.

Піп поклав свою камезольку на березі, а сам схопив мотузи темними грубими руками й занурився у річку. Ноги йому посковзнулися на дні, вода перекочувалася через голову й мотузи од цього гойдалися й хилились. Він намагався винирнути, а його парафія голосно співала:

Чи зустрінемось в бухті з братами,
Як скінчиться наш буряний шлях,
Де святий Петро буде з нами
На небесних святих берегах?
Чи зустрінем Христа, свого спаса,
Як він прийде за стадом своїм
І ним обрана чорная раса
Стане поруч з престолом святим?

При цих словах піп знайшов точку опори й рухом руки закликав одного з вірних, щоб ішов за ним. Нарешті дійшов він до кінця мотуза й став спиною до річки, обличчям до юрби. Один за одним члени парафії влазили в річку й залишалися під водою, доки збори співали й гукали на березі.

В юрбі був безвірник, що сміявся з членів своєї раси. Одна стара жінка після свого зануріння видряпалася на берег і гукала:

— Я вмилася в крові ягняти! Я чиста!

— Може ти й чиста, сестро,— сказав безвірник,— але навряд чи ти гігієнічна.

Але, не звертаючи уваги на глузування, стара вигукувала:

О, о, господь віддав мені весь світ незнаний,
Завтра він дасть мені небо й усі моря й океани,
Й бойові кораблі, злотом вщерть навантажені,
Попливуть до перлових брам,
Ми старі і безсилі, та радістю вражені,
Що чекати недовго вже нам!

— Йдіть сюди, грішники! Сюди, грішники! Господь купіль ваша — гукала вона далі.

— Хай би хтось із цих грішників краще вимив стінки тої купелі, а то вони страшенно брудні,— сміявся безвірник.

Жінка почала співати, піп підхопив слова:

Біліше за сніг, так, біліше за сніг,
Тепер мене вимий — я буду біліше за сніг..

— Ого, це ж до біса довго доведеться їх мити, щоб вони стали біліше за сніг,— реготався Білль.

Чим довше вони співали, тим більш істеричними ставали вони. Деякі намагалися полетіти з землі, як величезні чорні круки з розпістертими крилами. Вони падали й котилися по землі. Стара жінка з жовтими зубами відмовилася лізти у воду, бо там, казала вона, надто холодно.

— Господь не знає холоду ні жару! — кричав піп.

— А я знаю й не хочу здохнути з холоду,— відповідала вона; — я ще не підготовувалася до зустрічи з богом.

Сонце схилилось далеко на захід раніш, ніж всі ці чорні діти окунулися в жовту воду. Піп, спочений од намагань тримати істеричних фанатиків у річці, оглядав стомленими очима позосталих. Залишалося сім тих, що не пройшли церемонії. Ще двоє влізло в річку до попа, а решта на березі все також ревно співала.

Камезолька попа лежала скручена на березі, незауважена ніким, крім Білля й мене.

— Я стибрю камезольку,— сказав Білль. — У ній цибуля, та ще й з ланцюжком.

Парафія захоплено співала, бо три останні приєднались до стомленої вже вихрещеної пастви. Білль підібрав камезольку й мовив:

— Я зустріну вас, хлопці, на станції через годину.

— Гаразд,— погодились ми.

Коли Білль змився, подорожній бродяга сказав мені:

— Ловкий парубок. Хто б там тепер думав про цю камезольку?

Коли останній грішник занурився у воду, щасливий вигук почувся з темного зборища. Навіть цинічний безвірник взрушився. Його глузлива усмішка зникла, вигляд його був зовсім смирений.

— Брати,— звернувся він до тих, що його оточували,— я хочу приєднатись до вас при цій щасливій нагоді. Я почуваю благовіст господень у собі.

Він радісно скрикнув і скочив у воду до змученого попа, що схилився на жердку, яка тримала мотуза. Безвірника охрестили належним чином під сміх, вигуки й сльози мокрих до нитки неґрів на березі.

Грубий піп поліз нарешті до берега; одяг щільно прилипав до його тіла. Авдиторія співала:

Так, ми зберемося в річці,
У прекрасній, прекрасній річці,
Зі святими зберемось у річці,
Що тече до престолу господня!
Всі вмиті у срібних хвилях,
Гріхи залишивши скорботні,
Ми берегом підем, щасливі,
У день цей веселий і злотний!

В цю хвилину піп досяг берега. Його думка одразу навернулась до земних справ, і приголомшена здиваність з'явилася в його очах, як він глянув на місце, де колись лежала його камезолька.

— Чи не бачив хто з братів чи сестер моєї камезольки? — скрикнув піп.

— Так, ми бачили. Вона ж була отут! — Всі розгублено дивились на порожнє місце.

— Господь не пробачить такого злочину,— сказав піп з малою вірою в свою паству.— Той, хто вкраде одяг трудівника божого вертограду, горітиме у геєні вогняній! Годинник, що парафія мені подарувала, теж був там, і гроші, що давали мені вірні на церкву, і чотирнадцять доларів моїх власних. Пошукайте в себе, брати! Пошукайте в себе, сестри! Може це якась помилка.

— Еге ж, помилка,— сказав мій сусіда-босяк.

Піп та його паства оглядались довкола, ніби не вірячи власним очам. Грубий пастир чорних овець знов і знов повертався до того місця, де раніш лежала камезолька.

— Її тут нема,— мурмотів він,— її тут напевно нема.— Потім, звернувшись до мене, він спитав: — Ти не бачив камезольки, а, хлопче?

— Бачив,— правдиво відповів я,— але не бачу тепер.

— Отож і я не бачу,— відповів піп.

Вірні дивились одне на одного запитливими очима.

— О, напевно ж ніхто не взяв би одягу божого пастиря, ніхто, напевно,— стогнав піп.

— Може, це собака її затяг кудись,— висловила здогад мокра жінка.

— Так-так, я бачив тут великого собаку з півгодини тому. Він щось мав у зубах — шмат, чи щось таке, тепер я пригадую собі,— збрехав мій подорожній-босяк.

— В який бік він побіг? — спитало одразу кілька парафіян.

— Он туди,— відповів босяк, показуючи у напрямок, протилежний того, куди пішов Білль.

Змучені учасники хресної оргії побігли туди, куди мав піти фантастичний пес. Вони шугали в темряві, обурено розмовляючи а ми побігли шукати Білля. Він чекав на нас у бур'янах біля станції.

— Гайда, хлопці, до східного Ст.-Луї, — порадив той, — там можна випити, бо в неділю там кабаки не замкнені.

Ми втрьох скочили до трамваю і скоро сиділи в трактирі, а пляжки стояли перед нами. Я спитав:

— Що ти зробив з камезолькою?

— Кинув до річки. Її треба було охрестити, — відповів Білль, розглядаючи важкого золотого годинника. — Я маю тепер тридцять вісім доларів разом. П'ять я дам тобі, — і він доручив подорожньому папірця, — а решту ми з тобою, Рудий, поділимо.

Горілка зникла хутко й розвязала красномовність подорожнього. Він показав нам листа від начальника тюрми з Джорджії. Лист свідчив, що пред'явник його відсидів одинадцять місяців і двадцять дев'ять днів при дуже добрім поводженні, і що хоч пред'явника засудили за бродяжництво, але він виявив себе прекрасним працьовником у всіх галузях. Босяк дуже пишався з цього листа, бо чимало людей має нагороду, що небагато більше варта, ніж ця.

Через кілька днів ми знов були банкротами. Бродяга з Джорджії зовсім несподівано покинув нас у першу ж ніч знайомства. Білль післав його до ломбарду в надії, що він повернеться з грішми за застав годинника. Білль мав певні мотиви до цього.

— Наш брат завжди ризикує вскочити в історію, коли показується на людські очі з не своїм годинником, — казав Білль, коли бродяга пішов до ломбарду.

— Ти не менше ризикуєш, посилаючи цього типа з годинником, — зауважив я. Так воно й було.

Бродяга більше не повертався.

Розділ VII

НОВА ВТЕЧА

Ми шалались якийсь час по околицях без копійки й нарешті ухвалили піти на роботу до фармера на прізвище Може. Кожний з нас поганяв по старій парі шкап, запряжених до ветхого скрипучого воза. Збруя наших коней трималася на мотузках і кавалках дроту.

Наша постіль була в стодолі, понад кіньми. Щури скреблися тихими нічними годинами й час від часу кажан залітав у відкрите віконце стодоли й шугав, попискуючи, як миша.

Ми чули, що як кажан вчепиться в людське тіло, то його вже не відірвеш без того, щоб не відтяти бритвою живого м'яса, отже ми запиналися коцами, доки кажан знов не знайде виходу у віконце.

Москіти покидали свій штаб біля стоячого ставка в гонитві за кров'ю. Їх меланхолійне „бззз“ чутно було всю ніч. Здавалось,

вони пробуравлювали коци, бо що-ранку наше тіло пухло від їх укусів.

Часом зграї світляних жучків залітали у віконце й кружляли довкола. Бувало, що їх сяйво освітлювало стодолу настільки, що ми могли розпізнавати довколишні речі.

Містер Може був батьком дочки, якої нам ніколи не щастило зустрінути віч на віч. Вона завжди зникала, як ми з'являлися поблизу. Це ставало анекдотом, і ми жартували що-ранку: „Що ж, може ти й побачиш місс Може сьогодні, а може й ні". Найближче ми її бачили одного ранку, коли вона пізно готувала на стіл для сніданку. Ми раптом вскочили в кімнату для того, щоб побачити, як вона зникала у дверях до кухні.

Міссіс (пані) Може чекала за столом. Вона або народилася зморена, або зморилася хутко після народження. Жодна жінка не могла б зробитись такою змореною без багаторічного досвіду.

Обличчя в неї було жовтаве, щоки запалі. Здавалось, що їй коштувало надмірного напруження своєї кволої волі тримати очі відкритими. Вона часом ставала біля нас з зеленим віничком у руці й повівала ним над столом, певне з метою відґаняти мух від столу. Це їй не вдавалось. Мухи просто літали на віничка й спочивали на ньому, доки наближалися до масла. Тоді вони кидали віничка й сідали на масло.

Містер Може, коли й розмовляв взагалі, то дуже рідко. Він був зморений, як і його жінка.

Коли жнива в містера Може закінчилися, він допомагав иншим фармерам на милі довкола. Або, сказати точніше, ми допомагали.

По закінченні роботи ми сиділи на розсіпаних возах і тримали віжки, а змучені коні стомлено плентались додому. Ми звикли до своїх шкапин і поводилися з ними як тільки це було можливо людяно. Містер Може завжди мав для них напоготові сіно й зерно, але, коли він заходив до хати, ми давали їм більш щедру пайку. Ми до пізньої ночи чули, як хрумкали коні, і цей звук якось давав нам радість.

Ніякого громадського життя не було для нас на селі. Чванливість, що нею просякла американська республіка, завжди давала себе почувати. На фермі була дівчина нашого віку, що майже заприятелювала з нами. Але її перелякана мати скоро спинила її природний потяг до товариства. Мати наказала:

— Не смій водитися з тими босяками.

І дочка послухала.

Ми скоро покинули свого хазяїна й одержали кожний по двадцять чотири долари за свою працю. Фармер навіть не пробурмотів нам „до побачення", а зморена жінка не показалася в дверях, як ми виходили на дорогу, що вела до залізничих рейок.

Я був завжди надто сантиментальчим для босяка чи для бізнесмена; це сказалося й на цей раз. Я поласкав свою пару пошарпаних шкап перед відходом. Білль за моїм прикладом попрощався з своєю парою. Бідні коні, пошматовані подертою, просяклою потом збруєю, мабуть губили в нас своїх найкращих друзів, яких тільки мали. Людина така тварина, що мусить дарувати когось своєю прихильністю, а ми ж чимало годин провели з цими шкапами.

Минуло кілька день бурхливого життя в Ст.-Луї. Гроші, що ми за них важко працювали два тижні, скоро зникли майже всі. Залишалось кілька доларів, і ми ухвалили знову вибратись у дорогу. Це ми зробили без жалю.

Ми залишили станцію Ст.-Луї на товаровому потязі з двома иншими людьми, що ніколи ще раніш не трампували. Всі четверо були п'яні. Двоє новичків не мали грошей, але вони мали з собою дві кварти горілки, на які витратили свій останній гріш.

Ми були в порожньому вугляному вагоні. Гондолу заслано було папером і через неї протягнено грубий дріт у формі гамака. Сильно на підпитку, ми сиділи на дроті й співали всіх пісень, які могли згадати. Тормазний проходив через потяг і спинився з нами. Виявилось, що він, говорячи мовою трампів, „бумер" — рід босяка або бродячого залізничого робітника. Він випив з нами й пішов далі через потяг. Але гондола приваблювала його й він часто повертався.

Коли потяг наближався до Б . . . — вузлової станції, тормазний попередив нас, що ця околиця ворожа до бродяг.

— Вся ця околиця тепер ворожа до волоцюг з того часу, як двох полісменів побили й прикували наручниками до дерева у С . . . Краще не заїздіть на станцію, стрибайте тут і йдіть далі пішки. Детектив не приходить аж до восьмої години, отже ви встигнете до того підшамати й опинитись по той бік станції.

Ми залишили потяг, коли локомотив подавав сигнал до станції. Хода все ще була хутка, і Білль та я скочили перші й бігли за потягом, щоб не впасти. Двоє неофитів скочили з вагону раптом і скотилися з насипу. Ми допомогли їм струсити болото з одягу й волосся.

Ми зайшли до залізничого ресторану, де мандрівний офіціянт обслугував нас.

— Це вороже містечко,— казав офіціянт.— Місцевий детектив побив би рідну маму, якби вона ходила по залізничому майну. Це Мік [1]) і він говорить з ірляндською вимовою, густою, як масло. Але він дуже рідко приходить так рано. Ви маєте час, щоб заморити червачка й змитися за станцію, доки його принесе.

---

[1]) Ірляндець.

За їжу пішли всі наші гроші, крім кількох сентів. Ми вчетвером пішли по рейках просто через станцію. Недалеко ми відійшли, як з проміж двох вагонів винирнула перед нас якась людина. Місяць якраз здіймався на обрії. Він ледве мерехтів, і земля загорнена була в темні сутінки. Червоні й зелені сигнальні вогні світились на станції й надавали рейкам сірувато - білого відблиску.

— Куди ви йдете? — спитав чоловік, освітлюючи наші обличчя електричним ліхтариком.

— Я йду до Чікаґо, до свого батька, — збрехав я хутко. — Він там хворий, у шпиталі, і я працював на жнивах вдовж залізниці, щоб послати йому грошей.

Чоловік обшукав мене, а на його руці гойдався резиновий нагай. Білль виступив другим і розказав свою історію. Він, бачите, працював зо мною разом і помагав мені дістатись додому.

— У - гум, — пробурмотів чоловік. Тоді звернувся до двох останніх:

— А ви звідки?

Вони відповідали йому нерішуче. В їхніх словах було більше правди, ніж у наших, але детектив не так охоче повірив їх оповіданням.

— Ну, ходімте, — сказав він, — можете розказати свої казки судді.

Він розташував нас по двоє на кожному боці й повів по рейках. Не було тут змоги розмовляти, але Білль і я хутко й напружено думали. Ми прийшли до висновку — кожний зосібна — що детектив не має ні наручників ні револьвера, инакше він вжив би те або друге. Бажаючи утворити дружню атмосферу й не без задньої думки, Білль мовив:

— Ви рано вже на варті, чи не так, пане?

— Не твоє діло. Я прийшов досить рано, щоб вас, пташки, спіймати.

Білль ішов на два фути від детектива, а я був од нього футів на чотири. Я міркував: „Якщо він має пушку, то він ладен пальнути в мене, як я побіжу, а це гірше, ніж відсидіти в тюрмі“. Місяць піднявся вище й рейки сяяли яскравіш. „Дика кішка“ — локомотив — з вереском пролетіла по рейках. За нею біг другий локомотив з одкритими платформами, навантаженими мотуззям та иншим приладдям, уживаним підчас катастроф.

— Десь була катастрофа? — спитав Білль.

— Заткнись, клята папуго! Говори з своєю рівнею.

— А ти що ж, не рівня мені? — випалив Білль. Це була невдала репліка. Чоловік не відповів, а тільки вдарив Білля резиною по спині.

Білль ладен був полізти в бійку, але стримався. Я зрадів з його стриманости, бо ми знаходились не далі, як на шістдесят

миль від місця бійки з другими детективами. Якби нас піймали, це значило б одсидіти в тюрмі або в Понтіякській школі поправи. Може, детектив і сам не знав, як йому пощастило, бо залізничі бродяги-хлопці нещадні й люті у бійці. В них більше ініціятиви й енергії, ніж у старих трампів, і вони рішучіш змагатимуться за свою волю.

Ми далі йшли з детективом, а його думки все поверталися до неприємної для нас теми:

— Ви, брашка, попадете в Понтіяк. Оця юринда про хворих родичів суддю не проведе. Він вас всіх запроторить. А як ні, то я кину службу. Ви, шпана, руйнуєте країну і грабуєте чесних людей, і крадете гроші, і вдираєтесь у вагони, і підпалюєте амбари. — Детектив говорив усе далі й далі.

Жовта дорога перетяла рейки. Жито, хвильоване вітром, гомоніло.

„Куде це він, до біса, веде нас?“ подумав я; і потім: „Чому б і не спробувать, справді?“ Раптом почувся дикий вереск.

— Хлопці, змивайсь! — гукав Білль. Він хутко крутнувся, злегка штовхнув мене в руку — і вмить ми вже летіли, як несамовиті, геть по дорозі. Детектив стояв серед рейок і нарікав, як людина, що її професійну гордість було ображено.

— Йдіть сюди, ви, чортова босявка! — лементував він.

Ми пробігли з сотню ярдів, і Білль промовив:

— Давай підкрадемось у житах.

Ми сміливо пішли назад житами аж до перехрещя шляхів. Там не було нікого. Я прошепотів:

— Мабуть, ті двоє побігли в другий бік, а детектив вважає, що легше їх спіймає, ніж нас.

— Ті двоє виб'ють з нього душу, як він спробує їх затримати. Вони досить мудрі тепер, щоб знати, що в нього нема пушки.

— Невже він думав, що ми, як ягнята, підемо за ним до тюрми?

— Якщо він так думав, то він прогадав. Бо про що ти думав, як ішов з детективом? — спитав Білль.

— Мабуть, те ж саме, що й ти, Білле. Я молився про ясну дорогу для втечі.

— В мене було бажання зашмалить йому здачі, як він мене вдарив резиною, але я вирішив, що краще не треба. Я не хочу знов одсижувати в Понтіяку.

— Доки б ми там ще пішли до тюрми, я б його скорше стукнув — і квит. А ти як зробив би?

— Будь певен, що я б його стукнув, та ще й не м'якенько, — шепотів Білль.

Почулись хуткі кроки. Кілька собак загавкало голосно й надовго.

— Хоч би їх грім побив, чи що, аби вони замовкли! — зідхнув Білль.

З протилежного боку прийшов чоловік і спинився на рейках. Він оглядався довкола. Ми за ним стежили. Собаки замовкли й вітер перестав хвилювати жито. Стало дуже тихо.

— Це детектив, — прошепотів я.

— Ш-шшш-шшш! — процідив Білль крізь зуби.

Чоловік постояв хвилину, потім голосно пробормотів: „Прокляття на їхні душі“ — і повільно повернув назад до міста.

З англійської переклав **І. Ю. К.**

Б. ЯКУБСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЗА ДЕСЯТЬ РОКІВ РЕВОЛЮЦІЇ [1])

I

СОЦІЯЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Соціяльна революція 1917 року на Україні мала в порівнанні з соціяльною революцією загальноросійською ту свою особливість, що це була соціяльна революція в країні, найбільш пригніченій з боку культурного російським царатом. Економічний та політичний гніт самодержавства розповсюджувався на весь простір „Російської імперії", проте найбільших утисків, та особливо в культурній царині, зазнавали подолані, ограбовані російським імперіялізмом нації. Україні діставалися утиски як - найтяжчі, культурний розвиток її людности був найбільш притиснений, в гострі періоди російської історії зовсім заборонений, бо це була найбільша розмірами своїми з країн „інородців", найбагатша природними силами та й найрозвиненіша духовно, маючи в своїй історії давні й, як на ті часи, блискучі епохи культурного розвитку.

Україна здобула волю соціяльною революцією 1917 року після довгих років найгострішого гніту самодержавства Олександра III та Миколи II, років найтяжчої реакції тої системи, що стояла вже у своєї могили і в останніх передсмертних поривах врятувати себе дійшла до катування всього живого і хотіла мати перед собою мертву пустелю замість суспільного життя й культурного розвитку, а останні чотири роки тої системи — роки світової війни — були для української культури просто роками смертного сну, коли всі найменші прояви національної української думки каралися як - найгостріше.

Отже не дивно, що перші події революції відразу пробудили від сну Наддніпрянську Україну, прокинулися її культурні сили і знов року 1917 повстала до життя українська література.

Попередня література дореволюційна, власне — довійськової доби, бо підчас війни українське слово замерло, мала свої характерні

[1]) Зачитано в Літературному Будинкові імени Блакитного 7 листопада 1927 року.

риси, що опреділювалися пригніченим станом всієї української культури. Література доби Лесі Українки, Коцюбинського та Олеся, 20-х років XIX віку та перших років XX віку, була виразною радикально-буржуазною літературою з ідеями й поривами до звільнення виключно національного. Своєрідне українське „народництво“ та „просвітянство“ накладали на цю літературу, за невеличкими винятками, риси типового провінціялізму, певної вузькости, хоч і щирої відданости кращих радикальних груп інтелігенції своєму народові, селянству, що становило головнішу, найчисленнішу групу нації.

Революція 1917 року перш за все звільнила на Україні від поміщиків селянство, дала йому землю та волю. Після двох з чимсь років смути, гетманщини, німців, поляків, власної „отаманщини“ і загальної плутанини, петлюровщини, денікінщини, директорії і подібних спроб, що тільки ще більше знесилювали Україну, нарешті настав революційний спокій та лад і в тяжких безперечно умовах, але могла знову розпочатися якась культурна праця і відродитися література. Робітничо-селянська революційна влада міцно оволоділа територією Наддніпрянської України, прийшли часи культурного відродження, гарячої роботи; знов почалася й робота літературна.

Для зрозуміння правильного дальшого зросту і дальших шляхів літератури треба взяти на увагу марксистське розуміння стосунків суспільних подій та ідеології суспільної, зокрема зараз для нас, літератури. Ніколи не буває так, що коли сьогодні замають червоні прапори на вулицях, то завтра вже матимемо пролетарську літературу. Вже 1919—1920 року радянська влада закріпилася на Україні, а радянська, пролетарська література дала свої тверді прояви тільки року 1921: „Жовтень“, збірник. Х. 1921, стор. 162 із статтею Волод. Коряка „Етапи“; в ній розглянуто, через які етапні пункти перейшла в останні роки українська література, і говориться наприкінці, що це —„перегортається нова сторінка історії. Не нова „школа“, не новий „напрямок“, не „течія“ в рямцях старого мистецтва, але цілковите зірвання тяглости з усім попереднім, знищення всіх традицій. Початок нової ери“. („Жовтень“, стор. 94).

Тепер тов. В. Коряк сам визнав би, що 1921 рік ще не був „цілковитим зірванням з усім попереднім“, „знищенням усіх традицій“; „попереднє“ давало й до сьогодні дає себе иноді добре знати. Це був тільки початок боротьби двох ідеологій, боротьби „поверхів“, як висловився про ідеологічну літературну боротьбу тов. Коряк значно пізніш, року 1925.

Треба тут зауважити, що зараз, коли ми урочисто згадуємо 10 років революційних, це є власне так для РСРР. Там у жовтні 1917 року остаточно і відразу перемогла робітничо-селянська влада. На Україні, тепер радянській, перемога революції відбивалася значно

складніше. До половини 1920 року ще доводилося виганяти з ланів українських поляків і петлюрівців. Література українська 1917—1921 року, говорячи загалом, була виразною й упертою спробою старих літературних угруповань зробити вигляд, що ніби нічого революційного не сталося, тільки повернулися права українців на культурну роботу. Правда, молоде покоління письменників того часу зробило, наприклад, напад на старий „Літературно-Науковий Вістник“ і там, поруч із звичайним друкуванням „класиків“— Панаса Мирного, Коцюбинського, поруч статей М. Грушевського, С. Єфремова, А. Ніковського, О. Грушевського, П. Стебницького — вже з 1917 року з'являються нові й молоді постаті. Павло Тичина й Максим Рильський і раніш друкувалися у „Вістникові“; з 1919 року з'являються М. Терещенко, Д. Загул, Я. Савченко. Речі цих поетів та й Тичини тут до певної міри є відгук на революційні події.

Тичина пише: „Прийшли до мене в гости“ та „Напував коня“— дуже типові речі для тодішнього українського інтелігента з селян, з такими настроями:

— Сини нас потішають:
Ось . . . воля і земля.
А що за тую волю
Та безкінешна кров . . .

І в другій поезії:

— Революційний спів:
Тисячі робітників!
І всі вмісті.
Червоні прапори (вперед!), червоне сонце
й вітер з півдня . . .
Враз куля, як бджола,
Посеред ока лягла.
Стерявся . . .
Напував коня.
Загадався. (Л.-Н. В. 1919, кн. III, 246).

В тій самій книжці Д. Загул подає цикл з трьох поезій „Poesia militans“.

Хай гине все, що жить не варте,
У кого замість сяйва — дим!
На бік — у кого биті карти!
З дороги силам молодим . . .

(але й це тема чисто літературна: старі — з дороги, дайте місце молодим поетам).

Трохи здивована редакція часопису поетів цих відокремлює в новий відділ за назвою „Молоді поети“, а в своїй передмові до 1 числа 1919 року („Від редакції“) нічого не говорить про нові шляхи, а тільки прохає матеріяльної допомоги у читачів —„в сей трудний і відповідальний момент“.

Єдиним справді відрадним, революційним [1]) явищем 1919 року був збірник „Червоний Вінок", виданий в Одесі з підзаголовком „Збірник творів новітніх українських письменників", де вперше об'єдналися основоположники пролетарського українського письменства: Василь Еллан-Блакитний, Василь Чумак, Гнат Михайличенко, Андрій Заливчий, Володимир Коряк, притягнувши до себе й таких тоді ще молодих, а тепер першорядних письменників, як Павло Тичина, Микола Терещенко, Дмитро Загул, Гордій Коцюба та Володимир Кобилянський, що того ж року і помер. В передмові вже говорилося: „Невпинний заклик до активного життя, до борні, до творчости — основний мотив наших поетів. Тут і оратор Еллан, і скептик Загул, і геніяльний Тичина, і нерівний Чумак, і скорбний Заливчий — всі сходяться. Вони очаровані процесом життя й революцією і складають йому дифірамби". (стор. III — IV).

Тут вже згадано революцію і збірник є справді першим проявом революційної поезії. Отже роки соціяльної боротьби, 1917 — 1919, тільки й відбилися в літературі нашій цим „Червоним Вінком". Але важливо, — і цього не можна забути, — що вже року 1919, коли ще боротьба робітників та селян українських за свою волю далеко не була закінчена, вже знайшлися, зуміли зорганізуватися та яскраво, талановито, сміливо подати свій революційний голос Еллан, Заливчий, Михайличенко, Чумак у спілці з вже названими сучасними поетами. Це був один тоді революційний прояв у літературі нашій з 1917 до 1921 року. Але цей прояв 1921 року вже оформувався у збірник з дуже виразним напрямком — „Жовтень", „збірник, присвячений роковинам великої пролетарської революції". А в цей самий час, з року 1917 до року 1921, ще відстоювали свої позиції в українській літературі вже застарілий, позичений в російських поетів символізм та такого ж походження — футуризм.

II

БОРОТЬБА З ЛІТЕРАТУРНОЮ ТРАДИЦІЄЮ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Для правдивого розуміння розвитку української літератури в це десятиліття нам треба нагадати деякі основні принципи розвитку літератури взагалі й деякі моменти теорії літератури, що не існує самостійно, а є тільки висновком із вивчення історії літератури. П. Коган колись правдиво сказав: „В літературі більше, ніж у чому иншому, можна казати, що теорію доводиться перевіряти практичними висновками, а не практику теорією" (стаття в збірникові „Пролетариат и литература". Гиз. Л. 1925, стр. 119).

---

[1]) Автор забуває згадати про журнал „Мистецтво" 1919 — 20 р.р., що з нього починається українська радянська література.

Редакція

Року 1921 в своїй статті „Етапи“ тов. В. Коряк, як ми вже наводили, висловився, що тоді ми мали „знищення всіх традицій“, „початок нової ери“. Погоджуся, що нова ера почалася, але не в українській літературі, тільки в соціяльній історії українського народу.

Нова ера літератури не може починатися з 7-го листопада 1921 року, як зазначено на першій сторінці збірника „Жовтень“, де вміщено статтю „Етапи“. Це було б дуже втішно, але, на превеликий жаль, з таким складним явищем, як література, так мабуть ніколи не буває. Тим більш не міг день 7 листопаду 1921 року бути днем „знищення всіх традицій“ — очевидно, літературних, а життьових і тим більше. Що до ролі традиції в революційні періоди, то дозволю собі нагадати одне дуже важливе й дотепно висловлене твердження Карла Маркса. Маркс каже: „Традиції всіх окремих поколіннів тягарем висять над головами живих, і, власне коли здається, що вони зайняті радикальними перетвореннями, що вони утворюють щось нове, чого ніколи не було, в такі епохи революційної кризи вони боязко закликають до себе на допомогу духів минулого, запозичають у них імення, лозунги боротьби, навіть костюм, і в цих освячених віками одягах та запозиченою мовою розигрують новий епізод всесвітньої історії“.

Нова сторінка історії перегорнулася, нова ера в українській історії безперечно почалася, але — „традиції всіх окремих поколінь тягарем висять над головами живих“, але, як іронічно говорить Маркс, живі покоління „боязко закликають до себе на допомогу духів минулого, запозичають у них імення, лозунги боротьби, навіть костюм...“

Наводячи ці слова Марксові, я зовсім не хочу ними сказати, що ми не повинні в житті, в історії боротися й з традиціями.

Навпаки, боротьба із старими традиціями в усіх галузях життя є чи не найголовніший обов'язок усякої нової ери в історії, і ця боротьба завжди закінчується блискучою перемогою нового та повним знищенням старих традицій; правда, заводяться нові, свої традиції, але так і повинно бути.

Маркс говорить тільки те, що нам не вдається в і д р а з у відкинути всі традиції. Говорячи взагалі, всі людські традиції врешті відмирають — немає ж нічого вічного, але деякий час на початку нової ери вони нам таки докучають. Нарешті ця думка Марксова погоджена в нього з його загальною діялектикою: ніщо в світі не обривається, а все діялектично з певною послідовністю змінюється. Як трудно, зовсім неможливо відразу знищити всі наші побутові традиції — це кидається на кожному кроці в очі. Тим більш умотивоване явище традиції в такій складній справі, як мистецтво, зокрема — література.

Отже, погодимося, що нова сторінка історії перегорнулася, що ми переживаємо зараз початок нової ери, але в багатьох галузях життя, зокрема в літературі, ще традиції мають силу, і ми не можемо їх одразу всіх знищити і доводиться з ними рахуватися і разом різко боротися проти них.

Я саме й хочу цим виправити тодішні оптимістичні заяви тов. В. Коряка, що ми пережили „знищення всіх традицій" в українській літературі. Ох, коли б так було справді, тоді дійсно ми б назавтра стали всі цілком иншими людьми, оновилися б цілковито. А коли цього, очевидно, немає і традиція ще володіє еволюцією літератури навіть у роки найгострішої революції життьової і міцного намагання зробити також повну революцію літературну, то доводиться рахуватися, хоч і в міру сили боротися, з цим явищем.

Коли б справді 1921 року ми позбулися всіх літературних (а може й життьових?) традицій, то боротьба за пролетарську літературу в пролетарській країні давно б закінчилася. Отже вона ще не кінчилася досі, і тому сьогодні, коли ми розглядаємо українську літературу за 10 революційних років, не можна обмежитися першими чотирма роками боротьби та вважати революційні досягнення в галузі літератури завершеними. Очевидно, ніхто так не думає зараз і перший з нас не думає так тов. В. Коряк.

Тов. Ю. Меженко не зробився з 1921 року, після своєї статті в київській „Пролетарській Освіті", пролетарським критиком. Валеріян Поліщук ще й досі не заслужив імення Гомера Революції, навпаки, часто виговорює таке, чого ні один з „Гомерів" не виговорював. Микола Хвильовий з пролетарського поета раніше перетворився на пролетарського белетриста, а далі на „пролетарського критика" і тепер вже не трудно розбиратися, чи М. Хвильовий по-пролетарському критикує літературу, чи він критикує пролетарську літературу. Володимир Сосюра й досі пише гарні вірші, премію нещодавно одержав, а щось частенько за ці останні роки його обвинувачували в інтелігенські - занепадницьких настроях.

Очевидно, не все ще гаразд, якісь традиції літературні псують справу, і ось кинули нашу літературу на восьмий рік її існування в майже двохрічну велику дискусію, що зараз вже нараховує кілька десятків книжок, брошюр та статтей і кілька десятків письменників, що не подають один одному руки.

Я ніяк не належу до тих, що шанують надзвичайно традицію в літературному розвиткові. Навпаки, я вважаю, що неперестанна еволюція літератури, яка власне є неперестанною трансформацією (змінністю) всіх літературних елементів,— тематики, сюжетів, фабулярности, жанрів і стилів літературних,— не тільки є конче потрібна, бо мистецтво (не „вічне", а справжнє, людське, таке невічне, як невічна людина) не може в істоті своїй стояти на одному місці, але

викликано життям та існує тільки для того, щоб відбивати, відтворювати в мистецьких образах це саме життя.

Добре відрізняючи те, що зветься „літературною підготовкою“ „літературною школою“ (школою — не в розумінні „напрямку“, але в розумінні „вчення“), я гадаю, що найменш всього так звана „літературна традиція“ є цінним фактором літературного розвитку. Не заперечуючи взагалі поняття „традиції“, дозволяю собі вважати її усюди в житті, а в мистецтві — особливо, за явище негативне й шкідливе, що існує для того, щоб з ним завжди боротися. А проте вона є в житті усюди, про це й говорив у наведених словах Маркс. Отже, можна й треба боротися з літературною традиційністю, але заперечувати факт її наявности в процесі літературної еволюції було б помилкою проти марксистського розуміння поняття історії літератури.

Процес літературної еволюції, очевидно, полягає в тому, що нова соціяльна верства приносить із своєю перемогою новий зміст життя, що його повинна відбити, виразити нова література. Це робиться не швидко, бо існує явище літературної традиції (рівно як усяких инших життьових традицій), з ним доводиться боротися, традиція звичайно знищується, і тоді новий літературний напрямок „канонізується“, тоб - то визнається за відповідь на замовлення нової соціяльної верстви та, перемігши все старе, в свою чергу, своєчасно утворює і свої „традиції“.

Тепер можемо формулювати основну нашу думку про десять років праці української літератури в умовах соціяльної революції. Думка ця полягатиме в тому, що за ці десять років українська література зробила великі кроки на шляху трансформації своєї від буржуазно - народницької до робітничо - селянської, але шлях цей вважати за закінчений ми б відмовилися. Зроблено у важких умовах багато, але залишилося зробити ще значно більше. 25 жовтня 1927 року, десять років після великої перемоги українського робітництва та селянства, є для української літератури великою датою її перемог, відродження, оновлення й досягнень; проте сказати сьогодні, що ми вже маємо цілковито пролетарську літературу і що вже наступив кінець „дореволюційної української літератури“, чи, як краще ще року 1922 тов. Вол. Коряк висловився, що прийшов „кінець нової української літератури“, я б і сьогодні на це не зважився. Повторюю, перед нами ще й сьогодні величезна путь, величезна праця в боротьбі за справжню чисто пролетарську літературу.

На погляд мій, прикрого в цьому мало; ці минулі десять років наявні сили української літератури працювали надзвичайно самовіддано, уперто, гаряче, з великим захопленням і любов'ю до свого завдання, що поставлено перед ними революційною боротьбою.

Нема чого ховатися: все ж таки до сьогодні наша пролетарська література молода, бідна, малолюдна і тому за десять (а фактично менше) років не встигла відбити ті велетенські зміни в нашому соціальному строєві, в нашому революційному побутові, великі зміни в нашій робітничій, селянській та інтелігентській психології, що ми пережили за ці 10 років. Напружене бажання це зробити в літературі нашій цих років — безперечно було. Не вистарчило людських сил, потрібної підготовки, науки, але ж треба на подібні справи дивитися одвертими очима: коли порівняти літературу українську 1914—1917 років (а вона „з волі царської" ці чотири роки спала) з літературним станом Радянської України, то різниця виявиться величезна. В нас є низка часописів, наша книжка дійшла до такого тиражу, що старим европейським країнам деяким з нами в ці роки не рівнятися (маю на увазі страшенне зменшення не продукції німецької літератури, а її розповсюдження, тиражу); коло наших читачів, робітників та селян — зросло колосально. Я не статистик і певних цифер подати не можу, але можна поспитати наше ДВУ — воно б сказало, як шалено збільшився тираж української книжки і який великий на неї попит, особливо на периферії. Йдуть однаково добре і класики наші, й нові письменники. Успіх класиків не є досягненням нашої літератури минулого десятиріччя, але ж є великим досягненням нашої культури.

Все вищесказане потрібно довести. Отже перейдемо до характеристики нашої ранньої літературної боротьби, наших довгих дискусій 1925—26 р. р. та до загальної характеристики стану сьогорічної української літератури, коли — хочеться сподіватися — доба дискусії закінчена, а йде глибока боротьба за пролетарську літературу в самій роботі.

III

ЛІТЕРАТУРНА СИТУАЦІЯ 1918—1921 РОКІВ

Ці перші роки Радянської влади на Україні були, остільки ще революційною боротьбою, а не революційними будуванням та творчістю, що говорити про досягнення літературні нової класи, яка прийшла до влади, очевидно, ще не доводиться. Проте на ґрунті революційних подій деяке оживлення літературне та боротьба ворожих і протилежних літературних угруповань повинна була потроху розпочатися. Ми вже характеризували першу перемогу літературну пролетарського напрямку, говорячи про перший збірник пролетарських письменників — „Жовтень" 1921 року. Отже тепер треба характеризувати загальну літературну ситуацію та прояви боротьби до того часу, коли пролетарська література стала на тверді ноги, хоч цим боротьба ще далеко не закінчилася. Я б вважав тимчасом рік 1922, коли почала відроджуватися українська

журналістика і — певна річ — при тому взаємовідношенні сил, що його 1922 року ми вже мали, пролетарська література розпочала (ще десь наприкінці року 1921) „орган худсектора головполітосвіти“, а в істоті своїй — часопис літературно-художній та критичний — „Шляхи Мистецтва“, що грає в розвиткові літературної боротьби, боротьби за оволодіння тодішньою українською літературою, визначну ролю. Далі взагалі ми перейшли в добу журналістики: 1923 року почав виходити „Червоний Шлях“, 1924 — часопис „Україна“, що належить певній групі історичній та науково-літературній (редактор — акад. М. С. Грушевський) та виділяється дуже поважними історичними та історично-літературними матеріялами, 1925 року — київський місячник „Життя й Революція“ і чим ближче до наших днів, то тим збільшується наша periodica. Роки 1918 — 1921 були дуже ще бідні на папір і літературна продукція тих років могла виявляти себе лише окремими книжками — збірниками чи так званими „альманахами“. Отже за ці названі роки українська література, при всій тодішній матеріяльній скруті держави, мала хоч по одному альманахові на рік. Це накладало певного особливого тону на кожний такий альманах: він був не стільки збірником творів літературних, скільки й збірником чи зібранням самих письменників. Тіснота в справі друкування своїх творів була, очевидно, в ті роки така, що кожний із письменників, не дуже рахуючись з напрямком редакції альманаху (та тоді й не було ще літературних угруповань, а було, говорячи стисло, дві протилежні групи: захисники старих традицій української літератури — це для 1918 — 21 років зазначало символісти чи футуристи різноманітних формацій, та борці за нову пролетарську українську літературу) старався знайти для свого твору в ньому хоч трохи місця. Це в значній мірі псувало справу літературної боротьби протилежних груп, а проте сил літературних на початку минулого десятиліття було ще так небагато, що, може, инакше б і не можна було підтримувати ці річні вогники „альманахів“, себ-то художньо-літературного життя тих важких ще з матеріяльного боку років.

Роки 1918 — 1919 позначаються літературним оживленням, що є в значній мірі продукцією революції, проте це оживлення не могло історично бути вже тоді революційним. За оживлення ми вважаємо такі явища, як „Літературно-критичний альманах“ 1918 року. Напрямку він чисто „естетичного“ („Дзвони“ Павла Савченка), але разом з тим це було останнє прощання з по суті зовсім чужим українській літературі символізмом. Ознакою цього прощання є в альманахові стаття Якова Савченка (за псевдонімом Як. Можейка) про творчість Чупринки. Проте весь збірник у цілому є явище виразно реакційне, з яскравим бажанням ще обстоювати старі літературні принципи. Цікаво зараз відзначити, що репрезентували цей

альманах наші теперішні першорядні сили: остільки міцним фактором з'являється завжди літературна традиція. А проте, як не міцна літературна традиція, нове життя завжди міцніше від неї: інакше б ми не знали, що завжди література — нехай з певним запізненням — а все-таки існує тільки для того, щоб оформлювати нову ідеологію молодої переможної класи. В альманахові знаходимо Павла Тичину, Якова Савченка, Олексу Слісаренка, Дмитра Загула, Михайла Семенка — всіх тих, хто надзвичайно швидко розірвали зо старим та повністю щиро перейшли на бік нової, пролетарської літератури. Це тільки говорить за них — ніяк не проти них, бо вони своєю добою були поставлені в таке трансформаційне становище.

Оскільки історично-літературна ситуація на той час була складною, показує те, що ще через рік, року 1919-го, з'явився добре, мабуть, ще всім нам пам'ятний „місячник“ „Музагет“, що правда, і проіснував один місяць, тоб-то видав одно число. Тут знову зустрічаємо все тих самих: П. Тичину, Д. Загула, Олексу Слісаренка і навіть Гната Михайличенка, до того тут група поширена, бо в „місячникові“ взяли також участь Волод. Ярошенко, Микола Терещенко, Павло Филипович, Мих. Жук, Клим Поліщук, Галина Журба та Ю. Меженко, що взяв тоді на себе невдячну ролю теоретика „музагетовців“. Напрямок цього „місячника“, визначений в передмові групи, досить невиразний: „сподіваємось, що наша праця не пропаде марно, і свято віримо в те, що нашої національної культури нові цінности одкриють шляхи до нових можливостей, яких ми так жадаємо і які ми ставимо собі головною метою на шляху нашої творчости“.

Більше блідої та ні до чого не ведучої програми і придумати не можна було. Що розуміти за „новими цінностями“ та „новими можливостями“ — сказати сьогодні трудно: різне буває часом новим. Та ще й з підкресленням „нашої національної культури“. І це пишеться 1919 року, коли на „можливості“ нові вже не було рації покладати надії. Треба до виправдання всіх тодішніх співучасників „Музагету“ для справедливости додати, що більшість з них нічого спільного з наведеною програмою не мала і нею не цікавилася, а просто хотілося в ті важкі часи, коли друкуватися не було де, видрукувати „своє“ хоч де-небудь.

Зараз, в аспекті пройденого українською літературою десятиліття, це одиноке число „Музагета“ є пам'ятник останніх зусиль вихованців старої культури, ще не подолавших в собі старих принципів та ідей, ще не зрозумівших, що навкруги сталося, схопитися (чи сховатися) за гасло „нашої національної культури“, аби вдержатися на поверхні. Врятувати наведені принципи, хоч „музагетовці“ і ніби-то „свято вірили в це“, було безнадійно. І до чого для

„нашої національної культури“ (в дужках) нікому незрозуміла назва „Музагет“ нашвидко позичена в одного з російських декадентських видавництв? Але „Музагет“ вийшов — і, як на той час загальної плутанини та безладдя, „мав успіх“.

Рік 1920 відзначився не менш консервативним збірником „Гроно“, що вийшов у Києві в листопаді „революції року четвертого, християнської ери року тисяча дев'ятсот двадцятого“. Це не жарт, а так і було урочисто надруковано на першій сторінці „Грона“. Цей „літературно-мистецький“ збірник об'єднував уже „групу“ що виставила й своє „credo“. Це „credo“ сьогодні може бреніти весело, але для 1920 року воно було виголошено надзвичайно поважно. Тези його такі: 1) мистецтво є діяльність людини, в якій остання зовнішніми проявами передає свої почування другим людям поза межами місця і часу; 2) мистецтво повинно бути зрозумілим для як-найширшого загалу, для пролетарських мас, тоді воно може відповідати вищесказаному положенню; 3) група „Гроно“ хоче знайти гармонійний синтез, знайти синтез існуючих течій; 4) найбільш визначними мистецькими формами сучасности визнає імпресіонізм та футуризм; 5) творчість повинна бути такою, де-б колектив знаходився у гармонійному сполученню з індивідуумом, як рівновартні. Найцікавіше, що навіть вказано точно рецепта, як останньої тези досягнути: шукаючи синтези, „до кожної течії буде підходити (очевидно, „Гроно“) з такою міркою, з вимогою бути таким чином засобом для зносин людських душ. Що лишається поза тою міркою — обрізується“ (?) Всьому ж цінному робиться гармонійна зводка. („Гроно“, стор. 3 — 4). Правда, цей дотепний засіб явище мистецтва „обрізувати“ та потім робити „гармонійну зводку“ (гадаю, що всі товариші зрозуміли добре цю операцію?) відкладається на майбутнє, а зараз „Гроно“ має робити спробу „розрядити ту тяжку атмосферу в ділянці мистецтва, яка панує на Вкраїні“. Оце — „в городі бузина, а в Києві дядько“. Хто ж складає 1920 року цю групу „Гроно“? Все ті ж добре тепер знайомі люди — Валеріян Поліщук, Вероника Черняхівська (вперше), а далі — Д. Загул, М. Терещенко, Павло Филипович, Григ. Косинка, поруч Гео Шкурупій (тоді він ще був не Гео, а Георгій), Юр. Меженко. Теоретиком з'являється В. Поліщук, Ю. Меженко відступає на позиції чистої критики („Критичні й ліричні замітки на полях сторінок двох останніх книжок Тичини“. Цей критичний жанр, правда, залишився у Ю. Меженка ще й досьогодні). В „бібліографії“ бачимо імена Олекси Слісаренка, Михайла Семенка, Миколи Любченка, навіть Євгена Григорука. Очевидно, знову різнобарвна компанія, що ставить собі завдання, чого б це не коштувало — друкуватися. Як об'єднати одним вищенаведеним урочистим „кредо“ В. Поліщука й П. Филиповича, Гр. Косинку та

М. Семенка, то зараз зважити трудно, проте збірник пристойно оздоблений художніми працями таких майстрів-художників, як Нарбут, Кирнарський, Левандовський та Пожарський.

Дуже дивуватися таким об'єднанням літературним в ці роки не доводиться зараз. Їх тільки варто нагадати, щоб уявити тепер собі, яка плутанина діялася в нашій літературі перші два-два з половиною роки після переможної революції. Це тільки ще зайвий раз свідчить, як література відстає звичайно від життя, що його вона, очевидно, повинна відбивати. Відбиває вона, відбиває — це її безперечний обов'язок, але при тому конче запізнюється.

1921 рік позначився також ще одним великим альманахом, виданим ще більш розкішно, ніж „Гроно". Це — „Вир Революції", „літературно-мистецький збірник політпросвіти Катеринославської Губнаросвіти; обкладинка роботи В. Левандовського, фронтиспіс М. Кірнарського, віньєтки Г. Нарбута. Редактор Валеріян Поліщук. Друкарська робота профшколи поліграфічного виробництва. Катеринослав (Січеслав). Липень революції року четвертого, 1921". Стор. 130.

Так і хочеться, взявши до рук „Вир Революції" тепер, року 1927 в добу суворої ощадности, нагадати наведені в другому розділі цієї статті слова Маркса: „Коли здається, що вони утворюють щось нове... в такі епохи революційної кризи вони боязко закликають до себе на допомогу духів минулого, запозичають у них... навіть костюм, і в цих освячених віками одягах та запозиченою мовою розигрують новий епізод..."

Перегортаються темносині, товсті (єдині можливі 1922 року в Катеринославі, очевидно) сторінки альманаха з таким відповідальним заголовком, так на ті часи гарно виданого — і зараз згадуються старі благословенні часи „меценатства" панів. Об'єктом найбільшої меценатської уваги є, певна річ, редактор Валеріян Поліщук. З його творів надруковано в альманахові одну поему, вісім довгеньких поезій, ще драматичну поему („Великий хам") — це все становить 25 сторінок і прикрашає початок альманаху; в другому розділі — стаття того ж редактора „Динамізм у сучасній українській поезії" на 9 сторінках з прославленням самого себе; автор говорить найбільше про себе, тому що — „про свої я краще знаю, що я хотів ними зробити". Після 34 сторінок тов. редактора (трохи більше чверти альманаху зайняв В. Поліщук) маємо ще вірші М. Терещенка, В. Чумака (6 посмертних поезій; вони вже після 6 поезій та поеми Шкурупія попередили тільки якогось Семена Скляренка...), В. Чернихівської, М. Стасенко і примітивнішу еротику В. Атаманюка: „Твої білі груди повні, Що з сорочки виглядають, Будять шалості любовні, І кров грати заставляють..." Так, так, це дійсно — „духів минулого запозичена мова". Після цього вже й неможеться

читати ні „красного письменства“, ні „робітничої сторінки“, ні „мистецької трибуни“ і взагалі нічого. Цей альманах зветься, повторюю, не инакше, як „Вир Революції“. Вийшов він у світ на п'ятому році революції.

IV

ПЕРІОД НАПРУЖЕННЯ В РОБОТІ Й В БОРОТЬБІ

Мені здається, що роки 1922—1925 були періодом найбільшого напруження так в літературній роботі, як і в боротьбі за нову коли не пролетарську, то хоч би революційну літературу. В останні два роки це напруження трохи зменшилося: 1926 року вже загострення дискусійні якось, очевидно, набридли та до певної міри й видохлися, а літературна праця, літературна продукція надзвичайно збільшилася так кількісно, як і якісно. 1927 рік продовжував літературну боротьбу із старими напрямами, тенденціями, традиціями й трафаретами, вчасно трохи знов загостривши її бо становище сучасної української літератури, її організаційних форм якось ускладнилося, може, через ті самі закінчені дискусії, що до примирення якось не призвели й не могли призвести. 1-й Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників, що відбувся у січні 1927 року, та організаційно-керуюча, чи принаймні з намірами організувати літературне оточення та керувати київська „Літературна Газета“ з'являються в ролях найтрудніших; ми говоримо про те, що зараз перед сучасною українською літературою (краще сказати — перед сучасними українськими письменниками) стоять гострі завдання — утворити міцну й широку письменницьку організацію, що призвела б до кінця нарешті ці неплідні все нові та нові угруповання, які більше ворогують, ніж творять, та дала б справді можливість найкраще використати всі наявні літературні сили й готувати нормально всім нам заступників — молодь, що оформлює свій світогляд вже тільки в революційних кузнях.

Про цю чергову роботу треба детальніш говорити далі, після перегляду попередніх етапів нашого другого революційного п'ятиліття в літературі. Переходимо до цього. Вже було вказано, що в роки 1922—1925 значно покращала й зміцнилася організація літератури. З'явилися перш за все часописи. Недовго існували „Шляхи мистецтва“ (1921—1922 р.р. та й то неповні), але залишили після себе добрий слід і надбання — творче-художні та теоретично-критичні. Відповідальним редактором був все той же „невиснажний“ тов. В. Коряк і йому вдалося об'єднати в „Шляхах Мистецтва“ кращі художні сили пролетарського об'єднання та притягнути до праці й солідні сили теоретичні. Часопис відкрив свої сторінки і для обдарованих письменників-інтелігентів. Немає потреби перерахувати всіх співробітників і ми ще що до людей остільки

бідні, що не можна перелічити всіх співучасників альманахів, що їх ми вже називали, чи часопису „Шляхи Мистецтва“, чи „Червоного Шляху“, що з початку 1923 року замінив „Шляхи Мистецтва“ і досі, принаймні до наших днів, веде перед літературний, як „товстий місячник“, та ще й „столичний“.

„Червоний Шлях“ оце кінчає п'ятий рік свого існування. Хто ближче стоїть до цього видання, знає, скільки в нього покладено праці, людських нервів та мозку. Редакція звичайно на відворотній стороні обкладинки кожної книжки друкує список осіб, що „за їхньою найближчою участю“ часопис виходить. Там названо більше, ніж сотню, письменників та вчених. Ох, коли б була та їхня „найближча участь“, оскільки ж легше було б вести один з головних і порівнюючє дуже поважних часописів. І чверти з названих осіб не бачить нормально в роботі в себе, мабуть, редакція. Тому, при всіх безперечних заслугах культурних „Червоного Шляху“, доводиться все ж таки сказати, що за майже п'ятилітню роботу не вдалося часописові утворити, як то кажуть звичайно про часопис, своєрідної, оригінальної, в кожному разі цілком виразної фізіономії літературної; занадто багато на сторінках часопису гастрольних виступів. А яка ж це важлива справа для літературного органу, що має право претендувати на першорядну й керівничу ролю для суспільства, мати свою виразну фізіономію! Проте „Червоний Шлях“ дав за роки свого існування багато першого ґатунку художніх творів; трошки слабше було з відділом науково-теоретичним.

Тільки з 1925 року на допомогу „Червоному Шляхові“ утворився в Києві, як кажуть, „тонкий“ місячник — „Життя й Революція“. Так само — літературної своєї фізіономії не має. Є костюм, цеб-то зовнішній план книжки журналу, а типових рис обличчя так за три роки ще й не виробив собі.

Не будемо „критикувати“ наших художньо-літературних часописів; будемо вдячні обставинам, що ми ці часописи маємо. А проте все ж хочеться иноді сказати, чи може про себе подумати: так легко було б і один, і другий місячники оживити, загострити, зробити ареною боротьби чисто літературної (нехай читач не турбується: я добре знаю, що „чисто літературної боротьби“ на світі не існує; але ж можна вести принципову боротьбу на літературному тлі). Ото була в нас дискусія; можемо не високо цінувати її досягнення; вона більше людей поплутала, ніж навчила; проте літературні часописи ледве-ледве на цю дискусію відгукнулися. Потім довелося обидвом сторонам окремі книжечки про дискусію робити.

Проте дискусію 1925 року, що затягнулася й на рік 1926, найменше хочеться згадувати та тут її оцінювати. На щирий погляд наш, здається вона нам невдалою. Не тільки в київській площині,

де увіковічено її зовсім нецікавою книжечкою („Шляхи розвитку сучасної літератури“. Диспут. Вид. Культкомісії Місцкому УАН. К. 1925, стор. 82), але й в площині харківській, всеукраїнській. Правду сказати, мені вона здається непотрібною. Проблема: Европа чи Просвіта? чи синонім: культура чи халтура? В чому справа? Европу стару (класичну) треба вивчати та знати, бо Ленін досить вичерпуюче одного разу сказав: „Пролетарська культура не є та, що вискочила невідомо відкіль, не вигадка людей, що звуть себе фаховцями з пролетарської культури. Це все цілковита нісенітниця. Пролетарська культура повинна з'явитися закономірним розвитком тих запасів знання, що їх людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, бюрократичного суспільства“ (збірка творів В. І. Леніна, том XVII, стор. 317). Просвіту серед робітництва та селянства проводити — так само конче треба, бо робітнику й селянинові конче треба в справах навіть державних розбиратися, а вміти читати й писати — ще тим більше. Коли досягнено, що неписьменних серед пролетаріяту не буде, на селі — не буде, то тоді і їм почнемо показувати та подавати ті „запаси знання, що їх людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства“. Шкідливість знання сучасної „гнилої Европи“?

Вивчаємо „запаси знання“ і сучасної (капіталістичної) Европи, бо, перше, не хочемо від них відстати, друге — треба свого ворога добре знати. Ставлення до російської культури та літератури? Одвернутися від них? Безглузда рада. Що це — помста царям за гніт над Україною? Ми знаходимся зараз з РРФСР в загальному, в спільному стані соціяльної революції. В літературі російській відбивається цей стан, і відбивається яскравіш, ніж в нашій. Процес пролетарізації російської літератури дійшов до сьогодні глибше, ніж у нас; причина цьому — відсутність тих років вагання й плутанини 1917 — 1920, що мали ми їх на Україні. РРФСР справді соціялістичного ладу. Не придивлятися до цього прямування, не знати навіть його, одвертатися від тих зразків революційної боротьби й тих виразів її, що подає їх російська сучасна пролетарська література це значило б не розуміти ріжниці між царською Росією та Російською Радянською Федеративною Соціялістичною Республікою. Чи маємо ми сьогодні остільки витриманого пролетарського письменника, як російський Юрко Лебединський? Чи маємо сьогодні такого справжнього поета революції, як Олександер Безименський?

Питання дискусії: чи треба письменникові „вчитися“ свого ремества? Хіба це є проблема? Ніхто й ніколи не стояв у дискусії на тому, що письменникові не потрібно своєї науки, що письменник обдарований „божою милостю“. Залишається з цієї „проблеми“ тільки питання, як, чому та в кого вчитися. Розуміння явища літературних впливів у останні роки досить вивчено та з'ясовано

марксистською наукою. Літературні впливи у добу молодої класи, коли література її одержує від нового соціяльного оточення нові „соціяльні замовлення“, бувають, звичайно, як-найменші. Це літературна доба не запозичень, а гострих відштовхувань від всього старого літературного краму. Літературні впливи у добу молодої літератури, що репрезентує нову класу, мають форму звичайно не „засвоєнь“ старого і не „наслідувань“ старому, а тільки може „використування“ старого напрямку — обережного і тільки в міру гострої потреби. При цьому „використуванню“ найбільшу ролю все ж таки грає це вже назване відштовхування від старого літературного напрямку, протиставлення себе йому. Що до впливів чужих літератур, то вони в добу молодої літератури корисні тільки тоді, коли та чужа країна, що з її літератури хоче запозичити щось наша молода література, є близька до нашої країни своїм соціяльним станом чи своїми соціяльними прагненнями. В цьому розумінні деякі з сучасних письменників західних, як, напр., Барбюс, були б корисні для нашої пролетарської літератури.

Визначне позитивне значіння наших дискусій 1925 — 1926 років, не зважаючи на багато помилок, непорозумінь між різними напрямками, іноді непотрібного загострення й полемічного різкого тону (без цього не буває, це ж є боротьба), полягає, на думку нашу, в тому, що дискусії ці все ж таки очистили літературну атмосферу, внесли ясність у деякі літературні проблеми і — головне — призвели всіх до єдиного висновку, що головне завдання сучасної української літератури є вчитися і працювати. Тільки цим шляхом ми найшвидше прийдемо до виконання нашою літературою її головного обов'язку, її завдання — відбити в своїх художніх творах ту цікаву, бадьору та переможну добу, що її ми всі зараз переживаємо.

Отже відсіль і виходить наше сучасне критично-негативне ставлення до всякого занепадницького настрою, до песимізму, що є такий іноді типовий для навіть молодих письменників, що вчаться на зразках мінорного символізму недавньої доби.

Треба сказати виразно. Оскільки наша доба є зараз доба переможньої боротьби, оскільки перед нашим робітничо-селянським суспільством лежать численні важкі та пекучі завдання, море праці, остільки ми вимагаємо від письменства, даємо йому, висловлюючись фігурально, „соціяльне замовлення“ висловити в художніх образах ці наші настрої, цю „реальність“ та енергію років боротьби.

V

ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Які ж підсумки можна підвести десятилітньому розвиткові нашої літератури? Що за перспективи одкриваються перед українською літературою після напруженої роботи першого десятиліття революції?

Без прибільшення треба сказати, що за ці десять років українська література зробила в порівнанні з дореволюційним своїм станом дуже великий крок уперед. Коли перед революцією вона була типово „просвітянською“, за винятком дуже небагатьох своїх явищ, як Винниченко, Коцюбинський, Олесь, то тепер значно збільшилася кількість наших письменників, література зайняла значне місце за ці десять років, ніж вона його займала в ідеології українського суспільства в дореволюційні часи; головне його надбання — вона зблизилась з українським робітництвом та селянством. Разом з тим за ці десять років література наша покинула той провинціяльний тон, що мала його в добу просвітянства, набула більшої складности та заглиблення в життьові явища, що їх вона відтворює, широко розгорнула тематику, ускладнила (не без впливів російської та особливо західньої літератур) психологічну аналізу, удосконалила свої стилеві засоби, значно піднялася з формального боку та взагалі художнього. Вся ця різноманітна еволюція української літератури за це десятиліття переходила на певному тлі революційної доби, висунувши в процесі соціяльної революції письменників - робітників, ще більше — письменників - селян та примусивши письменників старшої генерації виразно йти за життям, переживати радикальну ідеологічну трансформацію. Оскільки соціяльна революція наша переживає зараз добу диктатури пролетаріята, все більше виділялася, підіймалася за ці роки пролетарська література, наздоганяючи життя та в боротьбі літературній прямуючи до перемоги над старими напрямками, при чому не відбираючи від цих напрямків змоги еволюціонувати до ідеології пролетарської, йти на допомогу йому, на працю разом з пролетаріятом. Треба визнати, багато письменників - інтелігентів, що були виховані на матеріялові літературного занепаду буржуазії, порвали всі звязки з минулим; щиро приєдналися до боротьби літературної пролетаріяту і стали пролетарськими письменниками, бо пролетарським письменником називаємо ми не тільки того, хто походженням пролетар, а й того, хто переміг в собі всі старі прищеплені йому минулою добою погляди та засвоїв собі пролетарське, значить, для нашої доби революційне, — світосприймання. Особливо багато дало це революційне десятиліття письменників - селян, що були на Україні найчисленнішою соціяльною групою. Аналізуючи процес зміни ідеології селян та інтелігенції, що переходить до праці до пролетарської літератури, ми бачимо, як послідовно все поширюються кола письменницькі, що чесно й щиро переходять на бік тих, що працюють, що є робітниками. Майбутня українська література буде літературою всіх працюючих, а не якоїсь аристократичної духовно верхушки старого суспільства, буде колись відбивати, відтворювати ідеї та почуття вільних, рівних, працьовників соціялістичного, комуністичного світу.

Поки-що, коли Радянські республіки з'являються оазисом серед капіталістичних країн, ті досягнення, що українська сучасна література їх сьогодні має, набувають великого, всесвітнього значіння: у нас є письменники і є література, які дивляться на світ новими очима, очима пролетарської класи, що має історичне завдання своє — звільнити ввесь світ від гніту й неволі.

Ми зараз дуже часто й заглиблено повинні думати про розвиток та долю нашої літератури. Вона буде пролетарською, бо література, як кожне з мистецтв, відбиває перемоги життя. Серед тих численних роздумів про нашу літературу і її дальший шлях хочу звернути наприкінці вашу увагу на невеличку й недавню статтю тов. І. Лакизи в 3-му числі „Життя і Революції" цього року. Вона вразила мене глибокою обережністю в поводженні з фактами такої складности, як література. Зветься вона „На шляхах пролетарської літератури". Висновки цієї статті такі: „Створити пролетарську літературу є забарний, органічний процес, що почав розвиватися недавно; росте вона не на голій землі, а в щільному діялектичному контакті з усіма культурними традиціями, в процесі опанування культури робітничо-селянськими масами, що вийшли на поверхню життя. Кожний новий рік, кожний новий етап нашого піднесення, господарчого й політичного, прискорює цей процес, раз-у-раз дає нові реальні досягнення" (стор. 383).

Цілковито треба до цього приєднатися.

Б. КОВАЛЕНКО

ПРОЛЕҐАРСЬКИЙ РЕАЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ

Що читає сучасний робітник? На таку тему в одному з робітничих клубів мав відбутися „грандіозний“ диспут за участю видатних пролетарських і непролетарських письменників.

З письменників з'явився один, а з робітників численна авдиторія.

Вона не лише слухала, а, що незрівняно цікавіше, говорила сама, говорила докладно й обґрунтовано, „по-хозяйському“ критикуючи те, що вже в літературі зроблено, ставлячи свої конкретні вимоги пролетарського читача, що в ім'я його поламано стільки полемічних списів, а як коли, то й висипано найдобірнішої лайки на голови опонентів (дивіться журнал „Вапліте“).

І проте пролетарський читач з сучасних письменників незадоволений.

— Зараз у нас якась дитяча література: візьмеш, а там й читати нічого — самі слова.

— Робітники читають класиків, бо в їх творах широко змальовано життя; коли читаєш про людину, то бачиш її перед собою, бачиш, що це справжнє, а не вигадка.

В таких зауваженнях є дещо й від критичного загострення, проте багато й об'єктивної правди.

Не треба забувати, що зріст революційної, а особливо пролетарської літератури процес складний, бо її репрезентовано переважно молодими письменниками, що не мали змоги раніше й не встигли в сучасний момент набути високої літературної кваліфікації.

Взагалі дорости до класиків можуть лише одиниці й то після довгорічної праці.

Проте всі ці міркування становища не поліпшують: не може ж бо широкий читач обмежитись нецікавою літературою — в порядку громадського альтруїзму. Правда, далеко не всі сучасні письменники являють собою лише тло для видатних майстрів майбутнього, серед них є багато цікавих постатей з певними формальними досягненнями, але широкий пролетарський читач крім суто літературної кваліфікації вимагає ще й соціяльної: досконалих й ідеологічно витриманих творів з характерними для нашої доби типами й колізіями.

Цеї другої вимоги цікаві з погляду формальних досягнень письменники не задовольняють, прикладаючи свої технічні вмілості до обробки дріб'язкових, незначних подій, що їх можна часто схарактеризувати короткою заміткою в газетній хроніці.

Безперечно талановитий новеліст А. Любченко не може звернути на себе серйозної уваги читача, в сто перший раз переспівуючи збитий в сучасній і дореволюційній літературі шаблон з міщанського життя (нещасливий розтратник, його „самовіддана" дружина й сластолюбивий розтратників начальник — повість „Образа", „Вапліте", № 4). Кому крім судової експертизи цікаві всі перепитії психологічних переживань аматора рулетки (а їх так докладно і вміло змальовує автор), кого захопить „трагедія" бувшої проститутки, що їй так і не пощастило стати „як всі" добропорядною господинею салона канцелярського „Гамлета", який за убогим фразерством ховає дріб'язковий кар'єризм й потяг до побутових норм буржуазної службової інтелігенції. Гоголівський Акакій Акакієвич заслуговував на відносне співчуття як жертва бюрократичної машини всемогутньої реакції, сучасний Акакій Акакієвич, навіть чесний й перенятий ситим „лібералізмом", не розтратник, заслуговує лише на наше призирство.

Навіть коли б вважати цей тип і за цікавий, то і тоді доведеться констатувати, що знаємо ми його добре з російської літератури часів політичних „сумерок", і нічого нового до характеристики цих типів не додасть А. Любченко.

Колись навіть обережну сатиру на дрібних пішаків від бюрократизму вважали ліберальні земці мало не за прояв громадянської мужности, — невже ж тепер, коли суспільне життя й самокритика джерелом б'є, нема більш вдячного матеріялу для громадської сатири?

Читаєш таку „повість" (скоро мабуть і подібні романи з'являться) і думаєш: що якби цей хист і вправність прикласти до серйозної соціяльно цінної теми, що якби до пристойної літературної культурности додати знання справжнього життя, побуту й психології революційного суспільства?!

* * *

Розвиток пролетарського реалізму не можна розглядати ізольовано, не звертаючи уваги на історичні тенденції еволюції сучасної літератури.

До недавнього часу, почасти ще й тепер, за основну з них була тенденція перородження імпресіоністичного жанру на сюжетно-реалістичний.

Вихідний етап революційного імпресіонізму — це „сині етюди" М. Хвильового, що їм наслідувала в своїй творчості ціла низка і більших, оригінальніших письменників, і другорядних епігонів. Героїчна

новела з побуту військового комунізму і лірична, перенята пафосом громадського обвинувачення сатира на міщан в революції — такі тематичні цикли революційного імпресіонізму. Поверхова романтична трактовка теми, безсюжетна „мозаїчна“ композиція твору з окремих клаптиків побуту й авторської „орнаменталістичної“ лірики — от основні формальні особливости цього жанру.

Завдання імпресіонізму не показати всебічно певне явище, а створити з приводу цього явища у читача певний настрій.

Таке завдання безпосередньо випливає із філософії пасивного споглядання, що виключає вольову активність, характерну для пролетаріяту, і відкриває широкий простір для впливів реакційних філософських систем занепадної буржуазії, зокрема побудованій на аристократичному призирстві до „черні“, індивідуалістичній трактовці життя й захопленню нездоровими патологічними експериментами.

Занепадницькою філософською основою імпресіонізму можна пояснити бистре й діялектично виправдане переродження поверхової, настроєвої революційности „Синіх етюдів“ на романтику розчарування й безпросвітного песимізму, що є основа „Осени“ з її зайвими людьми від революції, капітулянтами перед труднощами упертого будівництва, що власне безсилля хочуть віднести на рахунок імпотенції, вичерпаности революції.

Імпресіонізм капітулював перед труднощами нової економічної політики не лише ідейно, але й як літературна форма, виявивши свою непридатність до змалювання богатогранного будівничого пореволюційного побуту й його організаторів — активних, вольових революціонерів. Їх життя й психіку, напружену боротьбу з перешкодами на шляху до соціялізму, наростання нових елементів в побуті і в людській психіці, боротьбу їх з рецидивами минулого могли відбити широкі психологічні й сюжетні повісті або романи з міцною суцільною організацією матеріялу за ознакою пролетарського світогляду й світовідчування.

Нові ідеї пролетарського реалізму „носяться в повітрі“, розвитку саме цієї течії вимагає читач, відчуває потребу нового стану художности письменник, передбачає неминучість зміни літературних жанрів й аналізує перші її ознаки марксівська критика. „Постімпресіоналістична проза наша переходить нині від орнаменталізму до міцно збудованої фабули. Нехай кплять з „бандитського епосу пролетарського типу“ (Копиленко), але тут не в чистій хроніці сила, а саме в конструкції. Це дійсно „приємний контраст до розтягненої мальовничости“ імпресіонізму і його епігонів“ (В. Коряк: „Калиновий міст“ — „Вісти ВУЦВК“, 7/XI 1925 р.).

„Потяг до монументального прозового жанру є цілком у нас природний, бо це є те саме, чого нам досі бракувало“ (В. Коряк: „Літературний рік“ — „Народній учитель“, 3/XI 1926 р.).

Отже ще в 1925 році марксистська критика не лише відзначає кризу імпресіоністичного жанру в прозі, але робить прогноз і що до перспектив на ліквідацію кризи шляхом утворення монументальної прози.

Критикуючи творчі заулки імпресіонізму на конкретних літературних зразках його родоначальника М. Хвильового, В. Поліщук в „Пульсі епохи“ зазначає й формальні ознаки нового конструктивістичного напрямку, що, на його думку, має прийти на зміну імпресіонізму: це — доцільна увязка деталів, пропорційність частин, відповідність словесного матеріялу, ритму, образів до завдання твору, максимальна експлоатація теми. Сюжетний конструктивізм, як антитеза до імпресіоністичної „розпливчатости“, стає гаслом нової прози. Утворюється ціла група письменників, що навіть надмірно загострюють проблему сюжетности, фактично висуваючи примат оформлення над матеріялом.

Для таких ультрасюжетників самий побут має менше значіння ніж сюжет, і звідси надмірне зловживання трюкізмом, нереальна вишуканість ситуацій, майже повна відсутність психологічного мотивування дії, бо його замінює механічний збіг випадків.

Класичним зразком бездушного формалізму й побутової порожнечі, як наслідку зловживання сюжетностю, є збірка „17 хвилин“ М. Йогансена.

Її складено з недотепних і примітивних що до задуми анекдотів, позбавлених майже цілком побутових рис за винятком поверхових натяків на побут міщанства й непманської вулиці. Голий сюжетний кістяк й неокресленість типажу є характерна ознака й більшости оповідань О. Слісаренка, анекдот і „учуднення“ лежить в основі багатьох оповідань Г. Шкурупія, хоча останній найбільше дбає за психологічне мотивування дії.

Він хоче вразити читача і раптовістю сюжетних „зламів“ і несподіванкою, екстраординарністю психологічних комбінацій, але й те і те здебільшого штучна вигадка, не характерна для реального побуту.

Остання риса — найслабіше місце в творчості групи „ультрасюжетників“; вони не знають сучасного побуту й типів й тому саме не можуть сюжетність поєднати з правдоподібністю.

Вживаючи штучних „трюкових“ комбінацій, вони зрештою, так само, як імпресіоністи, хоріють на поверховість, подають лише оболонку життя, суму механічних випадків без глибшого психологічного обґрунтовання.

* * *

Пролетарський реалізм мусить змалювати життя не в статичному зображенню розірваних епізодів, а в динамічному розвитку його процесів і типів, мусить поєднати психологічну трактовку побуту

з чітким і витриманим, але можливим в реальному житті й мотивованим сюжетом, з ідеологічного боку мусить пройняти соціяльно цінний матеріял органічним пролетарським світоглядом.

Цей жанр не може зразу розгорнутися в широкі соціяльні картини романів і повістей: потрібна велика підготовча робота нагромадження елементів реалізму в дрібних клаптиках побуту — оповіданнях, які будуть базою і матеріялом для колосальної синтетичної роботи, що забезпечить кількісний зріст зразків пролетарського реалізму й їх якісне удосконалення.

Це удосконалення насамперед полягатиме, як це справедливо зауважив М. Доленґо в ліквідації „технологічних перешкод між творчим заміром і художнім його виконанням“ („До питання про художню політику ВУСПП'а“ „Гарт“, № 1).

Від дрібного оповідання до великого богатотомного роману — така тенденція розвитку пролетарського реалізму, такі наслідки формального удосконалення його творців.

Ми не хочемо сказати, що роман мусить цілком витіснити оповідання, але роман мусить з цього оповідання розвинутися й здобути собі „повні права громадянства“, зокрема завоювати читача, що монументальними творами останніми часами особливо цікавиться.

Пролетарський реалізм що до свого матеріялу мусить відобразити побут і типи трьох основних чинників революційного суспільства: пролетаріяту, селянства й революційної, зокрема комуністичної інтелігенції, не виключаючи, звичайно, із свого обрію й инших верств, але приділяючи їм увагу в залежності від їх значіння в реальному житті.

З формального боку пролетарський реалізм української літератури помітно виростає з початкової стадії дрібних оповідань, иноді нарисів, переростаючи ці рямці й розгортаючися в повісті, „теми для повістей“, зрідка — в великі романи.

Основна творча риса нової течії, найцікавіша — виявлення конструктивних елементів сучасного побуту й психіки в їх динамічному розвитку й боротьбі з назадницькими, консервативними.

Природно, що представники пролетарського реалізму української літератури особливу увагу скеровували на зображення нового села, бо сільський побут українським письменникам здебільшого селянського походження, більше відомий, ніж робітничий.

Переносячись із села в міське оточення, письменники-селяни здебільшого сутикалися з інтелігентськими верствами різних ідеологічних напрямків й лише попутньо і з гіршими наслідками бралися до вивчення побуту індустріяльного пролетаріяту.

(„Гірші наслідки“ часто треба відносити не лише на рахунок необізнаности з пролетаріятом, але й зважати на недостатню докище кваліфікацію письменників з пролетаріяту або до нього близьких).

Все ж таки починати дослідження пролетарського реалізму краще з селянської (тематично) частини, бо вона і багатша і відбиває першу стадію наростання цього напрямку сучасної прози.

Основні труднощі, що їх часто не можуть подолати письменники, особливо молоді, беручись до сільської тематики, це сюжетне оформлення простого, небагатого на надзвичайні пригоди й випадки побуту села. Треба бути чулим, вдумливим художником, щоб зуміти типізувати в образах і постатях сільську „буденщину", вибрати й концентрувати риски життя, що їх кожний знає, але не звертає на них уваги, доки письменник не зуміє синтезувати їх в суцільну й цікаву картину.

З цим відповідальним завданням не зміг управитися, наприклад, досить цікавий молодий белетрист Яків Качура, що на початку своєї літературної діяльности, доки не збився на стежку вузького „облічітеля" міщанства, показував себе як непоганий знавець пореволюційного радянського села.

Основна хиба останніх оповідань Якова Качури на сільські теми (збірка „Без хліба") саме та, що він не зумів сюжетно оформити сільський побут, не вживаючи штучного трюкізму, для цього побуту що-найменше не типового (особливо це зауваження стосується „розвязок" оповідань).

Цілком штучна й нехарактерна для села розвязка оповідання „Похорон", де чоловік, щоб врятувати жінку, садистично закатовує власну дитину протягом кількох „соковитих" розрахованих „на ефект" епізодів.

Так само штучно умотивовано розвязку оповідання „Без хліба", де вся „трагедія" невдалого сватання хлопця до дівчини базується лише на тому, що свати не взяли з собою традиційного хліба й не додержали обрядового ритуалу.

Ми вже не говоримо про „Пилипчанську проблему", бо це оповідання через утрировку й побуту і типів скидається на дешевий фарс без будь-якого серйозного значіння.

Отже, щоб виявити реальний побут, треба досконало знати життя й відтінки психології, що про їх автор пише. Саме цим знанням, а також органічною комуністичною ідеологією і відрізняються спрвжні представники пролетарського реалізму від псевдопролетарських псевдореалістів.

Ми не можемо докладно аналізувати велику й цінну роботу окремих авторів, що опрацьовують сільську тематику в плані пролетарського реалізму, ми візьмемо з них характерніших саме для процесу наростання й розвитку цієї течії й для виявлення її основних властивостей.

А. Головко, О. Кундзіч, Іван Ле дають багато матеріялу для міркувань і висновків, не зважаючи на те, що творчість їх молода

й може викликати що до своїх формальних хиб силу слушних і просто „дотепних“ зауважень.

По оповіданнях Івана Ле ми можемо простежити всі основні моменти історії радянського села, починаючи від збройної громадянської війни незаможників з куркулями за встановлення радянської влади („Юхим Кудря“), закінчуючи боротьбою за елементи соціялістичного будівництва, за той самий колектив з трактором, що дає привід до словесних піруетів розвязним акробатам „словесного мистецтва“, які „обсервують“ життя з висоти „воронячого польоту“ і не розуміють складного плетева соціяльних взаємин.

Різносторонній малюнок революційних і назадницьких чинників сучасного села з вмілим психологічним обґрунтуванням сюжетних колізій і подає в своїх творах Іван Ле, досліджуючи при тому характерне своєю життьовою правдивістю наростання перемоги революційних елементів.

В революційній дійсности, що її автор знає і відчуває соціялістичну лінію її розвитку, міститься коріння непідробленого пролетарського оптимізму, що так муляє очі людям з шпенглеріянським мозком і взятим „напрокат“ у обивателя світоглядом.

На фактах реального ж життя базується й віра в людину, яка при умові чесного ставлення до революції, не може не зрозуміти її історичну неминучість і справедливість, не може до неї не приєднатися.

Іван Ле тому й розглядає людську психіку як категорію, що постійно міниться, еволюціонує, досліджує впливи оточення, що цю еволюцію в певній бік скеровують.

Художньо виявити впливи оточення на психіку безперечно найважче завдання і автор його з честю виконує.

Так само просто і безпретензійно, без вимучених трюків малює боротьбу за соціялізм на селі другий молодий письменник О. Кундзіч (збірки „Червоною дорогою“, „Село Вовче“). Творчість цього молодого письменника також намагаються сплюжити всякі анонімні літературні шкідники на зразок Юр. Бала („Вапліте“, № 4), вживаючи для того метода спекуляції на окремих невдалих спробах (до речі у кого їх нема?).

Отже, не зважаючи на загрози новою літературною розправою з боку рибалок каламутної води, ми дозволимо собі відзначити те цінне, що молодий письменник при всіх його хибах дає для розвитку пролетарського реалізму.

У О. Кундзіча, як і у Івана Ле, часто править за сюжетну завязку не якесь трафаретне кохання Z до Y при X, що перешкоджає, і не боротьба внутрішніх мотивів в розхлябаній психиці розмагніченого інтелігента, а звичайний „прозаїчний“ трактор або колектив.

Проте О. Кундзіч уміє показати колосальне значіння цього трактора для нового села, не лише дає читачеві зрозуміти, чому цей „залізний кінь“ спричиняється до вибуху класової боротьби серед селянства, а може захопити цією боротьбою читача, викликати в нього співчуття до одної з сторін, що змагаються. О. Кундзіч підкреслює революційну ролю сільської молоди, яка завше йде в перших лавах борців за нові форми господарства й побуту і часто веде за собою більш поміркованих інертних батьків, що не зразу сприймають новинки й не зразу з ними погоджуються.

Після невеличких етюдів й оповідань О. Кундзіч раптом взявся за роман „Де факто“, що в ньому також чільне місце бере молодь.

Не можна вгадувати, чим буде закінчено великого романа, як автор розробить окремі його частини, але з того, що вже надруковано в „Молодняку“, видно, що він знає психологію молоди, вміє дослідити цікавий процес викристалізовування класової свідомости у юнака, що не зразу попав на вірний шлях і мусив перебороти ідейні впливи ворожих революції груп на селі.

В романі трапляються елементи романтики, навіть сентименталізму (лісова дівчина), але вражає й широка задума, бажання змалювати цілу епопею революційного руху на селі, багатий, цікаво розроблений в реалістичному плані типаж з найрізноманітніших верств (поміщики, куркулі, біднота, духівництво, партизани різного гатунку і т. д.).

Непогана психологічна аналіза масових соціяльних рухів, багатство епізодів, розвинена фабула — все це свідчить, що з О. Кундзіча зростає не аби-який соціяльний художник з широкими обріями.

Якщо й надалі він буде поступати таким швидким кроком, як що не збочить на манівці індивідуалистичних „проблем“, то можна сподіватися що „двадцятилітні юнаки“ пересилять декого з імпотентних дідків віком в 28 років, які з ласки невгамовного „обсерватора“ й власної дістають патента на літераторів що-найменше европейського маштабу.

Розглядаючи сільський тематично сектор єдиної ідеологічно пролетарської літератури, не можна обминути дуже цікавої і, ми б сказали, багато в чому своєрідної творчости А Головка.

А. Головко — один з письменників що стоїть осторонь від „великого літературного шляху“.

Не полюбляє його й „авторитетна“ „патентована“, критика, що прислухається до диригентської палички академічних кол й запобігливо під маркою „об'єктивізму“ допомагає їм рекламувати співзвучну дрібнобуржуазним смакам „справжню“ літературу.

Від цього замовчування, а іноді й батьківського „побивання на цурки“ А. Головко мало втрачає, бо невизнаного в „літературних салонах“ визнають проте широкі читацькі маси, як вдумливого

й глибокого реаліста-психолога, що не вигадує життя, а вміє зацікавити таким, яке воно є.

А. Головко став реалістом, як і багато инших, перейшовши етап романтики, проте вже в перших настроєвих, в великій мірі автобіографічних оповіданнях і повістях (збірка „Можу") виявив цікаві особливості, специфічні саме для його творчости.

Це, насамперед, вольова активність, динамічне напруження думки й емоції, настрій поривання й протесту проти всякої „косности", „застоя".

Автор вибирає бурхливі вдачі, що їх не може задовольнити спокійне, розмірене життя, коли б воно навіть обіцяло „щастя" в обивательському розумінню цього слова, з голубого спокою їх нестримно тягне до боротьби й до праці.

Герой А. Головка досить своєрідно й наївно розвязує конфлікт між собою і оточенням, „збройною рукою" зруйнувавши затишне родинне кубелечко і направившись у бурхливий світ через трупи жінки й дитини. Буяння „зелених серцем", шукання чогось свіжого й оригінального — такі настрої збірки „Можу". Це слово стає гаслом для творчости А. Головка, що її характеризує молодий неотстояний запас і поривчатість.

Потрібний був час, щоб буяння молодости перетворити в упевнений і спокійний реалізм автора „Бур'яна", першого великого роману з побуту радянського села.

Характерно, що поза селянством в „Бур'яні" не знайдете жадних героїв, і це особливо ускладнює сюжетну проблему роману.

Куди легше оперувати із складною, багатою на різні відтінки й дієві можливості психікою інтелігента.

Тому більшість дуже непоганих соціяльних романів російської літератури використовують заплутану індивідуальну історію інтелігента (часто його кохання) або групи інтелігентів, як сюжетний кістяк, що до нього прив'язують побічні епізоди й масові типи.

У А. Головка основним героєм є селянська маса, що її виявлено в численних типах.

Боротьба контр-революційних типів села, що дбають за особисті, шкурні інтереси, з революційними, які хочуть перебудувати село на радянський лад,— це провідна сюжетна нитка роману, що до неї дуже влучно, як другорядні чинники, припасовано боротьбу індивідуальних інтересів і мотивів окремих персонажів, зокрема і на ґрунті кохання.

Коли додати, що сюжетні „вузли" й загострення роману завше реальні й добре умотивовані, цю пропорцію окремих частин надзвичайно витримано й дальші моменти дії добре приховано, то ми й матимемо приблизно повне уявлення про чітку й гармонійну, багату в своїй простоті архітектоніку роману.

Так само багаті й різносторонні, соковиті окремі типи.

Иноді А. Головку закидають схематичність розподілу персонажів на позитивних і негативних, ц.-т. на революційних і антирадянських, але навіть коли б це було й так, то хіба для реального життя не типова ця різка диференціяція на два соціяльно протилежних табори, хіба не траплялося в епоху громадянської війни, що куркулі уночі вирізували поголовно ті сем'ї односельчан-незаможників, що їх встигли захопити, а незаможники-недобитки наступної ж ночі в порядку „реваншу“ вирізували куркулів.

Треба зазначити, що А. Головко все ж таки виводить в свойому романі і „перебіжчиків“ до чужого табору, до куркулів, слушно підкреслюючи, що цю „перебіжку“ (так буває й у житті) вони роблять не з ідейних міркувань, а з міркувань особистих вигід, хоча й хочуть прикрити їх ідейними (розмова куркулячого спільника „комуніста“ Матюші про партійний курс на „міцного“, економічно-вигідного хазяїна, зрада Мар'ї революціонерів через особисту зненависть до чоловіка Тихона).

Не зважаючи на порівнюючи „прямолінійну“ сюжетну ролю типів, А. Головко вміє змалювати їх із усіх боків і дати їх найновішу психологічну модифікацію, відповідно до умов непи.

Психологію куркулів у нього детальніше й яскравіше розроблено, ніж у п'єсі „97“ М. Куліша, що є певне досягнення, як зображення соціяльної боротьби на селі в епоху військового комунізму.

В умовах непи соціяльні взаємини на селі більш заплутані, ніж за часів військового комунізму, і тому типи в романі А. Головка природно складніші.

В нього виведено куркуля нової формації, що не бореться з радянською владою, як із такою, а хоче переробити її згідно із своїми вигодами і самому пристосуватися, навіть прикритися нею, маскуючись під „культурного хазяїна“. Дбаючи за зміцнення своєї фактичної влади на селі „легальними методами“ (а де треба, то й по-старому, за допомогою розправи), куркуль доходить до такої хитрої вигадки, як ідея „перекваліфікації“ своїх „агітпропів“ — попів, які надто примітивні й не можуть пристосуватися до „нової політики“.

Куркуль претендує, зрозуміло, і на зовнішню культурність, розуміючи її в грамофонно-канареєчному стилі, хоче свою дочку виховати не на репану мужичку, а на справжню „баришню“, але все ж таки не може забути й колишніх знущань свого зятя-„комуніста“ в епоху „продрозвьорстки“.

„Комуніст“ Матюша, зять куркуля, не лише піячить і лається, він дбає за зміцнення своєї влади на селі й з „честолюбивих“ міркувань, иноді кається в тому, що продався куркулям, але не хоче й не може змінити своєї лінії, бо почуває, що до иншої не здатний

й що співучасники оплутали його павутинням карних вчинків, з якого добром не виплутатися.

Розпочинаючи боротьбу з групою Давида Мотузки, він розуміє, що один із них мусить загинути, але перед рішучим боєм хоче спробувати мирно перекупити Давида на свій бік, бо знає ціну його енергії, а крім того, і трохи жаліє гарячого хлопця.

Отже, типи у А. Головка виявлено з достатньою повнотою й правдивістю. В цілому „Бур'ян“ написано в реалістичному плані, хоча трапляються окремі елементи романтичного світовідчування й стилю, їх, правда, менше, ніж у попередній збірці „Можу“.

Впливи романтики позначилися на ліричних відступах і спогадах минулого (спогади Давида Мотузки підчас арешту), в сентенційних, правда, не частих, коментаріях до дії від автора, в романтичній трактовці природи. Не зважаючи на окремі хиби й слабі місця роману, він все ж таки залишиться цінною, серйозною спробою монументального реалістичного оформлення побуту нового села.

Можна чекати, що в дальшій своїй творчості автор ще не раз дасть матеріял для серйозного обговорення.

Для характеристики вихідної стадії наростання пролетарського реалізму, що оперує з робітничою тематикою, цінний матеріял дає аналіза оповідання Лева Скрипника: „Маленька степова рудня“ („Молодняк“, № 9).

Це, власне, і не оповідання, а побутовий нарис, що являє собою накопичення сирового матеріялу, поверхово оформленого сюжетно (додано випадкову „розвя ку“ без попередньої „зав'язки“), з натяками на окремі типи, що лише починають викристалізовуватися.

Розбіжність між матеріялом і технічною обробкою наявна, але матеріял сам по собі цінний, автор уміє вибирати з нього характерне й цікаве. Л. Скрипник поки-що етнограф, але він може вирости на письменника, коли опанує техніку.

Його нарис саме і цікавий, як матеріял для дослідження процесу ембріонального розвитку пролетарського пис менника.

Від збирання сирового матеріялу до сюжетного оформлення клаптиків побуту в дрібні оповідання — от шлях, що його проходить молодий письменник, який органічно зростає з пролетаріяту.

На такому ступені художности перебувають, вірніше, ще недавно перебували молоді письменники типа Л. Смілянського й А. Клоччя (береться ранній період їх творчости). Цікавим зразком розробленої фактичної пригоди в оповіданні може бути „На млині“ Л. Смілянського, деякі шахтарські оповідання А. Клоччя. Автори здебільшого беруть з життя не лише матеріял, але й самий сюжет, описують те, що перед їх очима відбувалося. (Життя ж також „сюжетне“, не лише література). У них нема ще (не набули) сюжетних

ускладнень і високої літературної культурности, бо все це набудеться з часом, — це молоді письменники, які недавно перестали бути етнографами.

Питання часу й хисту — дальший їх зріст, але цей зріст неодмінно призводить до вдосконалення дрібних творів і до збільшення обсягу матеріялу, до ширших (маштабів повісти, „теми для повістей").

Зразки цього третього етапу подає Л. Первомайський (маю на увазі останню повість —„Плями на сонці").

Ця повість, як і попередня з дитячого життя („Земля обітована"), справляє враження незакінчености, наче автор злякався широкого розгортання дії й обірвав її несподіваним кінцем.

Повість „Плями на сонці" цікава тим, що автор у ній змальовує робітників у самому процесі виробництва, звичайно, торкаючись і їх життя поза майстернею, досліджує, як впливає виробництво на психіку продуцента, подаючи численні варіяції типів як робітників, так і технічної інтелігенції.

Ставлення до своїх обов'язків органічно определює особливості вдачі робітника; не випадково, що саме недбайливий до праці комсомолець Нечипоренко в першу чергу підпадав під впливи міщанського оточення й самовідданий, скромний коректор Усик зростається з пролетаріятом, запалюється його ентузіязмом і енергією. Концепція на перший погляд „наївницька" й тенденційна, але автор уміє непомітно мотивувати її в побутових і психологічних дрібницях, синтезуючи їх у художні образи, примушує повірити в життьовість своїх „ригористичних" положень.

Так зростають молоді письменники співці пролетарського побуту.

Розглядаючи генезу їх творчости, ми зовсім не забули тих кваліфікованіших письменників, що до тієї ж тематики прийшли з певною літературною виучкою, набувши її на инших темах. Перший з цієї групи, що зробив таку спробу, це А. Любченко, автор „Буремної пути". В цій збірці можна знайти два оповідання на робітничі теми: „Дні юности" й „Із тихого передпокою". В першому Любченко розробляє і заводські і сільські типи, при чому останні (Радивон, Тетянка) куди сильніше й соковитіше виявлено. Тип робітника Марка трафаретний і схематичний.

Марко тільки й робить, що „розагітовує" селян на зборах і кохану Тетянку особисто, балакає книжною мовою про засідання бюра партосередку і різні кампанії. Так само і в другому оповіданні панський служака Ян, що на заводі лише краде вугілля для опалення самогінного кубу, яскравіший, ніж справжній робітник, предзавкому Савка.

Тетянка й Зоська лише тягнуться до заводу почасти з-за побутових умов (тікають від гніту родини), почасти з ідеалістичних міркувань.

Їх, власне, не сам завод приваблює, а скорше — браві заводські хлопці; виробництва і його впливів в оповіданнях не відчуваємо.

Нам здається, що й сам А. Любченко один час потягнувся до робітничої тематики, так само, як і Г. Шкурупій, щоб, віддавши данину „літературній молодості“, взятись за инші теми, часто неоригінальні й соціяльно мало визначені.

Поверхове розуміння робітничого побуту й відповідна фальшивість у його зображенні, очевидно, і примусили А. Любченка надалі відійти від цієї маловідомої йому сфери до опрацювання міщанських типів, що з ними він більше й досконаліше обізнаний. Схематичність у трактовці робітничого побуту характерна й для другого письменника, що до цього побуту прийшов від селянської й міщанської тематики, до П. Панча. В своїй „Повісті наших днів“, взявшись висвітлити таку відповідальну тему, як відновлення зруйнованої промисловости, П. Панч дав лише зовнішню оболонку цього процессу — історію технічної відбудови, але не висвітлив ролі робітника, що був ініціятором будівництва, і його психологічних переживань.

Революційна інтелігенція робить спроби наблизитися до робітничого побуту, і це намагання пролетарське суспільство мусить всіляко вітати, допомагати їй бодай моральною підтримкою.

Але щоб відбити справжній, реальний, а не „стилізований“ побут робітництва, треба дбайливо його вивчати, беручи безпосередню участь у таких формах масової, громадської праці, які дають змогу сутикатися з пролетарськими масами й запалюватися спільними з ними устремліннями, органічно засвоювати психологію пролетаріяту.

Останнє особливо важко для тих, хто з дитинства з цими масами не зрісся, бо ідеологічно, розумово приєднатися до пролетаріяту куди легше, ніж жити одним з ним психологічним життям.

Більш вдалі, хоча й не так досконалі з боку формальної техніки, відповідні спроби письменників — робітників з походження, що проте не зразу взялися за робітничу тематику, а під впливом літературно-інтелігентського оточення й специфічних умов перших часів непи, коли мирний побут ще не відстоявся й не викристалізувався, розпочали літературну діяльність з иншої, хоч би військово-романтичної тематики.

Зразком художників цієї категорії може бути М. Майський, що спершу взявся до писання імпресіоністичних етюдів у стилі М. Хвильового (збірка „Ніч“), від них перейшов до робітничої тематики (збірка „Творці білого міста“).

Ми не можемо докладно характеризувати творчість цього письменника й робити що до неї певні прогнози, бо М. Майський дуже скупо друкує свої твори, проте саму збірку „Творці білого міста“

мусимо розцінити як безперечно цікавий зразок пролетарського реалізму, не зважаючи на її технічні хиби (шаблон, схематичні характеристики, розтягнені місця, невдалі епітети, непотрібні деталі то-що).

Перше оповідання, що його назву має збірка, слабіше з боку композиції, оскільки автор бере за сюжетну основу індивідуальний момент кохання, а самий процес будівництва за побутове тло (змальовано непогано) для розвитку цієї колізії.

В другому оповіданні, „Борг“ — автор розробляє соціяльний мотив — помста робітника над майстром — і вміло його опрацьовує з порядним знанням психології персонажів.

Так само, на нашу думку, досить вдала спроба другого колишнього імпресіоніста, І. Микитенка, відбити складний процес психологічних впливів робітничого міста на село в оповіданні „Брати“. На жаль, автор не зміг цілком уникнути схематизму, бо й важко в рямцях невеликого оповідання цього досягти.

Помітно, що І. Микитенко все ж таки краще знає селянство, ніж робітництво, проте вміє і художньо змалювати робітничий побут, виявити специфічні особливості робітничого оточення й психології, простежити їх впливи на необроблену, „цілинну“ вдачу селянина, що міцно вріс своїм корінням у чорнозем.

Обмежившись стислою характеристикою найбільш цікавих зразків пролетарського реалізму з робітничою тематикою в основі, перейдемо до останньої галузи пролетарської літератури, що її найменше розроблено — до творів про революційну, зокрема комуністичну інтелігенцію.

Романтичну трактовку цієї теми, висвітлення типів, що були придатні до військового комунізму, але розчарувалися, обернулися на безвольних, пасивних „нитиків“ в умовах непи, занепадницьку частину комінтелігенції досить повно змальовано в імпресіоністичній літературі, починаючи від „Осени“ М. Хвильового.

Постатів будівничої комінтелігенції, що в умовах непи не стала в психологічну або й ідеологічну опозицію по відношенню до партії, а разом із нею, як її невід'ємна частина, змагається за майбутнє, — такої інтелігенції в нашій літературі майже немає. Обіцяє подати генезу одного з таких типів О. Кундзіч у романі „Де-факто“, закінчені студії цього питання подає І. Кириленко в таких творах, як „Курси“, „Сергій Коваль“.

В „Курсах“ змальовано радянське будівництво (шкільне) в переходовий період, коли військовий комунізм поступовно витісняв непу.

На фоні незліквідованого остаточно бандитизму і праці запільної контр-революції, на фоні господарчої розрухи й голоду накреслено низку типів учнівської комсомольської інтелігенції переважно селянського походження, що разом вчиться й будує, бореться

з рушницею в руці і приваблює до себе своїм юнацьким запалом кадри чесних старих фахівців - педагогів.

Негарно і неприродно звучить лише одноманітно - піднесений „героїчний“ діялог комсомольців, надто він „бравий“ і бідний на психологічні нюанси. Краще з цього боку виконано оповідання „Сергій Коваль“, де змальовано складну психологічну еволюцію комуніста - робітника (що фактично став партінтелігентом), бувшого партизана, який зразу не погоджується з буднями непи, але потім під тиском життя переконується, що і у мирному будівництві, як і на фронтах, діє одна переможна революція.

Цей психологічний злом, правда, не досить обґрунтовано, проте проблема цікава, поставлено її вміло, із знанням найінтимніших боків людської психіки.

Досконалістю психологічної аналізи звертає на себе увагу „Антонів огонь“ І. Микитенка („Життя й революція“, № 1—2, 1927 р.), що в ньому протиставлено стажера, що скінчив пролетарський ВИШ, різного ґатунку рутинній містечковій інтелігенції. Трошки осторонь від основної групи пролетарських реалістів стоїть П. Радченко, який у своїй творчості опрацьовує побут близьких до пролетаріяту прошарувань міської бідноти, дрібних ремесників, виявляючи їх стихійно, необґрунтовано сталою ідеологічною основою ненависть до багатіїв.

Постать бідного еврея, що годується з ласки заможних іновірців і сумує за революціонером - сином, який перебуває в засланні, поступовна зміна пошани жебрака до своїх добродіїв на пекучу ненависть, — все це талановито передано автором оповідання „Прокляття“ („Гарт“, № 2—3).

* *
*

Так наростає пролетарський реалізм в українській літературі.

Низка літературних фактів, що належать переважно перу молодих пролетарських письменників, доводить, що вони не лише на словах, але й на ділі доводять свою спорідненість з пролетаріятом, поєднаючи в своїй творчості комуністичну ідеологію й соціяльний матеріял з життя клас, які безпосередньо революцію рухають, складають її бойові кадри.

Широкий соціяльний діяпазон, і тривале формальне вдосконалення ґарантують пролетарському реалізмові найширші перспективи розвитку й популярність серед свого соціяльного замовця — пролетарського суспільства.

Нова доба накладає відбиток не лише на ідеологію й тематику певної літературної течії, але й виробляє новий, відповідний до цієї тематики й ідеології стиль. Ми певні, що пролетарський реалізм не буде цілком подібний і з формального боку до поміщицького або буржуазного реалізму класичної літератури.

Цілком слушно М. Доленґо в статті „До питання про художню політику ВУСППУ“ накреслює основні стилістичні відміни цієї течії, які б відповідали її новим завданням.

Не сліпе наслідування класиків, а переробка й піднесення їх культури на вищу ступінь — таке принципове наставлення мусить бути у представників пролетарського реалізму.

Тов. Доленґо відзначає три основних властивості пролетарського реалізму: 1) Він мусить бути протилежний ідеалістичному: слово — образ мусить мати конкретне значіння, а не кілька умовних, що характерно для ідеалістичного стилю, який базується на світогляді раціоналістично-ідеалістичного порядку й на соціяльному ґрунті буржуазного декадансу; 2) стиль пролетарського реалізму мусить бути динамічним, а не статичним, 3) організованим, а не примітивним.

„Пролетарська література має утворити реалізм динамічний, високо-організований, вищий за той ідеалізм, що його він повинен заступити“.

Приєднуючись цілком до такого висновку т. Доленґо, ми з свого боку гадаємо, що майбутній розвиток реалізму дасть більше матеріялу для деталізації основних завдань, що їх накреслив М. Доленґо, і, може, виробить нові, ще непередбачені властивості. Пролетарський реалізм лише вибруньковується, перед ним широкий незбитий шлях і неосяжне майбутнє.

Вирватися з задушливої атмосфери просвітянської обмежености й ідейного убозтва на широкі простори соціяльної художности молодої повнокровної класи з небаченими в людській історії ідейними і психологічними обріями — такі глибоко-революційні завдання пролетарського реалізму.

Піднесення культурности широких мас, втягнення їх в активний процес творення пролетарської культури — об'єктивна запорука, що ці завдання буде виконано.

БІБЛІОГРАФІЯ

І. Кириленко. „Курси“. ДВУ — юнсектор, 1927, стр. 124, ц. 50 к.

Іван Кириленко належить до тих молодих письменників і поетів, які вийшли з Жовтня, для яких життя почалося в виру революції. Через це ми бачимо в творах Кириленка той цілинний настрій, чистоту недвоїстого сприймання, що характерно для пролетарських письменників цього періоду. Кириленко сам в своєму вірші „У таборі“ (див. „Такти“) каже про себе:

„Я сьогодні — поет і редактор
Завтра в таборі: „раз - два“,
Одбиватиму чітко такти,
А зі мною селянська братва
Мені радісно буде над вечір,
Та хіба я радітиму сам?
Хоч рушницею й стомлені плечі
Та в наметах співа комнезам“.

В цих восьми рядках чудово висловлено свідомість того, чим міцна творчість Кириленка: 1) його захоплююча життьова насиченість і 2) його колективна підпора.

Цим же міцна творчість письменника і в повісті „Курси“. Перед нами в цій повісті картина будівництва, його перших моментів у невеличкому повітовому місті. Живі образи й сцени яскраво показують знайомство автора з побутом, живу участь в самому будівництві. Тут немає ні непотрібної ідеалізації типів, ні песимізму інтелігента старої формації, що намагається заспівати на новий лад. Творча увага письменника скупчується не на окремому образі, типі, а на самому житті: в результаті маємо реальне співвідношення сил і неможливість перебільшення в той чи инший бік, чим так багата наша література, особливо в епоху перелому. У Кириленка у всіх його творах є власне два героя: пролетарська масса й життя з її боротьбою, труднощами, перемогою й поразкою, з її любов'ю й радістю, що ніколи не одривається від життьової самосвідомости.

Те ж ми бачимо і в повісти „Курси“. Енергійний хлопець Павло Сірченко, зав. Наросвітою Марко, курсанти Хведір, Варя та инш., — все це одиниці тієї маси, що боротьбою, впертою працею і непереможним завзяттям пробивала собі шлях. Невичерпане джерело енергії б'є в цій групі живих лиць, що проходять перед читачем. Сьогодні вони домагаються учоби, завтра за неможливих обставин виконують це, завойовують напівзруйнований будинок, сами своїми силами приводять його до належного вигляду, набирають навчителів, перемагаючи пасивність цих недавніх чиновників 20-го числа, організовуються, добувають все необхідне собі й починається навчання. При тому, ні один з курсантів-комсомольців ні на хвилину не забуває, що там, недалеко від мирного куточка, що його сами ж вони утворили, працює Кубанець проти радянської влади. Ні один не забуває, що кожну хвилину йому треба бути напоготові і, вкупі з підручником політграмоти, вони вчаться тримати в руках і рушницю. Ця напружена діяльність якось сама собою підносить цю групу над всією „обивательською“ масою й принаджує до себе. І коли темний бандит Кубанець приходить до неї з визнанням своєї вини, це здається логічно неминучим; вісь життя безповоротно лишається в руках цієї групи, що звязана з життям здоровими паростками.

На тлі життьового будівництва, що його малює Кириленко, в одному кутку, але з усією повністю розгортаються й особисті переживання героїв, їхні радощі, любов і горе. Умирає, не витримавши злиднів, захорівши, життєрадісна Оленка — не по силі прийшлась вага боротьби з життям в скрутні роки; убивають бандити Федора, гине пара закоханих. Але ось инша, міцніша й здорова пара: Варя й Павло. Вони перемагають усі труднощі життя. Любов приходить раніше перемоги, але борці знають, що не приспів ще час для ніжних паростків і відкидають від себе все, що могло б стати на шляху жорстокої боротьби, відтягти від неї хоча б на хвилину: вороги не сплять і треба бути напоготові. Коли Павло питає Варю про причину відмови одружитися з ним, вона відповідає: „А тому, любий Павлику, що немає часу тепер амурами займатися. Просто не до того. Розумієш? — ніжно й з глибоким почуттям заговорила Варя. — А по правді кажучи — тихо продовжувала вона — ти хлопець хороший, мені подобаєшся... але плодити дітей тепер, коли не сьогодні - завтра, може, знову фронти, банди, голод. Коли двадцять годин на добу треба засідати, виступати готуватися до доповідей, ходити на нічну варту...“

І тільки тоді, коли закінчився гострий період боротьби, для героїв особисте життя одержало право існувати.

Цікава для характера творчости Кириленка особлива роля описів. Він не відокремлює їх, як це роблять старі автори, в якусь особливу рубрику, вони вплітаються в його в саме оповідання, так що читач майже не помічає їх і в усякому разі не почуває того відрива, який часто примушує перегортати книжку, минаючи скучні місця.

Ось, наприклад, опис зовнішности одного з героїв повісти, Павла Сірченка: „Звичайне одверте лице молодого селянського парубка років 20, з кирпатеньким та м'ясистим носом, із наївною усмішкою у куточках губ. Тільки погляд гострий і впертий та лоб з енергійним переніссям свідчили про те, що наївність на цьому обличчі може декого підвести". Опис зовнішности, як бачимо, зливається з характеристикою героя.

Те ж саме в опису природи: у Кириленка не почувається тут щось окреме від оповідання. Треба зауважити до того ж одну характерну особливість автора: в опису природи у Кириленка видко селянську психологію: природа у нього не аксесуар, що відограє ролю орнамента в малюнку, а саме життя. Ось, наприклад, опис природи у Кириленка: „Порожньо, мертво. Тільки з глибини туману випливають фантастичні обриси церковних бань, велетенські кам'яні масиви міста, та понад самим шляхом, наче кострубаті, незграбні, запорошені снігом вартові, стоять самотні дуби колись розкішного гаю. Під ненаїжденими полозками потужно рипить сніг, від цьвохкання батога здіймаються у повітря галки, з миршавої конячини парує".

Тут відчувається та повність і безпосередність життьового сприймання, що ними відзначається творчість Кириленка.

Природу він сприймає як селянин в її трудовій обстановці, в її звязку з переживаннями моменту („дуби — вартові") Так само й малюнки побуту в Кириленка вдалі саме там, де вони близькі йому, де стикаються з його життьовими переживаннями й близькими стрічами.

Гарно намальовані в Кириленка типи навчителів, фігури Савченка і Бродського, що цілком перейшли на „новий берег". Але люди „другого берега" у Кириленка мають деяку штампованість. Автор цілком належить до нового і через це такі постаті, як Гриненко, Соня — група анархістів, як сам Кубанець — у Кириленка накреслені блідо. Більш вдалий образ Гриненка, але читач не може не помітити, що в той час, як типи комсомольців дихають справжнім життям, сами кажуть за себе в повісті, про Гриненка й Соню автор розповідає. Від цього губиться в деяких місцях і жвавість сюжету.

Сутички нового з старим, пролетарської ідеольогії з паразитами, що примазалися до радянської влади, як от, наприклад, Ямпольського в продкомі — відобразив це Кириленко живо й яскраво. Але на цій грані йому доводиться й зупинитись: він поет і письменник нового світу й нового будівництва.

Що торкається мови повісти, то реалізм її иноді переступає за межу, що її в художній літературі треба завжди мати на увазі. В цьому відношенні письменнику ще доведеться працювати над собою.

Т. Ганжулевич

Т. Масенко.—„Степова мідь". Поезії. ДВУ, 1927. Стор. 38. Ціна 40 коп.

В „Степовій міді" зібрано твори Т. Масенка, друковані протягом трьох років на сторінках наших журналів, головно в „Червоних Квітах". Це останнє відбилося на тематиці збірника, де вміщено аж дев'ять віршів, присвячених піонерській організації, віршів примітивних і формально надзвичайно обмежених. Можна з певністю сказати, що ці вірші, не поглиблюючи основного мотиву „Степової міди", розпорошують, розріджують увагу читача, не такі тому помітні стають позитивні властивості збірника. А таких властивостей у ньому чимало й найперша з них — міцний, нутряний звязок поета з інтересами сучасности.

Масенкові, який усього себе віддав динаміці міста, де „гамір, ковалі і спека металева", який щиро вірить, що якраз звідци

> . . . йде, колоссям житнім квітчана,
> Нова весна в степи,
> Весна громів і сили

дуже часто згадується

> Вчорашня степова рідня
> Зажурена, крилата.

Хоч для поета „путь ясна по зорях комсомолу", він не позбавлений сумнівів. Місто чи село?! Тільки із значними труднощами розвязує цю дилему Масенко. По одному боці „золотава осінь", „сині ранки степових озер", „колосся шум задуманий, широкий", „крик перепелиний", „дощів весняних теплая вода" й „млинки з соломи, по другому згадуються „малечі дні мої розгублені в степах, озерах несходимих", „матери передчасна могила" й сестра поетова, що

> . . . заплела у срібний спокій
> Тихий жаль собі
> . . . пішла старим покосом
> По старих стежках.

Висновок ясний:

> Я не ставлю грани чи межі
> Між синами молодого жита
> І республіки залізної душі.

Заявляє Масенко. Вихід знайдено. Для поета

В Червонозаводськім районі тепер
Сім'я комсомольська ячейка

Масенко радий, що так категорично розвязано питання. Однак, занепокоєний він тим, щоб сумніви його не видалися кому за занепадництво

Не годиться, скажуть инші,
Комсомольцеві
Споминать біляві вишні,
Коників в траві.

Проте, дуже хутко проходить і ця, нічим не виправдана, непевність себе. Поет твердо знає, що він на правдивому шляху. І він писатиме про своє, про те, що його та навколишніх хвилює, що всьому колективові потрібне. „Хоч кажуть трактор у піснях зробивсь шаблоном“ Масенко все ж опоетизовує машину, бо ясний йому „хід комуни“, бо знає він, що за наших днів „лірика буднів“, тоб-то поезія соціялістичного будівництва, є мотив, що домінує в пролетарській літературі.

На вірші „Лірика буднів“ варт більше зупинитися. Від імени селянської молоди, що прийшла до міста й з жадобою творчости заповнює вищі школи, фабзавучі та осередки КСМ, Масенко говорить:

... Давно ми полюбили
Рев гудків, труда й борні музику

полюбили дні безперестанної боротьби за життя, коли комсомолець комсомольцеві

.... Товаришу хороший
У ячейці, у житті — роботі!

Так од невиразности ставлень своїх до оточення переходить поет до передових ідей сучасности. І тепер мало не в кожному вірші пише Масенко про те, що

В один акорд зіллєм станки —
Високі трави,

що „ленінці ідуть“, що „іде весна“ і що

.... я співаю і зову
В захваті урочистому.

Він так органічно вріс у громадське життя, так зріднився з оточенням, що не уявляє собі життя без осередку, без піонерзагону, де треба чергову бесіду з хлоп'ятами переводити, без підшефного села, куди неодмінно треба послати товариського листа...

Не зважаючи на те, що більшість віршів, присвячених піонерорганізації, слабенькі й неемоціональні, є в них окремі зворушливі рядки. Зігріті справжньою любов'ю до зміни, яку поет кличе:

Цвіти наша зм но, мов день весняний,
Ростіть і гартуйтеся, любі!

Кілька слів що до формальної роботи молодого поета. Як уже було говорено, збірка не досить уважно зредагована. Поряд із міцними віршами („Матері“, „Лірика буднів“, „Розрубаю дороги життьові“, „Крим — спогад“ і Весна“) вміщено багато водянистих і безбарвних. Невиразність, брак чіткости ритмічного рисунка, невиправдане нагромадження приголосних, що гальмує рух вірша, неуважність до прикінцевої співзвучности (траву — борозну, стомлені — холодними, крови — нікому, квартали — біляві, квартали — каравани, проростав — справам та инш.) — Все це знижує вартість віршів Масенка. Намагання локалізувати образи (локалізація розроблена руськими конструктивістами: теорія — Корнелій Зелінський та Іннокентій Оксенов, практика — Ілія Сельвінський, Вєра Інбер, Евген Габрилович і Борис Агапов) призвело до утворення таких „перлин“, як от:

Сонце „тези“ пише,
А „лінію“ дають жита.

Несмак цих рядків походить од наслідування відповідних рядків російського поета Жарова, де сонце — делегат на з'їзд і т. инш. і т. п.

Закінчуючи треба відзначити, що на загальному тлі останніх книжок віршів (збірки О. Влизька, Н. Забіли, М. Бажана, А. Шмигельського, Г. Косяченка, М. Доленга, Є. Плужника, І. Кулика, Л. Піонтек, М. Терещенка та инш). „Степова мідь“ показує, що авторові її, безсумніву талановитому, із значним темпераментом поетові, до певної міри бракує поетичної культури.

Видано „Степову мідь“, як і взагалі всі випуски віршованих збірок Держвидаву, чепурно й на доброму папері. Є кілька друкарських помилок.

Г. Гельфандбейн

І. Микитенко — „Вогні“. Поема. Держвидав України, 1927 р. Стор. 54, ціна 1 крб.

Микитенко не тільки поет, але й прозаїк. Його книга „На сонячних гонах“ свідчить про художника, що має цінний, витриманий і стійкий пролетарський світогляд, пролетарську психіку, — все це поєднано у Микитенка з великим художнім тактом. Оповідання „На сонячних гонах“ взірець того, як можна написати оповідання, щоб було воно і художнім твором і агіткою, яка захоплює, підпорядковує не гострими зворотами, а саме своєю м'якістю — цією властивістю українських письменників, що яскраво відбилося у Микитенка.

Поема „Вогні“ що до цього являє собою оригінальне поєднання цієї м'якости, з твердою стійкістю, майже нелюдською мужністю революційного борця, якою є Олена в час революційної боротьби. В поемі змальовується громадську діячку, промовця на з'їзді, Олену Гончарку, ще недавнішню безправну рабу, дружину самовільця й п'яниці чоловіка, що купив її за „поле“.

„Вона кохала, о, Якиме,
Якби ти знав. Якби ти знав—
Перед всіма, що є святими
Себе від неї б відцурав..“

В строфі цій відчувається ритм Пушкінового „Евгения Онегина“ (пригадаймо

листа Татьяни до Онєгіна: „Когда б вы знали“... і т. инш.). Вплив Пушкіна на Микитенка навряд чи можна заперечувати, та це свідчить лише про те, що письменник обрав добру літературну школу.

Любивши другого, Олена нікому не виявляє своєї таємниці. „Дні і ночі Олені стиснуті уста“. Вона віддається нелюбові, вона навіть стає матір'ю. Покірливо з гнівом у душі стає вона навколішки з наказу свого чоловіка (Микитенко не забуває характеру оточення), та кинути його не наважується:

„Ганчар поб'є її камінням
(нехай лише покине двір...),
Він пустить чорний поговір,
уб'є навіки їй сумління“...

І ось у серці жінки-рабині роками збиралась і зріла та ненависть, яка й прорвалась разом з народнім гнівом. Вона не любила дітей від нелюба чоловіка:

„Вони росли, казали: „Мамо“
А потім перейшли на мать“.

Багатство Ганчара, що мав землі „до біса“ (хоч сам не сіє не оре“), Олена ненавиділа, як і свого чоловіка й синів, що знущалися з матери. Настає революція й Олена йде з повстанцями, вона сама підпалює добро Ганчара і стає до лав сільського пролетаріяту. Ганчар втікає із своїми синами, та селяни вишукують їх і карають. Олена сама вбиває чоловіка: син втік. Він стає за отамана банди і попадає в полон до тієї частини, де була Олена. „Мій син... Мій син... Я знала, чула той дикий голос твій: „Труси“... (він разом з тим посилає відшукувати її, щоб посадити на кіл, розшматувати її, як ватажка червоних).

„Чому ж я й досі не забула,
Як був маленький мій Василь“

говорить нещасна мати, та це ніжне жіноче почуття, що на хвильку виявилось у матери, зразу ж зникає, як тільки Олена стає перед революційним обов'язком.

„Суди, Олено, твій синок...
Як Ганчара не пожаліла“

— говорять їй, і тим самим присуд уже винесено... Він плює своїм суддям у лице і його вбивають. Поема справляє велике враження, але не зважаючи на художню силу образу Олени, його все-таки не досить поглиблено, психологічно не цілком змотивовано. Що до цього ритмічна мова завдає поетові чимало труднощів, нею поет не цілком опанував.

До великої цінности Микитенка, як поета й письменника, треба залічити те, що Микитенко з однаковою силою відтворює і маси в їхніх діях, переживання, і особистість. В його поемі видко не заховану движну силу мас, мовчазну, як і вони, але таку ж грізну й невблаганну. Особистість у поета також не губиться, він показує її в її особливих виявленнях (як життя Олени з Ганчаром), але там, де вона починає діяти, як індивід, Микитенко дає живий, не схематичний образ.

Цікаве погодження психологічної динаміки з динамікою слова. Змальовуючи повсталі маси, Микитенко дає живий образ того, як скупчений гнів виривається з натовпу спочатку огненними язиками, що можуть перейти в полум'я, а поки-що виходять з-під тяжкого гніту, який затримуючи, викликає лише більшу напруженість:

— Виходь, Якиме,
за ланки,
за нашу кров,
за піт гарячий,
за одробітки,
за дітей
давай нам відповідь!“...

І далі, коли гнів уже розлився лавою, коли ненависть переходить у дію, руки заняті, слова лише символи діла, навіть не символи, а відголос удару, биття пульса, бо зараз працює не думка, а серце:

— Несе одріз.
Кладе набої
Це зустрічати...
Ґан-ча-ра...
— Ха-ха
— Га-га
— Го...
— Го...
— Го...
— Го...

Тут Микитенко передає настрій мас, не розповідаючи, а збуджуючи відповідні емоції.

Загалом, у творчості поета видно вдумливість, роботу над матеріялом сюжету і словом, любов до художнього образу і його виявлення.

„І знов шугаємо по селах.
Дрижать дороги і степи...
Душа мов той безодній келих.
З якого ще ніхто не пив...

Поема „Вогні“— це гарний початок великої творчої роботи молодого ще поета.

Т. Ганжулевич

ХРОНІКА

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ
(1840 — 1902)

29 вересня поточного року минуло 25 років з дня смерти славетного французького письменника Еміля Золя, автора „Западні“, „Розгрому“, „Землі“, „Лурда“, „Рима“ й інших романів.

Смерть його була несподіьанкою для всіх. Вона підкосила письменника в добу найбільшого розквіту талану й сил. Еміль Золя якраз закінчив свого великого романа „Істина“ і розпочав нового: „Справедливість“. Публіка чекала на появу цього твору, але роман не було закінчено, смерть нагло урвала життя письменника. І не дивлячись на те, що Золя не належав до письменників, які користуються популярністю серед публіки і визнанням критики, не тільки Франція, але і вся Европа відгукнулась на його смерть тисяччю некрологів, статтів, заміток.

Помер Золя на 62 році. Життьовий шлях його не був легким. На перших же кроках життя довелося йому боротися з нестатками. Матеріяльний стан писменника було поліпшено лише тоді, коли він поступив на працю до відомої в Парижі книгарні Гашета. Тут почалися його перші літературні спроби: „Казки Нінон“[1]) „Сповідь Клода“[2]). Однак вони лишились непоміченими публікою. Лише його критичні статті, яких було вміщено в газеті „Evenements“, звернули увагу на Золя. Своїм протиріччям загальноприйнятим поглядам на мистецтво ці статті викликали проти Золя обурення суспільства. Слава письменника як романиста починається після того, як вийшла на світ „Тереза Ракен“, що принесла авторові обвинувачення в неморальності. З 1870 року починається систематичне з'явлення низки романів „Ругон - Маккари“. (Кар'єра Ругонів, Черево Парижа, Западня, Нана, Доктор Паскаль, Радість життя т. инш.).

Згодом Золя випускає цикл трьох міст: Лурд, Париж, Рим; і на останок цикл чотирьох евангелій: Плодючисть, Праця, Істина. Третій роман вийшов посмертним виданням, а четвертий — „Справедливість“ — так і не був закінчений.

---

[1]) „Contes à Ninon.“
[2]) „Confession de Claude“.

Крім своєї діяльности як романист, Золя виступав як критик і теоретик літератури. Свої теоретичні статті Золя в більшості друкував у „Вестнике Европы“.

В останні роки свого життя Золя став ще більше відомим завдяки своїй участі в знаменитій справі капітана Дрейфуса. Дрейфуса було несправедливо обвинувачено в державній зраді й покарано висланням на „Чортів Острів“. На захист несправедливо обвинуваченого виступає Золя, вимагаючи перегляду справи. Громадська думка, збуджена письменником, в решті решт примусила уряд призначити перегляд справи, після чого Дрейфуса було виправдано.

Золя є представник крайнього натуралізму в літературі і творень великого натуралістичного роману. Об'єктивне, неприкрашене описування найтемніших боків людського життя, найтемніших інстинктів людини — ось що ставить собі за завдання Золя й виконує його з таким реалізмом, що на перших же кроках створює собі репутацію „неморального“ письменника. Романи Золя мали великий успіх, але успіх, що можна назвати „успіхом скандалу“. Твори його розходилися численною кількістю примірників, але ім'я його називали з ненавистю й призирством. Навіть Анатоль Франс, що згодом так високо становив Золя як письменника, після виходу в світ романа „Земля“ писав: „Золя є одним з тих, що про них можна сказати — краще б їм не родитися“.

Репутація неморального письменника була причиною тому, що Золя 31 раз виставляв свою кандидатуру до Академії, і всі 31 раз був забалотирований.

Золя обвинувачують в нехудожності. неестетичності. Дійсно, Золя не був естетом. Він і не становив собі такого завдання. В своїх теоретичних статтях з літератури Золя висловлює свій погляд на завдання роману. Роман для Золя не є твором чистого мистецтва. Роман — мішанина мистецтва й науки, знання інтуїтивного й логічного. Роман треба створювати за науковим методом. Цими теоретичними своїми поглядами користувався Золя в своїй літературній діяльності. Він задумав цілу

низку романів, які наочно ілюстрували б теорію Дарвіна про спадкоємство. Це серія романів — Ругон-Маккари, Золя становить собі за завдання написати історію однієї родини часів Другої Імперії, послідовно простежити за долею окремих членів і показати на них страшний вплив спадковости. Обґрунтувати науково появу всіх своїх типів Золя не вдалося. Багато в нього необґрунтованого, надуманого. Але це не зменшує заслуг Золя перед літературою. Можна сказати, що сучасна літературна хвиля фрайдизму є тільки модною зміною дарвінизму Золя.

Друга характерна риса романів Золя це — „документальність". Він розглядає й описує темні боки життя з найменшими подробицями. Дієві особи подаються письменником на підставі так званих „людських документів", цеб-то дрібних спостережень над особливостями життя, обстанови, взаємовідносин . . . .

Але Золя вміє не тільки аналізувати. З особливою яскравістю виявляє він свій талан тоді, коли йому доводиться узагальнювати окремі явища, змальовувати життя мас. Романи, в яких головною дієвою особою є маса, вважаються за одні з найкращих („Розгром", „Жерминаль").

Характерна для Золя, і мала особливий вплив на наступну літературу, своєрідна конструкція його романів. Вона полягає в тому, що Золя вводить героя до якого-небудь незнайомого оточення й поступово знайомить з ним героя, і таким способом знайомить з ним і читача.

Иноді техніка більш складна. Дієві особи роману існують тільки як функція оточення, в якому вони перебувають: великі крамниці („Щастя дам"), біржі („Гроші"), міста („Завоювання Пласана") і т. ин. Кожна дієва особа являє різну реакцію людини на це оточення.

Такі найбільш характерні риси творчости Золя. Чим же цікавий Золя для нас, сучасних читачів?

Передусім він дає яскраву й правдиву картину життя Франції в часи Другої Імперії, особливо життя буржуазії й почасти робітничої класи. П. Г.

У БУДИНКУ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. БЛАКИТНОГО

7 листопада в будинку літератури ім. Блакитного відбулися урочисті збори всіх літературних організацій Харкова, присвячені підсумуванню досягнень українськ. літератури за 10 років Жовтневої революції. Збори заслухали доповіді членів ВУСПП, т. т. Коряка та Б. Якубського, що докладно зупинилися на кожному етапі розвитку української літератури за останні роки й констатували, що українська література вийшла на широкий шлях буйного розвитку, зростає якісно й кількісно і вже дійшла таких успіхів, які ставлять її поруч кращих літератур сучасности.

За висновком тов. Коряка, на сьогодні українська література ставить собі три завдання: утворити нові художні форми, що як-найяскравіше відбивали б нашу епоху, нашу дійсність, перейти від суто-селянських тем до справжньої пролетарської тематики, завоювати собі робітничого читача й організувати єдиний літературний радянський фронт, що має здійснитися через утворення всеукраїнської федерації радянських письменників.

Авдиторія пропозицію тов. Коряка вкрила довгими оплесками. Єсть всі підстави гадати, що наші літературні організації справу утворення федерації радянських письменників вважають за конче потрібну й прикладуть всіх зусиль, щоб це завдання нашого літературного сьогодні як-найшвидше виконати.

ЛІТЕРАТУРНА ПОДОРОЖ

На початку листопада члени Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників т.т. В. Коряк, В. Сосюра, І. Микитенко, А. Дикий та Л. Первомайський зробили літературну подорож до м. Вінниці на запрошення Вінницької центральної бібліотеки ім. Тімірязова, Окрполітосвіти, та літературної групи Вінниці, що виявила в цій справі широку ініціятиву.

Ця подорож набрала ширшого, ніж суто-літературне значіння. Виступи пролетарських письменників розворушили широкі верстви радянського суспільства Вінниці, викликали в них глибоке зацікавлення не лише розвитком української жовтневої літератури, а й широким процесом загального культурного зросту УСРР, що відбувається нині на базі соціялістичного будівництва нашої країни.

Доповіді товариша В. Коряка, що ними починалися всі виступи письменників, розгортали перед численними слухачами всю розмаїтість і глибочінь згаданих процесів.

Перший виступ членів ВУСПП відбувся в Будинку робітників освіти. Представники літературної групи та радянського суспільства м. Вінниці вітали приїзд членів ВУСПП і через них всю пролетарську літературу.

Доповідь товариша Коряка та демонстрацію творів Сосюри, Первомайського, Дикого та Микитенка було зустрінуто з правдивим захопленням. Другого дня письменники обдивилися місто та його куль-

турні заклади, а також одвідали спадщину минулого — брудні еврейські ґетто над берегом річки Буга Потім представник редакції „Червоного Краю“ товариш Нікітов влаштував письменникам подорож на вінницькі заводи — селекційний та суперфосфатний. Обидва заводи є найбільші з цієї галузи промисловости в цілому Радянському Союзі.

Після ознайомлення з заводами письменників запросила й урочисто зустріла Вінницька Радянсько - Партійна школа. Курсанти школи з ентузіязмом вітали виступи членів ВУСПП в клубі Партшколи та обіцяли тримати постійний звязок з пролетарською літературою, стежити за її розвитком та за тією боротьбою, що точиться за правдиву класову лінію на літературному терені в УСРР.

Увечері того ж дня відбувся третій виступ письменників (в клубі Радторгслужбовців), а ранком наступного дня студенська делегація запросила письменників до Вінницького Педагогічного Технікуму. Студентство технікуму зустріло членів ВУСПП оваціями. Виступи в технікумі тривали щось 4 години при напруженій увазі й зацікавленості.

З запрошення Окрпрофради, Окрнаросвіти та Округного Партійного Комітету Вінниці письменники, що збиралися вже виїхати до Харкова, залишилися в Вінниці ще на день, для виступу перед робітництвом та представниками радянських, партійних і професійних організацій. Цей останній виступ відбувся 4 листопада в залі Центральної бібліотеки ім. Тімірязева. Авдиторія остільки зацікавилася складним процесом культурної революції на Україні та почула для себе досі невідомого, що до президії було подано кілька записок з проханням продовжити час доповідачеві т. Корякові.

Тут же відбулися привітання від Окрнаросвіти та від редакції „Червоного Краю“.

Отже, значіння цієї подорожи справді є величезне. Півтори тисячі слухачів найактивніше прилучилися до культурного процесу на Україні. Це були, так би мовити, організаційні збори осередків активних читачів української книжки, що стануть надалі її пропагаторами.

Повернувшись до Харкова, товариші внесли пропозицію до Харківської організації ВУСПП влаштовувати такі літературні подорожі й надалі, до инших центрів України, а в першу чергу виїхати на Донбас.

Г. Д.

ХАРКІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ВУСПП

Після літньої перерви 8 жовтня 1927 р. в Літературному будинку ім. В. Блакитного відбулися перші загальні збори Харківської організації ВУСПП. На зборах тов. І. Микитенко зробив доповідь про роботу та досягнення ВУСПП за час його існування, а також подав загальні перспективи дальшої праці Харківської організації ВУСПП.

15 жовтня відбулися другі чергові збори, на яких розглянуто низку організаційних питань та затверджено план студійної праці, що подав тов. М. Доленґо від Секретаріяту Харківської організації. До плану увійшли доповіді про окремих письменників, а також низка тем з галузи соціології мистецтва.

22 жовтня відбулися треті чергові збори, на яких члени редколегії журналу „Красное Слово“ т. т. П. Арський та І. Модзалевський зробили інформацію про стан журналу.

Збори ухвалили доповнити склад редколегії журналу „Красное Слово“ ще одним членом організації, а саме введено тов. М. Доленґо.

Збори ухвалили крім того заснувати другу студію для руської частини ВУСПП.

29 жовтня відбулося засідання студії Харківської організації ВУСПП, де стояли доповіді І. Дорожнього та Т. Ганджулевіч про книжку І. Микитенко „Вогні“, що останніми днями вийшла з друку, та про цілу творчість цього автора, як поета.

12 листопада відбулося таке саме засідання з доповіддю про творчість О. Кундзіча. (Доповідач В. Єрохін).

На черговому засіданні (26 листопаду) стоїть доповідь т. Шмигельського про творчість Л. Первомайського як прозаїка.

Г. Д.

ПОСТАНОВИ СЕКРЕТАРІЯТУ ВУСПП.

На 15 грудня Секретаріят ухвалив скликати Раду ВУСПП. На порядку денному такі питання:

а) Звіт Секретаріяту.
б) Підготовка до другого з'їзду ВУСПП.
в) Про федерацію радянських письменників.
г) По взаємини з ВАПП'ом.
д) Про видавничу діяльність ВУСПП.
є) Організаційні справи.

Товариша І. Ю. Кулика введено в Секретаріят ВУСПП, а також у редакційну колегію журналу „Гарт“.

ЧЛЕНИ ВУСПП ЗА ПРАЦЕЮ

І. Ю. Кулик. — Закінчив епопею з негрського життя і перші три частини вміщено в цьому числі Гарту. Працює над новою поемою „Карачай“.

І. Микитенко. — Накладом ДВУ вийшла книжка „Вогні“ (поема) Видавництво письменників „Маса“ випустило нещодавно п'єсу І. Микитенка „Іду“ (в новій редакції) Нині автор здав до Державного Видавництва України нову книгу прози (біля 15 друк. аркушів). До книги увіхо-

дить більшість недрукованих ще творів („Перед життям“, „Кадильниця“, Homo sum“, „Над морем“ та ин.), а також опубліковані в журналах оповідання „Шинка“, „Брати“, „Витяг із протокола“. Зараз працює над романом.

В. Матвіїв — закінчив повість для дітей — „Митька Безухий“. Почав писати другу повість — „Утеча“. Друкуватиме ДВУ.

Ів. Ле — виготував збірку оповідань „Танець живота“. Закінчує роман „Заплава“ (Вороги). Працює над оповіданням „Жовкне лист“.

В. Коряк. — Здав до друку в ДВУ II том „Нарисів з історії української літератури“. Нині приступає до III тому.

Гр. Косяченко — здав до друку в ДВУ збірку нових поезій під назвою „Путь окаянна“, Вид-во „Маса“ друкує книжку його поем „Блудний син“.

Дм. Загул — працює над збіркою оповідань і новел під назвою „Моя Одисея“. Здав до друку в вид-во спілки рев. письменників „Західна Україна“ збірник перекладів німецьких балад. Готує до друку в ДВУ переклад „Мазепи“ Байронового зі статтею-передмовою про Байрона й про постать Мазепи у всесвітній літературі. Зробив переклад на українську мову текстів 3-го збірника пісень Бетховена, який виходить накладом ГИЗ РСФСР.

Олекса Влизько — У виданні ВУСПП вийшла збірка поезії з передмовою редакції. Працює над памфлетом „Республіка монархічних абсолютів“ та над „Баладою про Робіна Гуда й діловода Курчаткова“.

Олесь Донченко. — У Держ. Вид-ві України виходить друга збірка поезій під назвою „Околиці“ та повість „Сурми“. Працює над прозовим твором з комсомольського життя.

Л. Первомайський. — У журн. „Молодняк“ ч. 10 видрукував фрагменти „На Холодній Горі“. Вид-во „Пролетарій“ ухвалило до друку його збірку оповідань.

Як. Савченко — готує до друку нову книжку критичних нарисів розміром 8—10 аркушів. Видаватиме ДВУ. В книжці цій крім аналітичних статей про окремих письменників буде вміщено кілька статтей і на загальні проблеми нашої літературно-мистецької дійсности. Готує до друку збірку друкованих і недрукованих поезій.

О. Лан — здав до друку в-ву „Маса“ збірку творів під назвою „Отави косять“. Працює над поемою з часів громадянської війни „Хуртовина“.

Іван Кириленко. — Видавництво „Плужанин“ випустило нещодавно книжку поезій „Такти“. Зараз працює над повістю з юнацького життя.

В. Сосюра — ДВУ видає повне зібрання поезій.

С. Левітіна. — здала до Державного Видавництва України п'єсу „Товариш“. Готує до друку в Держвидаві збірку оповідань під назвою „Жизнь“.

І. Кісільов. — Здав до друку збірку поезій.

У ЛІТОРГАНІЗАЦІЇ „МОЛОДНЯК“

Вийшли з друку такі книжки бібліотеки журн. „Молодняк“: Ів. Момот — Літературний Комсомол, (статті), В. Кузьміч — Італійка з Манджненто (повість), Ю. Вухналь — Початкуючий (літературні гуморески), О. Кундзіч — В ущелинах республіки (збірка новел).

Друкується: В. Юринець — Значіння Плеханова для марксівськ. соціол. мистецтва, Л. Первомайський — Оповідання.

Всі ці книжки видає „Пролетарий“.

Вийшла ч. II журн. „Молодняк“ за листопад (присвяч. 10 роковинам Жовтня.) Зміст такий: П. Радченко — Скрипка (повість), Ол. Кундзіч — Де-факто (третя частина роману). Поезії: Ів. Гончаренко, Влизька, Первомайського. Статті: Рудермана — Руська літературна молодь (на 10 роков. Жовтня), І. Момота — В тенетах словоблудства, Теодор Глибоцькі — Шляхами Жовтня (про розвиток білоруської літератури за 10 років), матеріяли про В. Чумака, А. Заливчого, Гн. Михайличенка.

У „ПЛУЗІ“

Почали регулярно відбуватися плужанські „п'ятниці“. На них зачитується й обговорюється твори плужан. Було зачитано: Андрія Головка — пролог до роману „Три сини“ (друкується в жовтнев. ч. „Плужанин“), та инш.

Закінчено перереєстрацію членів „Плуга“. На 1 жовтня в „Плузі“ залишено 72 члена, виключено 47. В листопаді м-ці „Плуг“ відзначає двадцятирічний ювілей літературної діяльности свого члена В. Алешка. На цей час ДВУ видає збірку його вибраних поезій „Степи цвітуть“ зі статтею проф. О. Белецького.

Журнал „Плужанин“ з 1 січня намічено реорганізувати в журнал „Плуг“, розрахований на ширші читацькі маси, головним чином на сільський актив і сільську інтелігенцію. В журналі буде значно поширено літературний розділ.

НОВИЙ ЖУРНАЛ „КРИТИКА“

Незабаром почне виходити новий журнал марксистської критики й бібліографії під назвою „Критика“. Журнал виходитиме за редакцією т.т. Скрипника, Хвилі, Тарана, Коряка, Степового (Діденка) і Кулика. Журнал буде освітлювати як теоретичні, так і практичні питання сучасного мистецтва, літературної

критики, бібліографії. Особливу увагу зокрема віддаватиме місячник художній літературі. В журналі будуть відділи з питань театру, музики, живописи та архітектури. Редакція журналу міститься в будинку літератури ім. Блакитного,— Харків, Каплунівська, № 4.

У ВИДАВНИЦТВІ „ПЛУЖАНИН“

Вийшли з друку такі нові книжки: Ів. Кириленко — Такти (поезії), П. Вільховий — Зубата баба (оповід.). З серії „Весела книжка“: К. Котко — Без штепселя, С. Пилипенко — Любовні пригоди, В. Минко — „Власть на місцях“, П. Капельгородський — „Роздайсь, море!..“ і „Гей, не дивуйте“ (жовтневі гуморески), О. Ясний — Автор Троянденко.

Друкується: Андр. Головко — Пасинки степу (повість), гуморески Карбаня, Ванченка, Ясного. Книжкою В. Різниченко — „Сенька Вирвиглаз“ вид-во розпочинає серію ілюстр. дитячої бібліотечки.

На 1927 — 28 рік вид-во у плані намічає видати до 50 назов, заг. розмір. на 100 аркушів. За 1927 рік вид-во видало 28 назов, 38 аркуш.

ЛІТЕРАТУРНИЙ КОНКУРС НА ОПОВІДАННЯ

Журнал „Службовець“ оголосив конкурса на оповідання з історії профспілки чи з життя службовців, що об'єднує їх профес. спілка радторгслужбовців. Розмір оповідання повинен бути не більше, як в 30.000 друк. знаків. За найкращі оповідання крім звичайного гонорару буде видано премії: перша — 400 карб., друга — 250 карб. Останній день надсилання матеріялу на конкурс — 15 лютого 1928 р. Надсилати оповідання треба з написом „на конкурс“ і за псевдонімом на адресу: Харків, Палац Праці, № 110, редакції „Службовця“.

В АСОЦІЯЦІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ (АРМУ)

Участь АРМУ у всесоюзних ювілейних виставках. Асоціяція Революційного Мистецтва взяла участь у ювілейній Всесоюзній виставці Мистецтва Народів і Національностей СРСР, яку влаштовує Державна Академія Художніх Наук з доручення Центр. Ювілейної Комісії при ЦВК СРСР.

АРМУ взяла також участь у виставці „Гравюра й літографія СРСР за 10 років“, якувл аштовує Музей Мистецтв у Москві.

На виставку Мистецтва Народів СРСР АРМУ надіслало понад 300 експонатів з різних галузів образотворчого мистецтва: малярства, графіки, скульптури, театру, архітектури, виробничого мистецтва.

На виставку „Гравюра й літографія СРСР“ графічна секція АРМУ подала понад 160 дереворитів та автолітографій графіків Києва й Харкова.

Участь графіків АРМУ у Всесоюзній Поліграфічній виставці. Ряд графіків АРМУ взяли участь своїми експонатами у виставці поліграфії, що відкрилася в Москві в-осени цього року. Роботи графіків АРМУ викликали значне зацікавлення та інтерес.

АРМУ до 10-річчя Жовтня. Асоціяція Революційного Мистецтва України бере активну участь у Всеукраїнській ювілейній виставці. На цю виставку подано цілу низку праць на теми Жовтня, які закінчили художники філій Асоціяції Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська.

Графічна секція АРМУ подасть низку тематичних речей, виконаних для ювілейного графічного альбому. Поза цим на місцях по завданням ювілейних комісій і музеїв Революції художники АРМУ виконують низку робіт, зокрема в Дніпропетровську худ. Онащенко пише ряд портретів проводирів для місцевого Музею Революції.

ЖУРНАЛ „НОВА ГЕНЕРАЦІЯ“

Вийшло з друку перше та друге число журналу „Нова Генерація“. Докладну рецензію на цей журнал буде подано в слідуючому числі „Гарту“.

НА ЗАХОДІ

Польща

Міжнародній конгрес авторського права. У вересні ц. р., відбувся у Варшаві черговий Міжнародній конгрес авторського права. Так зване авторське право являє собою найболючіше питання сучасної літератури в Европі й тому не диво, що на цей конгрес прибули представники майже всіх европейських держав. Говорячи про цей конгрес, слід також згадати про початок його постання. Як відомо, то ще 1878 р., у Парижі з ініціятиви Віктора Гюго утворено т. зв. „Міжнародне літературно - мистецьке товариство" („Association litteraire et artistique internationale"), яке мало собі на меті — розповсюдження у всіх цивілізованих країнах світу думок певного захисту літературних та мистецьких творів. Наслідком цього в 1882 р., відбувся т. зв. Римський конгрес, на якому було вироблено першого проекта захисту авторського права, що його чотири роки пізніше впровадила в життя Бернська конвенція. Безупинна праця в напрямі усталення цього права серед усяких змінних обставин життя европейських держав спричинилася до оголошення в 1895 році закона про авторське право („Loi type"), що став за зразок такого ж закону про авторське право по всіх европейських державах і в такому вигляді майже цілих 50 літ зберігало його Бернське бюро міжнародньої спілки захисту згаданого права. Тут знову треба сказати, що Бернське бюро вже протягом 39 - ти літ видає місячника „Le Droit d'Atueur", сторінки якого є найчутливішим сейсмографом усяких започаткувань у справі авторського законодавства в цілому світі. Польща, що тепер гостинно дала місце черговому конгресові, сама не належала ще до Бернського бюра. Одначе на цьому конгресі досить успішно було обговорено дальший розвиток захисту авторського права, при чому, як виявилося з ходу самої роботи, польський правничий світ узяв активну участь, ставши цілком на бік ініціяторів конгресу.

Єдине, що викликало довгі суперечки,— це визначення терміну, протягом якого (після смерти автора) авторське право має належати його спадкоємцям. Відомо, що Бернська конвенція, а також урядові приписи багатьох инших держав визначали цей термін 50 - ма роками після смерти автора. Так, прим., Еспанія визначає 80 років, Бразилія — 60, Німеччина та Австрія — 30, а Північно - Америк. Сполуч. Штати— всього лише 28 р., та й то з дня появи твору. Проект, що його обороняє Бернська конвенція і що його в цілому схвалював Варшавський конгрес, визначає цей термін 50 роками.

Присутній на конгресі представник Паризького т - ва драматургів, Ромен Коолюс, домагався терміну 80 років, щоби цим забезпечити життя близьких спадкоємців автора, які раз - у - раз дуже бідують. Але конгрес твердо зупинився на терміні 50 років, щоб дати змогу авторам тих країн, де ще нема такого терміну, домагатися в себе відповідного закону.

Що до Бернської конвенції, то вона вже двічі була новелізована, а в наступному році має бути ще раз новелізована у Римі. Варшавський конгрес заздалегідь зробив ряд корисних змін і доповнень. Справа власне в тому, що підчас останньої новелізації у Берліні 1908 р. досить необережно було дано державам, що належать до конвенції, право робити „місцеві" зміни, а це дало їм змогу перекручувати навіть саме розуміння авторського права.

Нові застереження Варшавського конгресу стосуються захисту статтей, що друковані в газетах та журналах, перекладів, права постановок та виконань драматичних та музичних творів, а так само що до користування пластичними творами (право репродукції картин, передруку ілюстрацій, плакатів, афіш та обгорток).

Поза цими головними питаннями, конгрес висловився за те, щоб, за прикладом Бельгії та Франції, автори й инших держав мали право брати участь у ринковому підвищенні ціни своїх творів, що ще й досі роблять видавці на свою власну руку.

Справу забезпечення авторських прав у П. - А С. Ш. було порушено спеціяльною (правничою) доповіддю, бо, як відомо, Америка більш за всіх держав користується передруками, а тимчасом уперто бокує від усяких правних норм поведінки. Вирішено негайно притягти її до Бернської конвенції й зобов'язати відповідними умовами.

Загально Варшавський конгрес дав багато корисного польським письменникам, які „на підставі добрих традицій“ були майже безпорадні перед сваволею видавців-патріотів та видавців-спекулянтів.

Перша судова справа між письменником Бой-Зеленським та редакцією Краківського „Часу“, яка дозволила собі не тільки передрукувати фейлетони без згоди автора, але й навіть „ідеологічно“ виправила їх,— скінчилася засудом редакції на значну грошову кару, а це вже є наслідок конгресу.

Німеччина

Ґутенберґівський річник.— Другий черговий том „Ґутенберґівського річника“, як постійного органу міжнародньої „Gutenberg-Gesellschaft“, що його видає др. A. Ruppel у Моґунції, є значно кращий від торішнього. Видавництво, як і перший річник, майже в цілому присвятило його історичним дослідам, техніці та пристосованню друкарського мистецтва.

Міжнародне значіння цього річника в тому, що в ньому, як ніде инде, показано ту „друкарську рівність“, що нею в однаковій мірі користувалися великі держави й маленькі народи. Зразки цього користування подано у великій статті про оздобу книжки в минулому. Так само досить їх є і в статті про „ельзевірову“ друкарську букву та про стародруки Чехії, Угорщини й Південної Америки. Цікава також стаття про сучасну книжкову продукцію, де досить докладно перечислено літературно-мистецькі видання Радянських Республік, самої Німеччини та инших країн. Широка також стаття про сучасну книжкову графіку Европи, а в тім і про роботи українського графіка Георгія Нарбута та Данського графіка Я. Сковарда, який відсвяткував цього року 70-літній ювілей свого життя.

Словаччина

Сучасна літературна творчість.— Рідко хто, знаючи навіть чеську літературу, знає що-будь про літературу словацьку. Тому саме, подаючи тут короткі відомості про її сучасне, слід також згадати й про її минуле. Отже з „історії словацької літератури“ Ульчека знаємо, що словацька література постала щойно на початку XIX в., коли з'явилися епічні поеми першого словацького поета Голли. Під впливом цих поем стали виходити словацькі народні календарі, літературні збірники та масові часописи, але не довго так воно велося. 1848 року словаки стали проти мадярів на боці Відня й за це власне мадяри жорстоко помстилися. Набравшись через якийсь час сили, мадяри не тільки що розпочали переслідування окремих культурних діячів словацького народу, але й навіть нищили найменші ознаки творчого життя його. Одначе, не зважаючи на всі утиски, словацька літературна творчість проте не завмирала. Так, приміром, на зміну Голли з'явилися — повістяр Калинчак, поет Сладкович та драматурги — Халупка й Паларик. Кінець XIX в. дав словакам цілий ряд нових творчих сил, а в тім визначних поетів-письменників Гвіздослава, Фаянського та Кукучина. Гвіздослав — це прибране літературне призвіще Павла Оршама, що походить із старої селянської родини з Долішньої Орави. Тому й ціла його творчість пройнята суто селянським, народницьким духом. Підчас світової війни видав він свої „Криваві сонети“, в яких виявив себе як гострого незалежника Словаччини. Помер же він тоді, коли Словаччина опинилася під „високою чеською рукою“, 1921 року, занедбаний усіма.

Другий поет-письменник і журналіст, Фаянський, бувши сином словацького революціонера й учасника подій 1848 р., сам боровся й багато натерпівся по мадярських тюрмах. Написав він багато прегарних поем, новел та повістей, але, на жаль, вони тепер мало розповсюджені між словаками, бо празький уряд знищив їх не тільки у шкільних книгозбірнях, але й навіть у книгарнях. Помер він напередодні приєднання Словаччини до Чехії, але вже навіть тоді він гостро виступав у своїх статтях проти Масарика та його прибічників, називаючи їх послідовниками німецького „централізму“.

Третя визначна постать словацької літератури — Кукучин (власне імення Матвій Бенчур) — родом з Долішньої Орави. Відомий він під назвою „бунтарного селянського поета“. Справді його австрійська влада часто переслідувала і він раз-у-раз був змушений блукати поза межами Словаччини. Перебуваючи перед війною на Балканах, написав там найбільшу й найкращу свою повість, після чого виїхав аж до Південної Америки, де жив із свого „побічного фаху“ — лікарювання. Одначе в 1923 році на прохання своїх земляків повернувся до своєї Словаччини. Тут він видав свої чудові листи з подорожи й написав декілька статтей в оборону прав словацького народу, що викликали гнів празького уряду, який і змусив його знову еміґрувати. На цей раз він уже виїхав до Північної Америки, де й досі продовжує свою творчу працю.

В початку XX в., з легкої руки Крачки з'являється словацький модернізм, що до певної міри був невиразною імітацією французького модернізму. Тепер багато з тих модерністів проміняли письменство на тепленькі посади і, слугуючи празькому урядові, поробилися завзятими адміністраторами.

З усіх тих письменників лишився на свому місці один лише Равус, що його

чеська критика вважає за найліпшого сучасного словацького поета. В своїй останній книзі п. н. „Камінь на межі" він гостро виступив проти теперішніх метод чеської політики, чим зразу викликав незадоволення чеської критики.

З драматичних письменників слід згадати Урбанка, що вже протягом двадцяти літ сам один заповнює репертуар словацьких театрів. Протягом останнього десятиріччя з'явилося багато молодих творчих сил, які гуртуються навколо таких видань, як місячник „Ватра", „Прамек" та „Даву".

Останніми часами утворилася група лівих письменників, які розпочали видання свого часопису „Розвуй", проти якого запекло виступає орган протестантської молоди „Nowy Pod".

Починається доба внутрішніх змагань, наслідком яких неминуча диференціація творчих сил, що досі являли собою суцільну масу.

ЛІТЕРАТУРА В КИТАЇ

Багато вважають китайську літературу за невкладисту і багатословну. Але це не зовсім вірно. Поруч із старовинними романами на 50 — 60 томів (щоб прочитати такий твір треба не менше року) які, правда, ще й тепер досить популярні, є сучасні романи на 2 — 3 сторінки відомих китайських письменників. Ось сюжет одного з таких романів „Як Оуаль одружилась" пера популярного Лі - Он - Чі - Фу. Він за 20 років своєї літературної діяльности написав 825 романів і повістей, крім того збірник з 2426 філософськими приповідками. Він так само відомий у Китаї, як у нас Пушкін.

За звичаєм вступні рядки: „Різні жінки по-різному виходять заміж, аби стати матерями. Тут розповідається про випадок, як молода дівчина согрішила і одружилась з чоловіком своєї сестри. Так робити не можна". Весна . . . Оуаль нудиться без любови. Вона віддається сестриному чоловікові. Дівчина таїться з цим од матери, але та знаходить слід, що його лишив коханець і все виявляє. Оуаль впадає у відчай. Мати хоче передати цю справу в суд до мандарина. Мандарин може покарати „грішницю" палицями на площі. По дорозі до мандарина мати дівчини зустрічає другу свою заміжню дочку. Ця дочка, взнавши про все, пропонує матері віддати Оуаль її чоловікові за другу жінку. Замість кари вона пропонує щоби весілля відбувалося без музики і без дарунків. Мати так і зробила. Автор, як завжди, виводить мораль. Ось вона в заключних рядках: „Оуаль зробила погано, бо ховалась і брехала".

Такий китайський сентиментальний роман, трохи схематичний, при чому дієві особи виведені без внутрішнього переживання. З нашої точки зору цей роман більше скидається на новелу. Фабула таких романів здебільшого гарно продумана і не погано розгорнута. Побутові деталі яскраві і цінні. Мова добірна. Дуже вдалі різні описи.

Всі письменники пишуть під псевдонімами, так що широка маса читачів не знає наймення авторів відомих творів.

Цікаві також повісті й оповідання Ляо - Чжая. Його „Нотатки незвичайного", можна сказати без перебільшення, з'являються в Китаї найпопулярнішою книжкою. Більш того, беручи на увагу число людей, що тримають книжку в руках, серед загальної маси 500 міл. китайців, можна ствердити, що цей твір Ляо - Чжая є відомий кожному письменному китайцеві. Завдяки цілковитій волі друку, відсутності права власности на будь-який літературний твір, коли він уже був де - небудь видрукуваний, завдяки дешевости праці й паперу, книжку Ляо - Чжая ви зустрінете в кожній книгарні, в кожному книжковому вуличному кіоску. Книжку цю читають з захопленням не тільки освічений китаєць, але й той, хто ледве - ледве знає грамоти. Читача приваблює в творах Ляо - Чжая чудова картина людського життя, майстерність автора - розповідача і цікавий сюжет. Коли ви підете вулицями Пекину, вийдете за ворота Манжурського міста, підете головною вулицею до храма Неба, то в цій частині столиці ви побачите багато чайних, де китайські кулі слухають оповідача, що має особливий талан і вміння надати текстові і навіть стилю Ляо - Чжая такої форми, яка, зберігаючи всю красу оригіналу, утворює особливу ритмічну мову. Таким чином тут має місце художнє перетворення книжної, малозрозумілої мови в живу, зрозумілу, і неписьменний китаєць, таким чином, теж має змогу почути „Нотатки незвичайного".

Автор цього твору — маг - чарівник, що зумів оволодіти увагою Китаю — Пу Сунлін (призвище — Пу, ім'я — Сунлін) дав собі літературний псевдонім Ляо - Чжай. Народився він у східньому Китаї. Цей талановитий письменник спочатку пішов по стежці старовинної літературної творчости, оспівуючи свої тривоги і почуття. В цьому роді творчости він є цілком самостійний і оригінальний. Вкупі з своїми приятелями Лі - Сімей і Чжан Лію, також досить талановитими письменниками, він заснував письменницький колектив, де всі вони виховують один одного в галузі творення художнього слова. Покійний китайський класик Ван Шічжен завжди дивувався з таланту Ляо - Чжая, вважаючи його за надзвичайний.

Найважливішим в ореолі його слави є описи могутньої сили людини, що стежить за життям, підвівши голову над людською

громадою. Багато писало на цю тему і до Ляо - Чжая, але тільки йому пощастило пристосувати витончену літературну мову до викладання, до опису самих звичайних, простих речей і подій. В цьому живому поєднанні оповідача і вченого Ляо - Чжай переборов перш усього призирство вченого до звичайних речей. Китайському вченому, який звик ще з малих років до того, що витончена і складна мова переказує виключно важливі думки, — думки та заповіти Конфуція і першорядних майстрів літератури, вченому, який завжди цурався „простонароднього стилю“, — завжди здавалося, що такий простий стиль не заслуговує на жодну повагу.

В оповіданнях Ляо - Чжая часто дієвими особами є студент, чернець і тварина. Цей письменник зібрав усе культурне багатство китайської мови і все надбання людського духу, що хвилюється пристрастю, гнівом, заздрощами. Зміст його творів весь час не виходить з кола „надзвичайного“, „химерного“, „надприродного“, вони з усією своєю наївністю яскраво і прекрасно малюють побут Китаю недалекого минулого.

В них теплі чуття синівської любови. Ченці Ляо - Чжая втручаються в долю людей, ніби чарівники. Ченця він показує хитрого, трохи брехливого, який знає різні „Чари“ і через це небезпечний. Повісті Ляо - Чжая нагадують „Русалку“ Пушкіна або „Вій“ Гоголя. Він для яскравости своїх творів малює поєднання химерного з дійсністю. Його студент знаходиться в сумному стані „вічного учня“.

Цікаве його оповідання „Як чернець садовив грушу“. Зміст такий: селянин продавав груші. У нього було їх повнісінький віз. Чернець прохав одну, хоча б гнилу. Але той не давав. Довго канючив чернець, аж поки хтось із базарних покупців не купив йому грушу у цього селянина. Чернець з'їв грушу і закопав у землю зернятко. Полив окріпом і тут же на базарі зразу виросло дерево з грушами. Чернець роздав груші з цього дерева людям. Селянин навіть рота роззявив від здивування. Чернець зрубав дерево і поніс з собою, а селянин повернувся до свого воза. І, о диво, віз був порожній. Голобля була одрубана. Тоді тільки він здогадався, що ствол дерева, яке зрубав чернець, був не що инше, як голобля від його воза, а груші, які росли на цьому дереві, його власні. Увесь базар реготався.

Закінчує автор так: „Селянин був дурний і грубий. Недаремно глузував над ним увесь базар“.

Автор бере під обстріл скупість і дурість китайських селян - кулаків.

Сюжети народніх пісень взято з буденного життя і вони являють собою величезну культурну історичну цінність.

Вище ми казали про „поважних“ літераторів і про визнані твори. Тепер скажемо кільки слів про початкуючих китайських письменників. Багато з них співчувають національно - визвольному рухові. Червоною ниткою проходить через їхні твори зненависть до „білих господ“ з чорною душею. Ці молоді письменники часто яскраво показують у своїх творах, як страждає китайський нарід в подвійному ярмі: своїх генералів і чужоземних капіталістів.

Цікаве оповідання „Вайквот“ („Чужоземець“), яке написане за плакатом Гоміндана „Чорний Павук“. Європеєць висмоктав піт і кров з китайського народу і в нагороду за це розстрілює його з гармат. Нещасних дикунів „просвіщають“ „культурні“ європейці за допомогою гармат, місіонерів і опіюму. Але терпець увірвався.

Про це пишуть молоді письменники, поети нового Китаю. Вони ще слабі, але їм належить майбутнє. *Іл. Ст.*

БІБЛІОТЕКА ВУСПП

Вийшло окремими книжками:

В. Коряк — Хвильовистий соціологічний еквівалент. — 59 стор., ціна 20 коп.
І. Микитенко — Брати (Оповідання) — 46 стор., ціна 15 коп.
І. Ле — Ритми шахтьорки. (Оповідання) — 24 стор., ціна 10 коп.
Г. Косяченко — Залізна кров (поезії) — 35 стор., ціна 45 коп.
М. Доленґо — Вибрані поезії — 46 стор., ціна 50 коп.
О. Влизько — поезії.

Готуються до друку збірки:

Б. Коваленко (крит. статті).
Ю. Дубков (поезії).
А. Клоччя (оповідання).
М. Доленґо (статті).
І. Кісільов (поезії).
С. Левітіна (п'єса).

СКЛАД ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ВУСПП ЩО ЙОГО ЗАТВЕРДЖЕНО НА 1/XII

Харків

Павло Арський
Борис Бездомний
Олекса Влизько
Дмитро Гордієнко
Гільдін
М. Гасско

Михайло Долевго
Олесь Донченко
Антон Дикий
Іван Дорожній
В. Єрохін
Наталя Забіла
І. Ю. Кулик
Володимир Коряк
Іван Кириленко
Олекса Кундзіч
І. Кісільов
Володимир Кузьміч
Софія Левітіна
Ілля Модзалевський
Іван Микитенко
Анатоль Машкин
Люціяна Піонтек
Леонид Первомайський
С. Радугін
А. Руттер
Володимир Сосюра
Павло Усенко
А. Фролов
Е. Хазія
Б. Цуккер
Антон Шмигельський
Володимир Юринець

Київ

Ю. Дубков
Сергій Жигалко
Дмитро Загул
О. Корнійчук
А. Клоччя
Григорій Косяченко
Борис Коваленко
О. Лан
Іван Ле
Л. Смілянський
П. Радченко
Яків Савченко
Микола Терещенко
Самійло Щупак
Іван Шевченко
М. Шеремет
Борис Якубський
А. Хуторян

Одеса

А. Баршт
А. Вуліх
М. Войцін
Георгій Захаров
В. Миколюк
І. Хмельницький
А. Шпірт

Дніпропетровськ

А. Бацурин
П. Звонкий
В. Сокіл
І. Ткачук

Херсон

І. Крашаниця

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Шановні товариші, прошу надрукувати такого листа:

Я — брат поета - революціонера Василя Чумака, який загинув в 1919 р. у Києві від руки денікінщини, звертаюсь до товаришів, що знали Василя Чумака, з проханням. Працюючи над літературою і нелегально живучи підчас панування контрреволюції на Україні, Василь Чумак по товаришах та знайомих залишив свої недруковані вірші та різні нариси, які за відомостями й досі зберігають окремі особи. Поставивши за мету зібрати всі матеріяли до повного архіву документів брата, та ті, що ще не надруковані подати до повної збірки творів, яка незабаром вийде з друку, я з щирим проханням звертаюсь до т.т., що мають будь - які матеріяли мого брата Василя Чумака, надіслати їх мені на адресу: м. Київ, вул. Короленка, № 58. Інститут Нар. Освіти. Для Миколи Чумака.

Прошу инші редакції журналів передрукувати цього листа.

З тов. привітом **Микола Чумак**

Видає — **Періодсектор ДВУ** Редагує — **Редакційна Колегія**